

ՄԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲ ԱԿԱՆԱՏԵՍ
ՖԱՅԵԶ ԱԼ-ՂՈՒՍԵՅՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԻՑ,
ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ, ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՐՇԱԿ ՓՈԼԱՂՅԱՆԻ
ԵՎ
ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ

SYRIAN ARAB EYEWITNESS
MEMORIES OF FAIZ EL-GHUSEIN
ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE

TRANSLATED FROM THE ORIGINAL ARABIC TEXT,
WITH AN INTRODUCTION, ANALYSIS
& COMMENTARY BY

ARSHAK POLADYAN
&
LEVON SARGSYAN

DAMASCUS 2017

ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲ ԱԿԱՆԱՏԵՍ
ՖԱՅԵԶ ԱԼ-ԴՈՒՍԵՅՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԻՑ,
ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ, ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՐՇԱԿ ՓՈԼԱԴՅԱՆԻ
ԵՎ
ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ

ԴԱՄԱՍԿՈՍ 2017

**“Մահմեդականությունը
մեղսակից չէ
նրանց ոճրագործություններին”**

Ֆ. ալ-Դուսեյն

Սիրիացի արաբ ականատեսի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին:

Թարգմանությունը արաբերեն բնագրից, առաջաբանը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Փոլադյանի և Լ. Սարգսյանի, Դամասկոս, “Դար ալ-Շարկ” հրատարակչություն, 2017թ:

Ժողովածուն ամփոփում է սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ ալ-Դուսեյնի բոլոր հուշերը 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում Արևմտահայության բնաջնջման զարհուրելի ծրագրի, պատմական եղելությունների մասին: Ֆ. ալ-Դուսեյնի հուշերը լուսաբանում են հրեշավոր այդ որձրագործության պատճառները, հետևանքները, եղանակները և մեթոդները:

Թարգմանությանը կցվել են արաբ հումանիստ ականատեսի հուշերի արաբերեն բնագրերը:

Ժողովածուն հասցեագրված է հայ ժողովրդի պատմության մասնագետներին, արևելագետներին, ցեղասպանագետներին և բոլոր նրանց, ում հետաքրքրում են ցեղասպանության հարցերը:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Յուրաքանչյուր տարի, ապրիլի 24-ին, հայ ժողովուրդը գլուխ է խոնարհում Հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների հիշատակի առջև: Ապրիլի 24-ը Հայաստանի, Արցախի և աշխարհասփյուռ ողջ հայության համար ոչ միայն մեր անմեղ նահատակների ոգեկոչման, այլև՝ մեր ապրելու համառության, ստեղծագործելու և բարոյական նկարագրի հզորացման օրն է: Ապրիլի 24-ի խորհուրդը մեզ ստիպում է ազգովին մեր հայացքն ուղղել դեպի ապագա, դասեր քաղել պատմությունից, կշռադատել մեր անելիքները, հիշել մեր ժողովրդին պատուհասած արհավիրքը, երբեք չմոռանալ, բայց միաժամանակ չապրել դառն անցյալով, քանզի դատապարտված է այն ազգը, որն ապրում է միայն անցյալի տխուր հուշերով:

Վերապրելով մեր նախնիների ոգու արիությամբ՝ մենք պետք է մեր մեջ ուժ գտնենք և ապագայի նոր տեսլականով կարողանանք ձերբագրվել ցեղասպանության ենթարկված ազգի բարոյահոգեբանական ճնշող և մշտապես հետապնդող բարդություններից:

Օսմանյան կայսրությունում պետականորեն իրականացված հրեշավոր այդ ողբերգությունն իր ողջ ծավալով ու խորությամբ փոխանցվում է սերնդեսերունդ, և յուրաքանչյուր հայ այն զգում է իր անձնական ճակատագրի վրա խարանված:

Անցյալ տասնամյակներին Հայոց ցեղասպանության նահատակների հուշն ու ոգին վառ պահելու, ոգեկոչելու և պահանջատիրության խնդիրն աշխարհով մեկ հնչեցնելու ուղղությամբ անգնահատելի և անուրանալի դերակատարություն են ունեցել հայկական գաղթօջախների հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարները, քաղաքական կուսակցությունները, կրթական, հասարակական, մշակութային, բարեսիրական և այլ կազմակերպությունները:

Նրանց անմասնորդ նվիրման, հավաքական և նպատակասլաց աշխատանքի շնորհիվ սփյուռքում կրթվել և դաստիարակվել են սերունդներ՝ որոնց համար գերակա խնդիրներ են եղել հայոց նահատակների ոգեկոչումը, պահանջատիրությունը և պատմական արդարության վերականգնումը: Այլ կերպ ասած, սփյուռքահայ տարբեր սերունդներ հանդես եկան ոչ թե որպես սոսկ պատմական հիշողության կրողներ, այլև որպես պատմական արդարության վերականգման համար անդուլ պայքարի հիմնական շարժիչ ուժ:

Տքնաջան և հայրենանվեր այդ աշխատանքը տարիների ընթացքում աստիճանաբար տվեց դրական արդյունքներ՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործում:

1960-80-ական թթ.-ից Հայկական հարցը, հայ ժողովրդի պահանջատիրությունը դարձան միջազգային հասարակայնության քննարկման լայն առարկա: Աշխարհի տարբեր պետությունների կառավարական, հասարակական-քաղաքական մի շարք կազմակերպություններ, միջազգային գիտական, հասարակական ու կրոնական միություններ ցուցաբերեցին հայ ժողովրդի իդձերի խոր ըմբռնում: Այդ ամենի արդյունքում 1987թ. հունիսի 18-ին Եվրոխորհուրդը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Նրա ընդունած բանաձևը միջպետական կազմակերպության կողմից ընդունված առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն էր, որի մեջ երիտթուրքերի կառավարության որձագործությունը կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ որակվեց որպես ՄԱԿ-ի 1948 թ. Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվեցիայով սահմանված ցեղասպանության դրսևորում:

Հետագա տասնամյակներին նմանատիպ քաղաքական ակցիաներով հանդես եկան աշխարհի տարբեր երկրների խորհրդարաններ, կազմակերպություններ, նահանգներ,

քաղաքներ և այլն՝ հայոց Մեծ եղեռնը համարելով համայն մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի անկախությունից սկսած՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը թևակոխել է բոլորովին նոր և արդյունավետ փուլ ձեռք բերելով քաղաքական և հասարակական մեծ նշանակություն:

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության անկախության մասին հռչակագրում գորակցություն հայտնվեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին: Այսպիսով, Հայոց պետությունն, ինչպես երևում է, սկզբից նեթ տեր կանգնեց ցեղասպանության արհավիրքով անցած իր ժողովրդի ցավին, արդար դատին, ինչն ամբողջությամբ փոխեց իրավիճակն աշխարհում ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման ասպարեզներում:

Ցեղասպանության հարցը Հայաստանը դիտել է և դիտում որպես համազգային առաջնահերթ խնդիր: Այն համարելով մարդկության դեմ գործած մեծագույն հանցագործություն, ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը 2010թ. մարտի 24-ին Դեյր Ձոր կատարած պատմական այցի ժամանակ արտասանած իր ձառում, մասնավորապես նշել է, որ «Այդ ամոթի խարանն արդեն 21-րդ դարում դեռ մնում է բոլոր նրանց ձակատին, ովքեր ակնհայտ փաստերի ուրացումը դարձրել են քաղաքականություն, դարձրել են առևտրի առարկա, դարձրել են կյանքի և վարքի նորմ...»: Հասկանալի է, որ ՀՀ նախագահի վերոնշյալ արտահայտությունն առաջին հերթին ուղղված էր Թուրքիայի իշխանություններին, որոնք, ինչպես հայտնի է, չեն կարողանում և չեն էլ ուզում հաշտվել իրողության հետ, վերանայել հրով ու սրով կառուցված իրենց սեփական պետության անցյալը:

2015 թվականի ընթացքում Հայաստանում և գաղթօջախներում Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա

տարելիցին նվիրված պաշտոնական բարձր մակարդակի միջոցառումները նոր թափ հաղորդեցին Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և միջազգային ճանաչման գործընթացին: Իբրև մարդկության դեմ գործած ծանրագույն հանցագործություն, հարյուր տարի անց այն վերստին իր վրա սևեռեց միջազգային հանրության ուշադրությունը, դառնալով միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության առարկա: Հուսանք, որ պատմական արդարության վերականգնմանն ուղղված ջանքերը վաղ թե ուշ կստիպեն Թուրքիային և նրա հասարակությանը վերանայել իրենց արյունոտ անցյալը, սրբագրել սեփական պատմությունը և ձեռքագատվել նախնիների անասելի ծանր մեղքերից:

Արդի թուրքական պետության ժխտողական քաղաքականությանը հակահարված տալու և պատմության թուրք կեղծարարներին մերկացնելու համար անգնահատելի նշանակություն ունեն Հայոց ցեղասպանության օտարազգի ականատեսների տարբեր լեզուներով ցարդ հրապարակված և անտիպ հազարավոր վկայություններն ու հուշագրությունները: Դրանց շարքում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում խնդրո առարկա թեմային վերաբերող արաբալեզու տարաբնույթ նյութերը, որոնց որոշակի մասն առ այսօր անհայտ է մնում գիտական և ընթերցող լայն շրջանակներին:

Հայոց ցեղասպանության զանազան խնդիրներ լուսաբանելու համար հույժ կարևոր նշանակություն ունեն սիրիացի արաբ փաստաբան, հայկական ջարդերի ականատես Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի (1883-1968թ.թ.) հուշերը, որոնք ամփոփվել են նրա «Ջարդերը Հայաստանում» և «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» աշխատություններում:

Հեղինակի հուշերը 1916 թվականից ի վեր թարգմանվել և շրջանառության մեջ են դրվել եվրոպական տարբեր լեզուներով, որոնցից էլ գլխավորաբար իրականացվել են արևմտահայերեն

թարգմանությունները:

Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնը ցեղասպանագետներին ծանոթ է հիմնականում իր «Ջարդերը Հայաստանում» գրքով: Իսկ նրա «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» աշխատությունում տեղ գտած տվյալներն ընդհանրապես դուրս են մնացել հայագետ-ցեղասպանագետների տեսադաշտից:

Այդ բացը լրացնելու նպատակ ունի սույն ժողովածուի հրատարակությունը, ուր առաջին անգամ արաբերեն բնագրից արևելահայերեն գիտական շրջանառության մեջ են դրվում արաբ հումանիստ հեղինակի Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի բոլոր հուշերը, որոնք արժանահավատ նյութեր են մատակարարում հայոց մեծ ողբերգության պատմության մասնագետներին:

Հայերեն թարգմանությանը գուզընթաց անհրաժեշտ համարեցինք նաև հեղինակի արաբերեն բնագրի տպագրությունը, ինչն իր հերթին հնարավորություն կընձեռի արաբալեզու նոր սերունդներին մայրենի լեզվով ծանոթանալու հայ ժողովրդի դժնդակ այդ ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձություններին և իրական եղելություններին, խորապես զգալու իր հայրենիքում հայ ժողովրդին պատուհասած արհավիրքը, երիտթուրքերի իրականացրած նախճիրի ցավը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության արմատները ձգվում են դեպի 19-րդ դարի երկրորդ կեսը, ինչն արդյունք էր կայսրության բիրտ, ոչ թուրք ժողովուրդներին բռնի կերպով ձուլելու և ֆիզիկապես բնաջնջելու քաղաքականության: Ազգերի ոչնչացման քաղաքականության արդարացման համար գտնվեցին թե՛ միջոցներ, և թե՛ հնարքներ:

Հայկական հարցը՝ հայերին ֆիզիկապես բնաջնջելու միջոցով լուծելու բանաձևը 1884թ. շրջանառության մեջ դրեց Օսմանյան կայսրության սադրագամ՝ վարչապետ Սաիդ Քուչուկ փաշան, որն այնուհետև կայսրության քաղաքականության հիմքում դրեց Սուլթան Աբդուլ Համիդը՝ կարմիր Սուլթանը¹: Դրա հետևանքով 19-րդ դարի 90-ական թվականներից զանգվածային կոտորածների ենթարկվեց Արևմտահայությունը: Միայն 1894-1896թթ. Օսմանյան կայսրության կազմակերպած կոտորածների զոհ դարձան 300 հազար մարդ², շուրջ 100 հազարը բռնի կերպով մահմեդականացավ և մոտավորապես նույնքանն էլ հարկադրված եղավ հեռանալ պատմական հայրենիքից:

1908թ. սուլթանին փոխարինելու եկած «Իթթիհատ վաթարակի» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցությունը, որի հիմնադիր պարագլուխները պատմության մեջ ավելի շատ հայտնի են երիտթուրքեր հորջորջմամբ, նրանից ժառանգեց Հայկական հարցի լուծման նույն բանաձևը, որը,

1. Ն. Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանության պատճառների լուսաբանությունը և գնահատականը արաբական ժամանակակից պատմագրության մեջ, Երևան, 1996, էջ 3:

2. Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան Կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1991, էջ 3: Տես՝ Ն. Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագրության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004, էջ.18-19:

որպես կարևորագույն սկզբունք, ամրագրվեց նրա պետական քաղաքականության մեջ³:

1910թ. հունական Սալոնիկ քաղաքում «Իթթիհադ վա թարակի» կուսակցության համագումարում Հայկական հարցը դարձավ կենտրոնական խնդիրներից մեկը, ինչը վկայում էր այն մասին, որ Արևմտահայությունն իր քիչ թե շատ ռուսական կողմնորոշմամբ և ազատատենչ նկրտումներով լուրջ գլխացավանք էր դարձրել թուրքերի համար: Մանավանդ, 1909 թ. Ադանայի զարհուրելի կոտորածներից հետո, երիտթուրքերի ղեկավարության շրջանում, կարծես թե, գնալով էլ ավելի հասունանում և բյուրեղանում էին Արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջմամբ Հայկական հարցն ի սպառ օրակարգից հանելու հրեշավոր ծրագրերը: Ուստի, պատահական չէր, որ Սալոնիկի համագումարում խիստ սրությամբ դրվեց ոչ միայն Արևմտահայության, այլև՝ ողջ կայսրությունում բնակվող հայերի ֆիզիկական բնաջնջման հարցը⁴, ինչը դիտարկվեց որպես Օսմանյան Թուրքիայի հարատևման և նրա գոյատևման ու լինել-չլինելու կարևորագույն պայման:

Համագումարում «Հայկական սեպի» ոչնչացման անհրաժեշտության վերաբերյալ ծրագրային ելույթով հանդես եկող Բժիշկ Նազրմի խորը համոզվածությամբ շեշտում էր, որ բալկանյան ժողովուրդների ազատագրվելուց հետո հայերն, իբրև քրիստոնյա հպատակ միակ ժողովուրդ, վաղ թե ուշ պիտի անկախություն նվաճեն: Հայկական այդ պետությունը մահացու հարված էր լինելու կայսրության համար, ինչը հավասարակշռությունից հանելով «Իթթիհատականներին, մուսավաթականներին, բոլոր պանթուրքականներին... թուրանական ծրագրի տապանաքարը կլինի»⁵: Ապա, բանաձևելով իր հիմնական միտքը, նա նշում է, որ «Մնում է

3. Ն. Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանության պատճառների լուսաբանումը, էջ 3:

4. Հր. Միմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 212-214:

5. Նույն տեղում, էջ 213:

միակ և մի վերջին կարելիություն, որի հետ կամա թե ակամա պարտավոր ենք հաշտվել և ընդունել թուրքական շահերին համապատասխանող ելքը բնաջնջել հայերին մեր կայսրության մեջ: Այս առաջարկը խղճի խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգացումների խնդիր: Կամ կհամաձայնենք հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնջման ծրագրին, ապահովելով մեր ներկան ու ապագան, պատրաստելով մեր զարգացման ու գորացման ուղին, և կամ, մերժելով այս ծրագիրը, կշարունակենք մսալ արդի կացության մեջ, մեր ոտքի տակի հողը փորելով մեր երկրի մեջ իսկ, բռնելով քայքայման և անհետացման ճամփան: Ուրիշ ելք գոյություն չունի մեզ համար: Այսօր իսկ, մինչև հիմա կատարած երկար խորհրդակցություններից հետո, պարտավոր ենք կատարել ընտրությունը...»⁶

Այսպիսով, համագումարում ընտրությունը կատարվում է: Բժիշկ Նազրմի այլևայլ մանրամասնություններ ու Հայկական հարցի լուծման մեխանիզմներ պարունակող այդ ելույթի հիման վրա էլ երիտթուրքերի համագումարն ընդունում է հակահայկական դաժան և չափազանց վտանգավոր որոշում, որը քննարկվեց և ամրապնդվեց նաև դարձյալ Սալոնիկում 1911թ. «Իթթիհատականներ»-ի հերթական համագումարում⁷:

Երիտթուրքերի պարագլուխների՝ Թալեաթի (ներքին գործերի նախարար), Էնվերի (ռազմական նախարար) և Ջամալի (ծովային նախարար) ղեկավարությամբ որոշվեց առաջին պատեհ առիթի դեպքում վերջնականապես լուծել Հայկական հարցը, հայերի բնաջնջմամբ իրականություն դարձնել «Մեծ Թուրանն» ստեղծելու ծրագիրը⁸:

Քայքայվող կայսրության նոր ղեկավարները, որոնք մինչև իշխանության գլուխ անցնելը, հանդես էին գալիս հպատակ բոլոր ժողովուրդների ազատության, հավա-

6. Նույն տեղում, էջ 213-214:

7. Նույն տեղում, էջ 215:

8. Ա. Մելքոնյան, Հայոց պատմություն, Երևան, 1998թ., էջ 180:

սարության, եղբայրության և ժողովրդավարական կեղծ կարգախոսներով: Այդուհանդերձ, նրանք գտնում էին, որ Արևմտահայությունն իր հասարակական-քաղաքական, տնտեսական ներուժով և ակտիվ գործունեությամբ լուրջ վտանգ է ներկայացնում թուրքական պետությանը:

Եվրոպական շրջանները կորցնելուց հետո տազնապահար երիտթուրքերը որևէ կերպ չէին ցանկանում բարենորոգումներ անցկացնել հայկական վիլայեթներում, ինչը վստահար էր թուրքական պետության շահերին և խանգարում էր «Պանթուրքական ոգով թուրքական Փոքր Ասիայի զարգացմանը»⁹:

Կայսրությունում աստիճանաբար ուժգնանում էին հակահայկական տրամադրությունները, սպառնալիքները, հայերին տնտեսական լծակներից զրկելու միջոցառումները և այլն: 1914թ. վերջերին և 1915թ. սկիզբներին, գաղտնի մի հանդիպման ժամանակ, Թալեաթի գլխավորությամբ երիտթուրքերն ընդունում են հակահայկական ևս մի շարք որոշումներ, որոնք հայտնի են «10 պատվիրաններ» ընդհանուր անվամբ¹⁰: Գաղտնի այս փաստաթղթի գոյության մասին հասարակությունն իրազեկվեց 1919թ. Կ. Պոլսի հայկական «Վերջին Լուր» պարբերականի հրապարակման միջոցով, որից հետո այն գիտական շրջանառության մեջ դրվեց տարբեր պատմաբան-ցեղասպանագետների կողմից¹¹:

1930-ական թթ. երիտթուրքական կոմիտեի անդամ Մելան Ջադե Ռիֆաթի գաղտնի փաստաթղթերի հրապարակումից հայտնի դարձավ, որ հայերի բնաջնջման ծրագրի իրականացման ժամկետների վերաբերյալ երիտթուրքերի

9. Հր. Միմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությանից, նշվ. աշխ., էջ 216:

10. Ռ. Սաֆրաստյան, Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության երկու ծրագիր.- Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, 2005թ. էջ 241:

11. Նույն տեղում:

պարագլուխների կոմիտեի հրամանն արձակվել է 1915թ. ապրիլի 15-ին: Այդ որոշումը նախատեսում էր դավաճանության մեղադրանքով հայ զինվորների զինաթափումը, հայաբնակ վիլայեթներում հայ մտավորականների ձերբակալություններն ու աքսորը, հայ ազգաբնակչության տեղահանումը, աքսորելը Սիրիայի անապատ անձի և գույքի ապահովության պատճառաբանությամբ և այլն: Հրամանի պատճեններն ուղարկվեցին բոլոր վիլայեթների ղեկավարներին¹²:

1915թ. ապրիլի 24-ին, լույս 25-ի գիշերը Կ. Պոլսում և հայաբնակ այլ քաղաքներում ձերբակալվեցին 600 հայ մտավորականներ, կուսակցական, ազգային, հոգևոր գործիչներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ և այլք: Նրանց թվում էին Օսմանյան խորհրդարանի անդամներ, գրող Գրիգոր Զոհրապը և Վարդգեսը, գրողներ Դ. Վարուժանը, Ռուբեն Սևակը, Միամանթոն, Երուխանը և շատ ուրիշներ, որոնք տեղահանվեցին երեք ուղղությամբ և դաժանորեն սպանվեցին: Ստեղծվեց տեղահանության կոմիտե իր ենթակառույցներով¹³:

Այսպիսով, 1915թ. ապրիլ 15-ին երիտթուրքերի գաղտնի հրամանը պարունակում էր Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործողությունների և քայլերի հստակ ծրագիր, որի կենսագործման համար ստեղծվել էին միջազգային նպաստավոր պայմաններ: Պանթուրքիզմով տառապող, ազգայնական երիտթուրքերի պարագլուխները պատեհ առիթը՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը լավագույնս օգտագործեցին, գործի դնելով հնարավոր բոլոր միջոցները Հայկական հարցն իրենց ծրագրված ձևով լուծելու համար:

Պատերազմի նախօրյակին հայ ժողովուրդը կանգնեց Ռուսաստանի կողքին, որի պետական քաղաքականությունն Արևմտահայությանը հույսեր էր ներշնչում թուրքական լծից

12. Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 180:

13. Նույն տեղում, էջ 180-181:

ազատագրվելու համար¹⁴։ Այս հանգամանքը բնականաբար պիտի տար հակառակ արդյունքներ։ Օսմանյան կայսրության ավանդական հակառակորդի՝ Յարական Ռուսաստանի նկատմամբ հայության տածած հույսերն էլ ավելի գրգռեցին թշնամաբար տրամադրված երիտթուրքական կառավարությանը։

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ պատերազմի մեջ ներքաշված գերտերությունները ոչ միայն մոռացան Հայկական հարցն ու անպաշտպան հայության աղետալի կացությունը միահեծան Օսմանյան կայսրությունում, այլև իրենց շահերի թելադրանքով առավել կամ նվազ չափով նպաստեցին հայոց եղեռնագործության վայրագ իրականացմանը։ Չնայած այդ գերտերությունների կառավարությունները քաջատեղյակ էին Արևմտահայությանն սպասվող դաժան ճակատագրին, սակայն նրանցից որևէ մեկը լուրջ քայլ չկատարեց անմարդկային այդ ոճրագործությունը կանխելու համար¹⁵։

Սեփական շահերով կուրացած Արևմտյան գերտերություններից որևէ մեկը փորձ անգամ չարեց երիտթուրք դահճի ձեռքը բռնել և թույլ չտալ նրան մի քանի տարի շարունակվող եղեռնագործության բացահայտ իրագործումը։ Այդ ամենի հետևանքով կայսրությունում ապրող ավելի քան երկու միլիոն արնաքամ հայերից մեկուկես միլիոնն սպանվեց 1915-1923թթ. ժամանակահատվածում, իսկ ողջ մնացածները բռնի կերպով հայրենագրվեցին՝ փրկության ափ գտնելով հարակից երկրներում, այդ թվում՝ մեծավ մասամբ Սիրիայում։

Ընդամենը մի քանի ամիսների ընթացքում՝ 1915թ. մայիսից մինչև հոկտեմբեր ամիսը զանգվածային տեղահանումների

14. Ջ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Երևան, 1983թ., էջ 59։

15. Նույն տեղում, էջ 65։

արդյունքում գրեթե հայաթափվեցին Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի, Մեբաստիայի, Դիարբեքիրի, Ադանայի, Իկոնիայի և այլ վիլայեթները¹⁶։

Արևմտյան Հայաստանում կայսրության իրականացրած զարհուրելի ցեղասպանության կապակցությամբ միջազգային առաջին արձագանքը եղավ 1915թ. մայիսի 24-ին։ Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որտեղ հայ ժողովրդի նկատմամբ տեղի ունեցածը բնութագրվեց որպես «Հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ»։ Նրանք կատարված հանցագործության պատասխանատու համարեցին թուրքական կառավարությանը¹⁷։

Թուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը մեծագույն մարտահրավեր էր հայ ժողովրդին։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի թոհուրոհը թույլ տվեց իրականացնել իր պատմական տարածքի վրա խաղաղ ապրող մի ողջ ժողովրդի բնաջնջումն ամենավայրագ եղանակով¹⁸։

Ինչպես ցույց են տալիս պատմական ուսումնասիրությունները, դա 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի առաջին քառորդում կայսրության թուրք հասարակության պատվերն էր, որը միջազգային հանրության աչքի առջև իրականացվում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով ու ամեն պատեհ առիթով¹⁹։ Սակայն, երիտթուրքերը չբավարարվեցին միայն հայազգի բնակչության ֆիզիկական բնաջնջմամբ։ Նրանց ոճրագործության բաժինը դարձավ նաև հայ ժողովրդի՝ դարերի ընթացքում ստեղծած քաղաքակրթությունը՝ հոգևոր և

16. Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 181։

17. Հայոց ցեղասպանության կայքէջը։ Տես նաև 'الوجه الخلفي' رفعت مولان زاده، حلب، ١٩٩٢، ص ١٣٧ - ١٣٨.

18. Ա. Շաքարյան, Եվս մեկ ցնցող վկայություն հայերի ցեղասպանության մասին.- Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, IV, Երևան, 2006թ., էջ 283։

19. Նույն տեղում։

նյութական մշակութային կոթողները:

Երիտթուրքերը դաժանաբար սպանեցին հոգևորականներին, թալանեցին կայսրության տարածքի վրա գոյություն ունեցող հազարավոր եկեղեցիներն ու վանքերը, անխնա ոչնչացրեցին միջնադարյան հազարավոր գանձերը՝ ձեռագրերը և այլն:

Երիտթուրքերի՝ հայ ժողովրդի պատմա-մշակութային ժառանգության նկատմամբ իրականացված հրեշավոր քաղաքականությունը շարունակվեց հանրապետական Թուրքիայում ևս²⁰:

Տարօրինակ է, սակայն՝ փաստ, որ ժամանակակից Թուրքիան, որպես Օսմանյան կայսրության իրավաժառանգորդ, տարիներ ի վեր շարունակում է հայատյաց քաղաքականությունը, ամեն կերպ ջանում է պայքարել ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացման դեմ, այլև՝ դավադիր գործունեություն է ծավալում իրական եղելությունները նենգափոխելու, պատմական փաստերն աղավաղելու և Հայոց Մեծ եղեռնը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու ուղղությամբ՝ դրանով իսկ կրկնելով նույն հանցավոր քաղաքականությունը հայ ժողովրդի արդար դատի նկատմամբ²¹:

Հայոց ցեղասպանության ուրացումը և ժխտողականությունը դարձել են Թուրքիայի պաշտոնական քաղաքականություն: 2000թ. աշնանը Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհուրդն իր հերթական նիստում ընդունեց մի որոշում, ըստ որի Հայոց ցեղասպանության հարցը համարվեց նրա ազգային անվտանգության գերխնդիր և արտաքին քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներից

20. Հայոց ցեղասպանության կայքէջը:

21. يوسف حلاج أوغلو، تهجير الأرمن، تارخ المواقف الحقيقية، ترجمة أورخان محمد علي، بيروت، ٢٠١٠، تأثير أكرام، الهوية القومية التركية والقضية الأرمنية، حلب.

մեկը: Թուրքիայի կողմից «Հայկական ցունամիին» հակազդելու փորձերն ակտիվացան, հատկապես 2005թ.-ից Հայոց ցեղասպանության հիշատակի 90-ամյակի տարելիցից սկսած²²:

Թուրքիայում տասնամյակներ շարունակվող Հայոց ցեղասպանության ուրացման և ժխտման գործընթացի սլաքը հիմնականում ուղղված է եղել դեպի արտաքին աշխարհ: Նման փորձերը, մասնագետների բնորոշմամբ, նպատակ են ունեցել պահպանել Թուրքիայի «մոդեռնացման իմիջը»: Սակայն, վերջին շրջանում որոշ առումով խաթարվեց այդ ավանդույթը: Ի դեմս թուրք մի շարք մտավորականների՝ Թաներ Աքչամի, Օրհան Փամուկի, Բասքըն Օրանի և այլոց Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետը Հայոց ցեղասպանության հարցում ունեցավ լուրջ ընդդիմախոսներ²³:

Թուրք և օտարազգի պատմաբանները «ուրացման սինդրոմ»-ի արմատները փնտրում են թուրքական ազգային ինքնության և Թուրքիայի Հանրապետության ստեղծման յուրահատկությունների մեջ: Նրանց կարծիքով, Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր Քեմալ Աթաթուրքը դեռևս անցյալ դարի 20-ական թթ. փորձում էր իր երկիրը ներկայացնել որպես նոր, անցյալից ձերբազատված և զրոյից սկիզբ առած մի պետություն:

Թուրքական ինքնության քեմալական այս մեկնաբանության մեջ, ըստ էության, անտեսվում է պատմության շարունակական բնույթը, և պետության ստեղծումը համարվում է «հակաիմպերիալիստական» պայքարում տարած հաղթանակի արդյունք: Մինչդեռ, ըստ նույն Թաներ Աքչամի, այդ պետությունն իրականում ստեղծվել

22. Ա. Հովհաննիսյան, Ցեղասպանության ժխտումը և էթիկան.- Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, IV Երևան, 2006թ., էջ 124:

23. Նույն տեղում:

է կայսրության հպատակ հայ ազգաբնակչության և հույների ֆիզիկական ոչնչացման հետևանքով²⁴:

Չնայած վերջին տարիներին, ինչպես նշվեց վերևում, Թուրքիայում հնչող ողջախոհության ձայներին, ինչն, անշուշտ, չափազանց գնահատելի է, այնուամենայնիվ, Հայկական հարցում ուրացումն ու ժխտողականությունը շարունակում են մնալ, որպես այդ երկրի պետական և հասարակական գերիշխող տեսակետ²⁵: Այս կապակցությամբ ՀՀ Նախագահ Մերժ Սարգսյանը տեղին նշում է, որ «Ուրացման քաղաքականությունը եղեռնի ամենաուղղակի շարունակությունն է: Հանցագործության հետքերը սրբելու յուրաքանչյուր փորձ նոր հանցագործություն է...»²⁶:

Անցալ տարիներին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և արդարության վերականգման ուղղությամբ, ինչպես նշվեց, հսկայածավալ աշխատանք է տարվել Հայաստանում և համայնքներում: Դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գրվեցին և հրապարակվեցին բազում արժեքավոր ուսումնասիրություններ, որոնցում լուսաբանվում էին հայ ժողովրդի պատմական անցյալի այդ մեծ ողբերգությունը: Իրական եղելություններն ու ճշմարտությունը բացահայտող մենագրություններով ու հոդվածներով հանդես եկան ոչ միայն հայազգի հեղինակներ, այլև՝ ռուս, անգլիացի, ֆրանսիացի, ամերիկացի, գերմանացի և այլ ժողովուրդների գիտնական պատմաբաններ և առաջավոր հրապարակախոսներ²⁷:

Հայ իրականության մեջ խորին հարգանքով և երախտագիտությամբ հիշվում են լորդ Ջեյմս Բրայսը, Առնոլդ

24. Նույն տեղում, էջ 125:

25. يوسف حلاج أو غلو، تهجير الأرمن

26. Տես՝ ՀՀ Նախագահի կայքէջ:

27. Մ. Ներսիսյան, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստեր, Երևան, 2005թ., էջ 7:

Թոյբին, Յուրի Վեսելովսկին, Անատոլ Ֆրանսը, Վալերի Բրյուսովը, Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսը, Յոհաննես Լեպսիուսը, Անրի Բարբին, Հենրի Մորգենթաուն, Արմին Վեգները և բազմաթիվ այլ երախտավորներ: Ավելի ուշ ավագ այդ սերնդին փոխարինեցին տաղանդաշատ երիտասարդ հետազոտողներ, որոնք, շարունակելով նախորդների գործը, հրապարակեցին գիտական բարձրաժեք նոր ուսումնասիրություններ²⁸:

Տարիներ շարունակ թ'ե Հայաստանում, թ'ե արտերկրում հայ և օտար ցեղասպանագետները տարբեր լեզուներով աշխարհի գիտական և քաղաքական շրջանակների դատին ներկայացրեցին Մեծ եղեռնի հայ և օտար ականատեսների, վերապրողների, դիվանագետների, զինվորականների և այլոց անհերքելի վկայություններն ու արխիվային հազարավոր տվյալները²⁹: Դրա շնորհիվ գնալով մեծացավ տարբեր երկրների

28. Նույն տեղում:

29. Տես՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ.Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991թ.: Տես նույնի՝ Ռուսերեն տարբերակը, Երևան, 1966 և 1982թ.թ., Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918թ.թ., դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հրատարակությունը և ներածությունը ղոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի, հ. 1, Երևան, 2006թ., հ. 2, Երևան, 2008թ., Վոլֆգան Գուստ, Հայերի ցեղասպանությունը Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, Երևան, 2005թ., Ա. Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտաբուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1988թ., هنري مور غناطو، قتل أمة، حلب ١٩٩٠، القصارى في نكبات النصارى، مؤلف مجهول، ١٩١٩، المصادر العربية حول جريمة إبادة الأرمن- حسين بن علي، ولي الدين يكن، فائز الغصين، بيروت، ١٩٨٨، من مذكرات نعيم بك، مجازر الأرمن شهادات ووثائق، إعداد بارور يريسيان، بيروت ١٩٨٦، الكسندر كشيشيان، صفحات وثائقية من جريدة التقدم الحلبية عن الأحوال الأرمنية والعربية في الدولة العثمانية والبلاد الشامية، حلب، ١٩٩٥، فاهانك دادريان، المستندات الألمانية والنمساوية الرسمية عن المجازر الأرمنية، ترجمة أ. كشيشيان، حلب، ١٩٩٧، مختارات من بعض الكتابات التاريخية حول مجازر الأرمن عام ١٩١٥ - الفيكونت جيمس برايس، هيربرت آدمز جيبونس، أرنولد ج. توينبي، فريدوف نانسن - سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية - ج ١، ترجمة خليل الجبيلي، اللاذقية، ١٩٩٥، فاهانك دادريان، دور الأطباء الأثرى في المذابح

ն ժողովուրդների հասարակական-քաղաքական շրջանակների և գիտական կենտրոնների հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական տվյալ ժամանակահատվածի նկատմամբ:

ՖԱՅԵԶ ԱԼ-ՂՈՒՄԵՅՆԻ
ՀՈՒՇԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ
ՄԿԶԲՆԱՂԲՑՈՒՐ

Հայկական հարցը և Հայոց ցեղասպանությունն առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցրել նաև արաբական նոր և նորագույն պատմագրության եջերում³⁰: Հայ ժողովրդի և Հայաստանի քաղաքական պատմությանը նվիրված իրենց ուսումնասիրություններում արաբ հայագետներն աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա հավուր պատշաճի լուսաբանում են Օսմանյան կայսրության բիրտ և ազգահալած քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում, հայ ժողովրդի ծանր կացությունը, նրա ազատագրական պայքարը և այլն³¹: Սակայն, անցյալ դարի երկրորդ կեսերից

30. Ավելի մանրամասն տես՝ Ն. Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանության պատճառների լուսաբանությունը, և գնահատականը արաբական ժամանակակից պատմագրության մեջ, Երևան, 1996թ., նույնի Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004թ., նույնի «Արաբական աղբյուրները հայերին ոչնչացնելու, ոճրագործության մասին», «Արաբական աշխարհը և հայկական հարցը», «Արաբական առաջին կոնգրես 1913» բառհողովածները.- Հայկական հարց, 1996, էջ 48-51, նույնի, Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատություններում, Երևան, 1993, էջ 159-218 (ռուսերեն), նիֆոլայ Կոֆեանցիսյան, العلاقات التاريخية الأرمنية العربية, ترجمة محمد رفعت إمام, القاهرة ٢٠٠٨, تاريخ الدول العربية, ترجمة أ. كشيبيان, ج ٢, حلب, ٢٠١١, ص ٣١٢-٣٢٧, محمد رفعت الإمام القضية الأرمنية في المصادر العربية, القاهرة, ٢٠١٤... عثمان الترك, صفحات من تاريخ الأمة الأرمنية, حلب, ١٩٦٠, فؤاد حسن حافظ, تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم, القاهرة, ١٩٨٦, مروان المدور, الأرمن عبر التاريخ, بيروت, ١٩٨٢, صالح زهر الدين, أصالة العرب والوفاء الأرمني, بيروت, ٢٠٠٠, نفس المؤلف الأرمن شعب وقضية, بيروت, ١٩٨٨, محمد رفعت الإمام, الأرمن والغرب والإسلام, الاسكندرية, ٢٠٠٨, نفس المؤلف, الأرمن في مصر القرن التاسع عشر, القاهرة, ١٩٩٥, نفس المؤلف, مصر...والأرمن-مسألة أضنة أبريل ١٩٠٩-الطريق إلى الإبادة الأرمنية الكبرى, القاهرة, ٢٠١٤

الأرمنية أثناء الحرب العالمية الأولى، ترجمة أ. كشيبيان، سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية- ج ٢ اللاذقية، ١٩٩٥، جريمة الصمت (جريمة إبادة الجنس الأرمني)، ترجمة هوري عزازيان-سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية، اللاذقية، ١٩٩٥، هايكانز غازاريان، وثائق المجازر الأرمنية عام ١٩١٥، ترجمة نزار خليلي- سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية، اللاذقية، ١٩٩٥، فاهانن دادريان، المصادر التركية والغربية حول النظام العثماني والإبادة العرقية للأرمن، ترجمة أ. كشيبيان، سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية، اللاذقية، ٢٠٠١، فانز الغصين، المذابح في أرمينيا، حلب، ١٩٩١، غسان العزي، المجزرة الأرمنية (١٩١٥) ووثائق من الأرشيف الدولي، بيروت، ١٩٩٧، مذكرات الأب نرسيس بابايان، ترجمة شوكت يوسف، حلب، ٢٠١٠، جورج (كيفورك) أبيليان، شهادة مدى الحياة- من أرام إلى أرام، ترجمة نورا أريسيان، عنجر، ٢٠٠٦، سيما، ذاكرة من المجازر الأرمنية، بيروت، ٢٠٠٧، إغناطيوس مالويان، الإنسان والشهيد والطوباوي، بزمار، ٢٠٠١، أبرام آندونيان، الوثائق الرسمية لمجازر الأرمن، بيروت، ١٩٢٠...

սկսած՝ արաբ հայազետ-պատմաբանների ուշադրությունն առավելապես սևեռվեց Հայկական հարցի, հատկապես՝ Հայոց ցեղասպանության տարաբնույթ խնդիրների վրա: Դրա արդյունքում գիտական շրջանակներին ներկայացվեցին ծանրակշիռ բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնց հեղինակները, ի հեճուկս թուրք պատմաբանների, անհերքելի փաստերով և պատմական արժանահավատ նյութերով փորձեցին հիմնավորել և ապացուցել հայ ժողովրդի նկատմամբ երիտթուրքերի պարագլուխների իրանականացրած եղեռնագործությունը, որպես ծրագրված ոճրագործություն և նրանց որդեգրած քաղաքականության սարսափելի դրսևորում³²:

Երիտթուրքերի բռնատիրական և ծայրահեղ դաժան քաղաքականության զոհ դարձած Արևմտահայության մեծ եղեռնագործության զանազան խնդիրների և մանրամասնությունների, իրականացման եղանակների,

32. نعيم اليافي، مجازر الأرمن و موقف الرأي العام العربي 'منها، اللاذقية، ١٩٩٢، جمال باشا السفاح- دراسة في الشخصية والتاريخ، اللاذقية، ١٩٩٣، موسى برنس، مجازر الأرمن جرائم ضد الإنسانية، حلب، ١٩٩٦، جهاد صالح، الطورانية التركية بين الأصولية والفاشية، بيروت، ١٩٨٧، صالح زهر الدين، الأرمن و العرب بين الطورانية و الصهيونية، بيروت، ١٩٩٤، دعد بو ملهوب عطالله، المسألة الأرمنية في النظام الدولي المعاصر، تاريخ وجيوسياسية، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٦، عدنان السيد حسين، حق تقرير المصير- القضية الأرمنية نموذجاً، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٨، نخبة من الباحثين، القضية الأرمنية في الفكر اللبناني، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ٢٠٠٠، حنا سعيد الحاج، العلاقات الإسلامية الأرمنية منذ الفتح العربي حتى اليوم، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٦، صالح زهر الدين، سياسة الحكومة العثمانية في أرمينيا الغربية و موقف القوى الدولية منها، انطلياس- بيروت، ٢٠١٠، كميل الحاج، الديمقراطية في النظام الدولي الجديد- الحالة التركية، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٧، محمد خليل أمير، علاقة الأكراد بمذابح الأرمن، نورا أريسيان، غوانل الأرمن في الفكر السوري، بيروت، ٢٠٠٢، نفس المؤلف، أصداء الإبادة الأرمنية في الصحافة السورية- ١٨٧٧ - ١٩٣٠، بيروت، ٢٠٠٤، نفس المؤلف، ١٠٠ شهادة عربية، بيروت، ٢٠١٥، نعمان ناجي، مئة... وتستمر الإبادة، بيروت، ٢٠١٥...

մեթոդների և հետևանքների համակողմանի ուսումնասիրման ու լուսաբանման համար չափազանց մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև արաբալեզու արխիվային և ժամանակի մամուլի տարաբնույթ նյութերը, ինչպես նաև ականատեսների հուշագրությունները, որոնց որոշակի մասը ցարդ դուրս է մնացել հայազետ-ցեղասպանագետների ուշադրությունից:

Արաբալեզու սկզբնաղբյուրների շարքում յուրահատուկ տեղ են զբաղեցնում սիրիացի արաբ փաստաբան, Հայոց ցեղասպանության ականատես Ֆայեզ բին Ջա'ալ ալ-Ղուսեյնի (1883-1968թթ.) հուշագրությունները՝ «Ջարդերը Հայաստանում»³³ և «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխություն մասին» գրքերը³⁴:

Ֆ. Ալ-Ղուսեյնը ծնվել է Սիրիայի Հաուրանի նահանգի ալ-Լեջաթի շրջանում, եղել է տեղի բեդվին ալ-սալլութ ցեղի առաջնորդի զավակը, նախնական կրթությունն ստացել է Դամասկոսում, ապա ուսումը շարունակել է Կ. Պոլսի «Ցեղերի դպրոցում» և «Մուլքիե» կամ «Մալաքիե» պետական քոլեջում: Վերոնշյալ ուսումնական հաստատություններն ավարտելուց հետո, որոշ ժամանակ նա աշխատել է Դամասկոսի Վալիի-կուսակալի գրասենյակում: Մինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, ինչպես գրում է Ֆ. ալ-Ղուսեյնը, նա նշանակվել է Խարբերդի Մամուրեթ ալ-Ազիզ վիլայեթի Քյախթայի զավառապետ (կայիմական)³⁵: Շուրջ երեքուկես տարի այդ պաշտոնն զբաղեցնելուց հետո, Դամասկոսում աշխատել է իբրև փաստաբան: Որպես Հաուրանի ներկայացուցիչ, նա ընտրվել է Դամասկոսի Գլխավոր խորհրդի (խորհրդարանի), ապա նույն խորհրդի հանձնաժողովի անդամ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո, նրան առաջարկվել է զավառապետի նախկին պաշտոնը, սակայն նա հրաժարվել

33. فائز الغصين، المذابح في أرمينيا، حلب، ١٩٩١.

34. فائز الغصين، مذكراتي عن الثورة العربية، ج ١، دمشق، ١٩٥٦.

35. Նույն տեղում, էջ 35:

է³⁶: 1915թ. հուլիսին Դամասկոսում նրան ձերբակալում են՝ հակաթուրքական արաբական գաղտնի կազմակերպությանն անդամակցելու մեղադրանքով:

«Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» գրքում Ֆ. ալ-Ղուսեյնը մանրամասն նկարագրում է իր ձերբակալության, բանտարկության պատճառները: Նրա կարծիքով, ինքը եղել է իր ցեղի կատաղի հակառակորդ, նույն ալ-Լեջաթում բնակվող «Վալադ Ալի» ցեղապետ Ռաշիդ բին Սամիր ալ-Դուխիի նողկալի ամբաստանության զոհը: Ֆ. ալ-Ղուսեյնը չի ընդունում իր դեմ հարուցված մեղադրանքը՝ արաբական գաղտնի կազմակերպության անդամակցության վերաբերյալ, այն համարելով անհիմն և կեղծ վկայության արդյունք³⁷:

Չնայած ալ-Ղուսեյնը հերքում է իր դեմ հարուցված մեղադրանքը, այնուամենայնիվ, ինչպես երևում է, նա հարել է կամ համակրել հակաթուրքական արաբական գաղտնի կազմակերպություններին: Ըստ պատմաբան-կենսագիր Խայր ալ-Դին ալ-Ջարկալիի, Ֆ. ալ-Ղուսեյնը եղել է «Արաբական երիտասարդական ընկերության» անդամ³⁸: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրությունում 1908թ. սահմանադրության հռչակումից և բալկանյան պատերազմից հետո, ձևավորվում են, ինչպես հայտնի է, հակաթուրքական արաբական մի քանի կազմակերպություններ, որոնց հիմնադիրներն ու անդամները եղել են ժամանակի ազատատենչ և հայրենասեր արաբ բազմաթիվ ականավոր գործիչներ³⁹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Թուրքիայի պարտության դեպքում, Անգլիան և Ֆրանսիան

36. فائز الغصين، المذابح في أرمينيا، ص ٧

37. فائز الغصين، ص ٤١، ٢١-٤٣

38. خير الدين الزركلي، الاعلام، ج ٥، بيروت ٢٠٠٢، ص ١٢٥

39. فائز الغصين، مذكراتي، ج ١، ص ٣٨-٣٩

արաբներին խոստանում են ստեղծել անկախ պետություն, եթե նրանք ապստամբեն Օսմանյան տիրապետության դեմ⁴⁰:

Արաբների հակաօսմանյան նկրտումներն առաջացրեցին Բ. Դռան դժգոհությունը: Միրիայում, Լիբանանում հարցականի տակ դրվեց թուրքական իշխանությունը: Միրիայում կուսակալ Ջամալ Փաշան արյան այնպիսի բաղնիքներ սարքեց, որ ստացավ «արաբների դահիճ» մականունը⁴¹: 1916թ. սկզբին Միրիայում 816 և միջագետքում 117 արաբ գործիչներ մահվան դատապարտվեցին⁴², իսկ նույն թվականի մայիսի 6-ին Դամասկոսում և Բեյրութում կախաղան բարձրացվեցին հասարակական-քաղաքական տասնյակ գործիչներ⁴³:

Գնալով հակաթուրքական պայքարն արաբական աշխարհում նոր թափ էր ստանում: Այդ շարժումը գլխավորում է Մեքքայի Շերիֆ Հուսեյն բին Ալին, որն 1916թ. հունիսի 10-ին արաբների անունից «Ջիհադ» (սրբազան պատերազմ) է հայտարարում թուրքերի դեմ⁴⁴:

Այսպիսով, պատմական նման իրավիճակում անխույսափելի էր դառնում նաև Ֆ. ալ-Ղուսեյնի ձերբակալությունը Ջամալ Փաշայի կողմից: Գործի հետաքննության համար նրան տեղափոխում են Լիբանանի Ալիյա շրջանը, որտեղ գտնվում էր ռազմական դատարանը: Բավարար ապացույցներ չունենալով Ֆ. ալ-Ղուսեյնի դեմ՝ հարուցված քրեական գործը կարճվում է, սակայն Ջամալ Փաշայի հրամանով նա աքսորվում է Էրզրում:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ռուսական զորքերը մոտենում էին Էրզրումին՝ Դիարբեքիի վալին՝ Ռաշիդ բեկը, խորհրդակցելով Ջամալ Փաշայի հետ, որոշում է Ֆ. ալ-Ղուսեյնին

40. Հ. Սարգսյան, Ֆայեզ ալ-Ղուսեյն, Հայկական կոտորածները, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, N 5, 1965թ., էջ 93:

41. Ջ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը, նշվ. աշխ., էջ 41:

42. Նույն տեղում, էջ 40:

43. أسعد مفلح داغر، ثورة العرب، حلب، ١٩٨٩، ص ١٨٧-١٩٣

44. Նույն տեղում, էջ 194-204:

պահել Դիարբեքիրում: Ըստ Ֆ. ալ-Ղուսեյնի, նա այստեղ է հասնում 1915թ. օգոստոսի 12-ին, ուր և բանտում անցկացնում է քսաներկու օր: Մի քանի անգամ բարձր ատյաններին դիմելուց հետո, նա ազատ է արձակվում, բայց, որպես աքսորյալ, նրան թույլ է տրվում բնակարան վարձել Դիարբեքիրում՝ այն չլքելու պայմանով: Այստեղ նա ապրում է վեց ամիս՝ մինչև 1916թ. փետրվարի 27-ը⁴⁵:

Վախենալով Ջամալ Փաշայի հաշվեհարդարից՝ Ֆ. ալ-Ղուսեյնը դիմում է փախուստի, մեծ դժվարություններով և արկածներով հասնում է Դեյր Ջոր, որտեղից էլ Բասրա, ապա՝ Հնդկաստան⁴⁶: Նույն թվականին էլ նա վերադառնում է Հեջազ լծվելով հակաթուրքական ակտիվ պայքարին: Ֆրանսիական մանդատի ժամանակ Ֆ. ալ-Ղուսեյնը աշխատում է Դամասկոսի դատական մարմիններում, ապա կենսաթոշակի անցնելուց հետո զբաղվում է իր՝ փաստաբանի մասնագիտությամբ⁴⁷:

Հնդկաստանում, ինչպես երևում է, նա շարադրում է մեզ հետաքրքրող իր աշխատությունը՝ «Ջարդերը Հայաստանում», որի վրա շուտով սևեռվում է եվրոպացիների և Հայոց ցեղասպանությամբ հետաքրքրվող մասնագետների ուշադրությունը:

Անդրադառնալով Ֆ. ալ-Ղուսեյնի վկայություններին՝ Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ արաբ ականատեսի հիշյալ աշխատությունը 1916թ. սեպտեմբերին լույս է տեսնում Բուրբեյում, որը, փաստորեն, նույն թվականին և ամսին թարգմանվում է անգլերեն և տպագրվում ԱՄՆ-ում՝ «Նահատակ Հայաստան» խորագրով⁴⁸:

«Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան

45. فائز الغصين، مذكراتي، ج ١، ص ٧٣

46. Նույն տեղում, էջ 159-160:

47. خير الدين الزركلي، الاعلام، ج ٥، ص ١٢٥

48. Ջ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը, նշվ. աշխ., էջ 41: Տես նաև Faiz al-Ghusein, Martyred Armenia, N.Y., 1916.

Կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի հավաքածուի հեղինակները նշում են, որ Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի գիրքը առաջին անգամ լույս է տեսել ֆրանսերեն 1917թ. Բուրբեյում: Նույն թվականին այն թարգմանվել է անգլերեն և տպագրվել Լոնդոնում⁴⁹, որից հետո 1918թ.⁵⁰ և 1975թ.⁵¹ հրատարակվել է Նյու-Յորքում: 1918թ. որոշ հավելումներով գիրքը լույս է տեսել գերմաներեն լեզվով Յյուրիխում⁵², իսկ 1922-ին Պոտսդամում⁵³: 2005թ. Միլանում այն լույս է տեսնում նաև իտալերեն⁵⁴:

Ցեղասպանության 50-ամյակի առթիվ Ֆ. ալ-Ղուսեյնի հիշյալ հուշագրությունը 1965թ. Բեյրութում վերահրատարակվում է ֆրանսերեն⁵⁵:

«Ջարդերը Հայաստանում» գրքի հայերեն թարգմանիչ Գր. Պասմասճյանն իր առաջաբանում ևս նշում է, որ հեղինակի այս գործը 1917թ. ֆրանսերեն լույս է տեսել Կահիրեում, որից էլ նա իրականացրել է հայերն թարգմանությունը⁵⁶:

Արաբագետ-պատմաբան Հարություն Սարգսյանը Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի գրքին նվիրված իր գրախոսականում նշում է, որ

49. Fais el-Gusein (A Bedouin), Martyred Armenia, London, by C. Arthur Pearson, 1917.

50. Faiz-el-Ghossein, Martyred Armenia (translated from the Original Arabic), New York, Doran Co., 1918, VII, 52pp.

51. Martyred Armenia, by Fa'iz El-Ghusein, Bedouin Notable of Damascus, new York, Tankian, 1975.

52. Faiez el-Ghusein, Die Türkenherrschaft und Armeniens Schmerzenschrei (von Scheik Faiez el-Ghusein Advokat und Beduinschaf in Damaskus), Zürich, 1918.

53. Faiez el-Ghusein, Armenisches Martiertum von einem Muhammedaner, (Übers., aus dem arabischen), Potsdam, 1922.

54. Ilbeduino misericordioso. Testimonianze di un arabo musulmano sullo sterminio degli armeni, Milano, 2005.

55. Հայերի ցեղասպանությունը, նշված աշխ., էջ 730:

56. Հերոսական հայութեան անցեալէն, Ջարդերը Հայաստանի մէջ (Ականատեսի վկայութիւններ). Հեղինակ Ֆայեզ էլ-Ղուսեյն, թարգ. և ծանոթ. Գր. Պասմասճեան, Գահիրէ, 1960, էջ Զ-Է: Տես Les massacres en Armenia, Fais El-Ghocein. Traduit de l'Arabie par A. El-G., 1917.

այն առաջին անգամ արաբերեն լույս է տեսել Հնդկաստանում⁵⁷: Արաբագետ-պատմաբան Ն. Հովհաննիսյանն էլ իր հերթին գրում է, թե Ֆ. ալ-Ղուսեյնի այս գիրքը, որպես օտարազգի հեղինակի առաջին գործ՝ նվիրված հայերի ցեղասպանությանը, որը լույս տեսավ դեպքերից անմիջապես հետո, գրվել է 1916թ.⁵⁸:

Իտալացի բանասեր, հայագետ Ջովաննի Գուայթան նշում է, որ Ֆ. ալ. Ղուսայնի գիրքն արաբերեն առաջին անգամ լույս է տեսել 1917թ. Կահիրեում⁵⁹, որից հետո իրականացվել են եվրոպական լեզուներով մեզ հայտնի թարգմանությունները: Նրա կարծիքով, խնդրո առարկա գրքի ֆրանսերեն առաջին թարգմանությունը հրատարակվել է նույնպես Կահիրեում⁶⁰, 1917թ. ապրիլի 20-ին, ամենայն հավանականությամբ, հեղինակի ազգականներից մեկի՝ A. El-G. փոքր առաջաբանով⁶¹:

Այսպիսով, վերը նշվածը որոշակի շփոթ է առաջացնում բնագրի հրատարակության և թարգմանությունների խնդրում: Եթե ընդունենք, որ աշխատությունը Բոմբեյում հրատարակվել է 1916թ. սեպտեմբերին, ապա ինչպես է պատահել, որ այն միաժամանակ՝ նույն թվականին և նույն ամսին անգլերեն է տպագրվել ԱՄՆ-ում:

Ակնհայտ է, որ հիշյալ հուշագրությունը շարադրվել է, կամ ավելի ճիշտ՝ «մաքրագրվել է» Բոմբեյում, ինչի մասին վկայում է ինքը՝ հեղինակը: Նրա հավաստմամբ բուն շարադրանքն

57. Հ. Սարգսյան, Ֆայեզ ալ-Ղուսեյն, նշվ. աշխ., էջ 93:

58. Ն. Հովհաննիսյան, Արաբական աղբյուրները, Հայկական հարց, նշված աշխ., էջ 48, նույնի Հայոց ցեղասպանության պատճառների լուսաբանությունը, նշվ. աշխ., էջ 4:

59. Ջովաննի Գուայթան, Շեյխ Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնը Հայոց ցեղասպանության մասին, «Իսլամը մեղսակից չի նրանց դաժանություններին», Մոսկվա, 2007թ. էջ 259 (ռուսերեն):

60. Նույն տեղում:

61. Նույն տեղում: Sté Faiez el-Ghocein, Témoignage d'un Arabe Musulman sur l'innocence et le massacre des Arméniens, trad. De l'arabe par A.El-G. (Bombay), 1917.

ավարտվել է, կամ ինչպես ինքն է գրում, «մաքրագրվել է (تبييض) 1916թ. սեպտեմբերի 3-ին» իսկ առաջաբանը՝ նույն թվականի սեպտեմբերի 21-ին: Մակայն, տպագրության մասին որևէ հիշատկում չկա: Պետք է ենթադրել, որ հավանաբար Ֆ. ալ-Ղուսեյնի գրքի ձեռագիր տարբերակից է կատարվել անգլերեն առաջին թարգմանությունը, որին հաջորդել են եվրոպական լեզուներով և հայերեն թարգմանությունները:

Հիշյալ շփոթը որոշ չափով պարզաբանում է Ֆ. ալ-Ղուսեյնի հուշագրությունների ուսումնասիրությունը: Հայտնի է, որ նա Հնդկաստանից հետո մեկնում է Հիջազ, ապա՝ Եգիպտոս և 1916թ. դեկտեմբերին այցելում է Կահիրե: Այս կապակցությամբ նա գրում է, որ Կահիրեում անցկացնում է ավելի քան քսան օր, որի ընթացքում էլ զբաղվում է գրքի տպագրության հարցով և այն, ինչպես նշում է, խորագրում է «Ջարդերը Հայաստանում⁶²»: Հեղինակի այս վկայությունն էլ հաստատում է, որ խնդրո առարկա աշխատությունը հրատարակման է ներկայացվել Կահիրեում և տպագրվել 1916թ. դեկտեմբերին կամ 1917թ. սկզբներին⁶³:

Խոսելով հուշագրության տպագրության մասին՝ ի դեպ, Ֆ. ալ-Ղուսեյնն ի սկզբանե այն անվանել է «ուղերձ», բայց, հավանաբար, ինչ-ինչ պատճառներով նպատակահարմար է գտել գիրքը հրատարակել մեզ ծանոթ խորագրով:

Այս կապակցությամբ Եգիպտացի հայագետ Մուհամմադ Ռիֆաաթ Իմամը գրում է, որ արաբ ականատեսի այս աշխատությունը Կահիրեում լույս է տեսել 1916թ. աշնանը, այսինքն՝ մինչև արևմտյան հեղինակների հայտնի գործերի տպագրությունը⁶⁴: Փաստորեն արաբերեն հրատարակությունից

62. فائز الغصين، مذكراتي، ج ٢، ص ٣٠٨-٣٠٥

63. Հետագայում արաբերեն բնագիրը հրատարակվել է մի քանի անգամ՝ Բեյրութում 1988թ. Հալեպում 1991թ., Եգիպտական «Արև» հանդեսի արաբերեն տարբերակի հավելվածում (N 64, ապրիլի, 2003թ.) և 2014թ. Դամասկոսում:

64. الدكتور محمد رفعت الإمام، القضية الأرمنية في المصادر العربية ١٨٧٨-١٩٢٣

www.ancme.net/studies.407

հետո, նույն 1917թ., ֆրանսերեն այն լույս է տեսնում նաև Բուրբոնում⁶⁵, որից էլ, ինչպես երևում է, հայերեն է թարգմանել վերևում նշված եգիպտահայ Գր. Պասմաճեանը⁶⁶:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության ականատես Ֆ. ալ-Ղուսեյնի մեզ հետաքրքրող գործն արաբերեն առաջին անգամ լույս է տեսել Կահիրեում և հետագայում վերահրատարակվել է մի քանի անգամ, ունենալով տարբեր լեզուներով թարգմանություններ⁶⁷:

Բացի եվրոպական լեզուներից, արաբ ականատեսի աշխատությունը լույս է տեսել նաև պարսկերեն⁶⁸: Այնուամենայնիվ, եղած օտարալեզու թարգմանությունների մեջ ցայսօր առավել կատարյալ է իտալացի գրող, պատմաբան Զովանի Գուայթայի «Շեյխ Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնը Հայերի ցեղասպանության մասին. Իսլամը մեղսակից չէ նրանց դաժանություններին» խորագրով աշխատության մեջ ներկայացված ռուսերեն առաջին թարգմանությունը⁶⁹:

Հանգամանորեն ուսումնասիրելով Ֆ. ալ-Ղուսեյնի աշխատությունը՝ հեղինակն իր ներածականում անդրադառնում է Օսմանյան կայսրության ազգահալած քաղաքականությանը, Հայոց ցեղասպանությանը, ինչպես նաև արաբ ականատեսի վկայությունների լուսաբանմանն ու արժևորմանը: Գրքում համեմատվել են իտալերեն և անգլերեն, ինչպես նաև արաբերենից ռուսերեն թարգմանությունները:

65. Faiez El-Ghocein, Temoignage d'un Arabe musulman Sur l'innocence et le massacre des Armeniens. Trad. De l'Arabe par A. El-G, Bombay, 1917

66. Տե՛ս Գր. Պասմաճեանի թարգմանությունը, Կահիրե, 1960թ.:

67. Martyred Armenia By Fa'iz El-Ghusein, Trans. From the Original Arabic, New York, George H. Doran company, MCD XVIII.

68. مجموعة خاطرات فائز الغصين غرب ونعيم بيك ترك در مورد نژاد كش أرمينيا ترجمة دكتور أ. ساهاكيان

69. Զ. Գուայթա, Շեյխ Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնը Հայոց ցեղասպանության մասին, նշվ. աշխ.:

Իտալերենից և անգլերենից թարգմանությունը իրականացրել է Աննա Ռեժեսկայան, իսկ արաբերենից Ա'դել Մուսան, ուր ռուսերեն թարգմանությունն ավելի հավատարիմ է մնացել բնագրին, ամբողջական է, բացառությամբ որոշ ազատ միջամտությունների: Ռուսերեն և արաբերեն տեքստերի համեմատությունը և արժեքավոր ուղղումները 2007թ., Զ. Գուայթայի խնդրանքով, իրականացրել է տողերիս հեղինակներից մեկը Ա. Փոլադյանը, ինչին երախտագիտությամբ անդրադարձել է իտալացի հետազոտողը:

Ծանոթանալով Զ. Գուայթայի ուսումնասիրությանը հարկ է ընգծել, որ ընդհանուր առմամբ իտալացի գիտնականի աշխատությունը, որը շարադրելու համար օգտագործել է հրապարակի վրա եղած տարբեր լեզուներով հարուստ գրականություն, պատմագիտական և իսլամագիտական ծանրակշիռ գործ է:

Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի «Զարդերը Հայաստանում» գիրքը վաղուց ի վեր իր վրա է սևեռել նաև հայ մասնագետների ուշադրությունը: Դեռևս 1920 թվականից արտասահմանում այն ունեցել է արևմտահայերեն մի շարք թարգմանություններ⁷⁰, որոնք հիմնականում իրականացվել են եվրոպական լեզուներից:

Խորհրդային Հայաստանում հայ ընթերցողը Ֆ. ալ-Ղուսեյնի որոշ վկայությունների հաղորդակից դարձավ Մ. Ներսեսյանի և Ռ. Մահակյանի «Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» կազմած ժողովածուի մեջ գետեղված ֆրանսերենից թարգմանված մի քանի հատվածների միջոցով⁷¹:

Այսպիսով, դեռևս Առաջին Համաշխարհային

70. Ֆայեզ Էլ-Ղուսեյն, Մարտիրոսացած Հայաստան, թարգ. Գարեգին քին. Կիրակոսյան, Նոր Զաղա, 1920թ., Ֆայեզ Էլ-Ղուսեյն, Զարդերը Հայաստանի մեջ, թարգ. Գր. Պասմաճեան, Կահիրե, 1960թ., Ֆայեզ Էլ-Ղուսեյն, Զարդերը Հայաստանի մեջ, թարգ. Կարո Գեորգեանի.-Ամենուն Տարեցույց, Պեյրուի, 1961թ., էջ 225-262:

71. Հայերի ցեղասպանությունը, նշված ժողովածու, էջ 482-494:

պատերազմի տարիներին արաբ ականատեսի հուշագրությունը տպագրվում է արաբերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչն իր հերթին վկայում է տվյալ ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանությամբ գիտական, հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանակների բուռն հետաքրքրության մասին:

Տասնամյակներ շարունակ թուրքական պետական քարոզչությունն, իր համախոհների հետ միասին, հետևողանորեն փորձեր է կատարել ոչ միայն ժխտելու Հայոց ցեղասպանությունը, այլև կասկածի տակ դնելու բազմալեզու փաստագրական անհերքելի տարաբնույթ նյութերը, այդ թվում նաև Ֆ. ալ-Ղուսեյնի՝ որպես ականատեսի գոյությունը և նրա գործի իսկությունը, այն համարելով հայության երևակայության արգասիք⁷²:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ ոչ ոք չի կարող կասկածի տակ դնել սիրիացի իրավաբան Ֆ. ալ-Ղուսեյնի գոյությունը: Հակառակը նա վաղուց ի վեր, առանց հայության ջանքերի, գիտական շրջանակներին հայտնի է իր երկերով և տեղ գտել կենսագիրների բառարաններում: Նրա աշխատություններում գետեղված արժանահավատ վկայություններն աներկբայորեն մերկացնում են արդի թուրքական իշխանությունների՝ իրական եղելությունները նենգափոխելու և պատմական ճշմարտությունը գլխիվայր շուտ տալու հակահայ նպատակասլաց քաղաքականությունը:

Արաբ հայրենասեր, իրավաբան Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի «Ջարդերը Հայաստանում» գիրքը եղել է նրա առաջին գործը, որն, ըստ էության, հեղինակին մղել է գրելու նմանատիպ աշխատություններ, որոնցում սուր քննադատության են ենթարկվել Օսմանյան կայսրության, հատկապես՝ երիտթուրքերի հալածանքներն ու չարագործությունները հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում՝ արաբների նկատմամբ⁷³:

72. Ավելի մանրամասն տես՝ Ջ. Գուայթա, նշվ. աշխ., էջ 262-291:

73. فائز الغصين، المظالم في سوريا والعراق والحجاز، العقبة، ١٩١٨، مذكراتي عن الثورة العربية، ج ١، دمشق، ١٩٣٩، ج ٢، دمشق، ١٩٧٠.

Նրա անձնական դիտարկումները և արժանահավատ վկայությունները լավագույնս բնութագրում են թուրքական իշխանությունների հակաժողովրդական և բռնակալական վարչակարգի արատները, թուրքացման և ազգահալած դաժան քաղաքականությունը:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնին իր հուշերում, փաստորեն, նկարագրում է պատմական կոնկրետ ժամանակահատվածի եղելությունները՝ 1915թ. օգոստոսից մինչև 1916թ. փետրվար ամիս տեղի ունեցած դեպքերը, ինչով էլ նա բացառիկ տեղ է զբաղեցնում Հայոց ցեղասպանության ականատեսների շարքում: Այդ իմաստով էլ նրա հաղորդումները մեծ նպաստ են բերում Օսմանյան թուրքիայի ներքին վիճակի, հատկապես ազգային բիրտ քաղաքականության բազմակողմանի հետազոտմանը:

Մինչ բուն շարադրանքին անցնելն արաբ ականատեսը հակիրճ անդրադառնում է Հայոց պատմության առանձին դրվագներին, հայկական կուսակցություններին և նրանց գործունեությանը, կայսրությունում և դրանից դուրս հայ ազգաբնակչության վիճակագրությանը և այլն: Մական, նրա շարադրանքի գերակշռող մասը նվիրված է Օսմանյան թուրքիայում 19-րդ 90-ական թթ.ից իրականացված կոտորածներին:

Աքսորավայր փոխադրվելու ճանապարհին Ֆ. ալ-Ղուսեյնի տեսածն ու լսածը, անմեղ ծեղերի, կանանց, տղամարդկանց և երեխաների զանգվածային կոտորածների սահմոկեցուցիչ և զարհուրելի տեսարանները, ոչնչացման անհոգի և անխիղճ եղանակներն ուղղակի ցնցում են նրան, պատճառելով հոգեկան ծանր ապրումներ:

«Ջարդերը Հայաստանում» աշխատության շարադրանքը կառուցված է բացառապես, ինչպես նշվեց, հեղինակի սեփական աչքերով տեսածի և Դիարբեքիրում շուրջ վեցուկես ամիս գտնվելու ընթացքում ձեռք բերած վկայությունների

հիման վրա: Ինչպես երևում է, նրա տեղեկատուների ջախջախիչ մեծամասնությունը եղել են կոտորածների ականատեսներ, թուրք պաշտոնյաներ, զինվորականներ, ջարդեր իրագործողներ, տարբեր վիժայեթներից բռնագաղթված հայեր և այլն: Ֆ. ալ-Ղուսեյնի գրառած փոքրիկ պատումները իրենց էությամբ ու բովանդակությամբ փաստում են մի ողջ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը և նրա դժխեմ ճակատագիրը:

Զամալ փաշայի հրամանով Ալիյայից դեպի Էրզրում նրա ուղևորությունը տեղի է ունեցել 1915թ. օգոստոսի սկիզբներին: Հայտնի է, որ տարբեր փոխադրամիջոցներով նա սիրիական քաղաքներով Դիարբեքի է հասնում նույն թվականի օգոստոսի 12-ին, այսինքն հայկական կոտորածների ամենաթեժ ժամանակահատվածում: Դեպի Էրզրում աքսորի ճանապարհին նա սկսում է նկարագրել բռնագաղթված հայերի թշվառ վիճակը: Սերուջի իջևատանը հեղինակն առաջին անգամ կենդանի շփոթներ է ունենում Էրզրումից բռնագաղթված տարագիր հայերի հետ: Այնուհետև, դեպի Ուրֆա (Եդեսիա) տանող ճանապարհին, նա ականատես է լինում տանջահար հայերի բազմությունների սրտաճմլիկ տեսարաններին:

Ուրֆայում, որի հայ ազգաբնակչությունը, չենթարկվելով հրամանին, պաշտպանական դիրք է գրավում: Ֆ. ալ-Ղուսեյնը գրում է, թե Զամալ փաշայի Ուրֆա ուղարկած զորքը թնդանոթի հարվածներով հիմնահատակ կործանում է հայկական թաղամասերը, սրի քաշում երեխաներին, կանանց և տղամարդկանց:

Եվ այսպես, մինչև Դիարբեքի հասնելը հեղինակը նկարագրում է ճանապարհին տեսած զարհուրելի տեսարաններ, իրադարձություններ, որոնք շատ հաճախ, ինչպես նշվեց, առաջացնում են նրա թ'ե գայրույթը, թ'ե կարեկցանքը ողբացյալ հայերի նկատմամբ:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնը հաճախ ինքն իրեն հարց է տալիս, թե ինչու են սպանում այդ մարդկանց, ինչ են արել նրանք, որն

է նրանց մեղքը: Թեպետև նա գտնում է հարցի պատասխանը, սակայն չի ընկալում այդ արհավիրքի ողջ տրամաբանությունը և չի ըմբռնում մարդասպանների վայրագ և անասնական հոգեկերտվածքը, հռչակելու ու խոշտանգելու հաճույքը, խաղաղ ու անմեղ մարդկանց սադիստաֆար և անողորմ տանջամահ անելու նպատակը:

Տեսնելով այդ ամենը՝ հեղինակը որոշում է հայոց ողբերգությանը հաղորդակից դարձնել արաբա-մահմեդական աշխարհին, դրանով իսկ կատարելով իր մարդասիրական պարտքը ցեղասպանության ենթարկված հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Ալ-Ղուսեյնը իրավացի կերպով նշում է, որ իր տեսածն ու լսածը հայերի հետ տեղի ունեցածի լուր չնչին մասն է: Սակայն, այդ չնչին մասով էլ հեղինակը լայն կերպով պատկերել է Արևմտահայաստանում սարսափելի կոտորածները և սրտի խոր կսկիծով համոզում է իր ընթերցողին, որ դժբախտ հայության ոչնչացումը, իրոք, անհերքելի իրողություն է:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնը մերթ ընդ մերթ անդրադառնում է հայերի քաջասիրտ որակներին, հատկապես կանանց հայրենասիրությանն ու առաքինությանը և այլն: Նա ջանք չի խնայում ապացուցելու համար, որ Արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջումը թուրք դահիճների կողմից ծրագրված, պատմության մեջ նախադեպը չունեցող ոճրագործություն էր, որն օրակարգի մեջ մտավ, հատկապես «Իթթիհադ վաթարակի» կուսակցության կողմից, որպես անհետաձգելի և հրատապ խնդիր:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնը հայկական ջարդերի՝ աքսորվածների և դաժանորեն սպանվածների մի վիճակագրություն է ներկայացնում ընթերցողներին, որի վերաբերյալ, ինչպես ինքն է գրում, տվյալներ է տրամադրում կոտորածների գործընթացը ղեկավարներից մեկը: Համաձայն այդ վիճակագրության, մինչև 1915թ. օգոստոսի վերջերն սպանված, հիվանդություններից,

սովից և ծարավից մեռած հայերի ընդհանուր թիվը կազմել է մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ:

Հայկական ջարդերի վերաբերյալ սույն աշխատությունը գրելու համար Ֆ. ալ-Ղուսեյնը հետապնդել է ոչ պակաս նշանակություն ունեցող կարևոր մի նպատակ ևս: Դա վերաբերում է մահմեդական կրոնին, որի պաշտպանության դիրքերից հանդես եկող մեր ականատեսը ճիգեր է գործադրում ամեն կերպ ցույց տալ կրոնական այդ վարդապետության անմեղսունակությունը հայկական ջարդերին, որոնց իրականացումը, ինչպես հայտնի է, հաճախ պայմանավորված էին մահմեդականության հիմնադրությունների գործադրման կամ հոգևորականության ֆեթվաների հետ: Հեղինակը հայկական ջարդերի ողջ պատասխանատվությունը դնում է «Իթթիհադ վա թարակի» կուսակցության պարագլուխների վրա, մերժելով նրանց հակամարդկային բռնարարքներն ու անգուրթ ոճրագործությունները:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնն այդ ամենը վերագրում է երիտթուրքերի ազգայնական և ծայրահեղ քաղաքականությանը, որի իրագործման նպատակով էլ նրանք օգտագործեցին մահմեդական հետաժամաց գանգվածներին այդ կերպ նսեմացնելով և խեղաթյուրելով մահմեդականության հիմնարար սկզբունքներն ու մարդասիրական նկարագիրը:

Խիստ դատապարտելով հայկական կոտորածներն իրականացնող մարդասպան և արյունարբու այդ գործիչներին ու հրոսակախմբերի գործողությունները արաբ ականատեսը գրում է, որ այդ ամենը հակասում է մահմեդական շարիաթին և պատվիրաններին: Այդ իմաստով էլ նրա կարծիքով, թուրքական պետությունն իրավունք չունի մահմեդական կոչվելու: Մահմեդական ազգերը, ըստ նրա, պետք է պաշտպանվեն, և եթե խնդրի էությունը չպարզաբանվի Եվրոպայի համար, ապա դա անջնջելի հետք կթողնի մահմեդականության պատմության մեջ:

Խնդրո առարկա թեմային Ֆ. ալ-Ղուսեյնը ավելի

ամփոփ անդրադարձել է նաև իր մեկ այլ՝ «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» աշխատությունում, ինչը ևս մեկ անգամ վերահաստատում է արաբ ականատեսի Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ նրա ընդհանուր հետաքրքրությունների և ծանր տպավորությունների մասին: Թեպետև հեղինակը քիչ թե շատ կրկնում է իր «Ջարդերը Հայաստանում» գրքում տեղ գտած վկայությունները, սակայն դրանք լրացնում են իրար և ամբողջացնում են ընդհանուր պատկերը Հայոց ցեղասպանության մասին: Նրա որոշ նոր մանրամասներն առավել հստակեցնում են ջարդերի նպատակը, ընթացքը, ոչնչացման եղանակները և դրանցում ներգրավված տարրերը:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնի «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» աշխատությունն առաջին անգամ լույս է տեսել 1939թ. Դամասկոսում: Այդ հուշերը, ինչպես նշվեց, մինչ օրս ընդհանրապես դուրս են ժամացել հայագետ-ցեղասպանագետների տեսադաշտից:

Հեղինակն իր այս աշխատությունում արաբական հայագիտության մեջ առաջին անգամ օգտագործում է «ցեղասպանություն» արաբերեն համարժեք եզրը՝ «الإبادة»⁷⁴ (իբադա-ցեղասպանություն), ինչը արաբական լեզվաբանության մեջ արտահայտում է միջազգային «Genocide» նույն իմաստը:

Խոսելով այդ մասին Ֆ. ալ-Ղուսեյնը օգտագործել է հետևյալ բառակապակցությունը՝ «Իբադաթ ալ-արման ա'ն բաքարեթ աբիհիմ» (إبادة الأرمن عن بكره أبيهم), ինչը բառացի նշանակում է «Բոլոր հայերին ոչնչացնել, արմատախիլ անել, բնաջնջել»⁷⁵: Սա նշանակում է, որ Ֆ. ալ-Ղուսեյնն «Իբադաթ» եզրն օգտագործել է շատ ավելի վաղ, քան մերօրյա մյուս բոլոր մասնագետները: Այդ կապակցությամբ հարկ է նշել, որ հայագետ-արաբագետ գիտնականները Հայոց ցեղասպանության խնդիրները

74. فائز الغصين، مذكراتي عن الثورة العربية، ج ١، ص ٦٦-٦٧.

75. Նույն տեղում, էջ 67:

քննարկելիս, օգտագործել են հիմնականում «մադաբեհ» (مذاهب-ջարդեր) կամ «մաջազր» (مجازر-կոտորածներ) եզրերը, շատ հազվադեպ է պատահում «Բադա» եզրի գործածումը:

Համաձայն Ֆ.ալ-Ղուսեյնի, երիտթուրքերի կառավարության հրամանով հիմնական վայրերից դեպի Մոսուլի վիլայեթ տեղահանված հայերն անցնում էին գլխավորաբար Դիարբեքիրով, որտեղ և նրանք ենթարկվում էին զանգվածային ոչնչացման: Այդ ոճրագործություններն իրականացնելու համար կառավարությունը ձևավորել էր «կամավորական ջոկատներ կամ զորախմբեր» (جنود المتطوعة): Այս ջոկատներում, ըստ հեղինակի, ընդգրկված էին բացառապես քրդերն ու չերքեզները:

Բացի այդ, նա հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև բուն Դիարբեքիր քաղաքի մասին: Ըստ այդմ, քաղաքը շրջապատված էր պարիսպով, ուներ 4 դարպաս, որի բնակչության թիվը կազմում էր շուրջ 50-60 հազար մարդ, որոնց մեկ-երրորդ մասը հայեր էին: Քաղաքում խոսում էին հայերեն, քրդերեն, թուրքերեն և արաբերեն: Ըստ Ֆ.ալ-Ղուսեյնի, Դիարբեքիր էին ուղարկվում քաղբանտարկյալներ, աքսորյալներ, որոնք այն անվանեցին «Արյան ամրոց»⁷⁶:

Ֆ.ալ-Ղուսեյնի հիշագրությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերի ոչնչացման մասին երիտթուրքական կառավարության հրամանները տրվում էին ենթակա բոլոր շրջաններին, այդ թվում՝ քուրդ և արաբ ցեղապետերին:

Սկսած Դիարբեքիրից իր փախուստը դեպի Դեյր Զոր՝ նա նշում է, որ ճանապարհին, հատկապես քրդաբնակ շրջաններում, մանրագնին ստուգումների է ենթարկվել, այդ թվում նաև՝ ֆիզիկական՝ հայ հանգամանքը բացառելու համար: Այլ կերպ ասած, հեղինակի վկայությունները ցույց են տալիս, որ բոլոր մակարդակներում որս էր սկսվել հայերին

76. Նույն տեղում, էջ 73:

հայտնաբերելու և իշխանություններին հանձնելու համար:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնի հուշերն ընդգրկում են Հայոց ցեղասպանության աշխարհագրության ճշգրիտ մի տարածք, Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառները, հատկապես Դիարբեքիրի վիլայեթում և նրա հարակից շրջաններում երիտթուրքերի կողմից իրականացվող սպանդն ու հրեշավոր ոճրագործությունները:

Բացի աքսորի ճանապարհին Ֆ. ալ-Ղուսեյնի տեսած անմեղ հայության նկատմամբ իրականացվող խոշտանգումների զարհուրելի տեսարանների նկարագրությունից, հետագայում նա կենտրոնանում է Դիարբեքիրի վիլայեթում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա:

Հայկական հեռավոր վիլայեթներից դեպի Մոսուլ բռնագաղթված տարագիր հայերի համար Դիարբեքիրի վիլայեթը վերջին հանգրվանն էր, ուր, հեղինակի բնորոշմամբ, ամենադաժան եղանակներով և վայրագ մեթոդներով տեղի էր ունենում նրանց զանգվածային ոչնչացումը: Այդ չարագործությունների հեղինակն էր Դիարբեքիրի վալի, արյանարբու Ռաշիդ բեկը, որին Ֆ. ալ-Ղուսեյնը համարում է «Հայոց տխուր ողիսականի հերոսը»: Այնուհետև, նշում է, որ Ռաշիդ բեկի չարագործությունների և դաժանությունների համար «Մարդկությունը կրում է ամոթի խարանը»⁷⁷:

Ինչպես հայտնի է, տեղահանված տարագիր հայերը մինչև նշանակված վայրեր հասնելը, ճանապարհին ենթարկվում էին հրոսկախմբերի թուրք, քուրդ և չերքեզ տականքների ահավոր բռնությունների, ալան-թալանի, խոշտանգումների, բռնաբարությունների, առևանգումների և այլ վայրագությունների, որոնց այս կամ չափով անդրադարձել է մեր ականատեսը: Համաճարակները, սովը, հետիոտն անձայրածիր տարածքներ կտրելը, հոգնածությունը խժոռում էին թշվառ ու անօգնական տարագիրներին: Դրա համար էլ

77. فائز الغصين، مذكراتي، ج ١، ص ٦٢.

նա փորձում է իր համար ճշտել այդ վայրագությունների, իր հոգերի վրա ապրող մի ամբողջ ազգի նկատմամբ կայսրության այդքան դաժան որոշման դրդապատճառները:

Պարբերաբար հեղինակը իր տեղեկատվություններին, պաշտոնյաներին, սպաներին հարցեր է ուղղում կատարվածի վերաբերյալ, սակայն որևէ համոզիչ պատասխան չի ստանում: Արդյո՞ք հայերը որևէ մահմեդականի՝ թուրքի, քրդի կամ այլ ազգի ներկայացուցչի սպանել են, թե՛ ոչ: Նման հարցերի պատասխանն այդպես էլ Ֆ. ալ-Ղուսեյնը չի ստանում ու զարմացած գրում է, որ, եթե հայերն, իրոք, որևէ հանցանք չեն գործել, ապա ինչու են արժանացնել այս դժբախտ ճակատագրին, դարձել այդքան անցանկալի և ատելի տարր: Նա շատ է ջանում գտնել գեթ մեկ պատճառ, որ թուրքերին մոլեց այդպիսի հակամարդկային վերաբերմունք ցուցաբերել կայսրության կյանքում և բոլոր ժամանակներում մեծ ավանդ և դերակատարություն ունեցած մի ժողովրդի նկատմամբ:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնը լուրջ չի ընդունում Արևմտահայության սպանող ծրագրող և կազմակերպող թուրքական կառավարության պատճառաբանությունները՝ Վանում մահմեդականներին սպանելու, զենք ու զինամթերք պահելու, հեղափոխական գործունեությունը անկախ պետություն հռչակելու վերաբերյալ և այլն: Հեղինակը կտրականապես հերքում է երիտթուրքերի անհերթթ այդ պատճառաբանությունները: Հակառակը, նա որևէ պատճառաբանությամբ չի արդարացնում վայրագ և անողորմ եղանակներով հայ ժողովրդի դեմ ջիհադ սրբազան պատերազմ հայտարարելը, պատմական բնօրրանում բնաջնջելը:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնը շատ բարձր է գնահատում հայ ժողովրդին, որպես ստեղծագործ, արարող, առաջադեմ և Օսմանյան կայսրության հպատակ ամենագործունյա, խելացի և օրինապահ ազգ: Դրական այս բնութագրականները

կարմիր թելի պես անցնում են նրա երկու գործերում, ինչն էլ, նրա կարծիքով, գլխավոր պատճառը հանդիսացավ Հայոց մեծ եղեռնի իրագործման: Բացի այդ, նա նշում է, որ օսմանահպատակ ազգերից հայերը կենսունակ և ազատատենչ ժողովուրդ էին, և միայն նրանք կարող էին պայքարել երիտթուրքերի բռնատիրական իշխանության դեմ, ինչպես դա արեցին սուլթան Աբդուլ-Համիդի օրոք:

Ֆ. ալ-Ղուսեյնը անդրադառնում է սպանության զանազան մեթոդներին, որոնք ինչպես հայտնի է, կիրառվել են ոչ միայն Դիարբեքիրում, այլև Օսմանյան կայսրության մյուս վիլայեթներում նույնպես: Ըստ այդ հաղորդումների, բացի անտանելի կտտանքներից, բռնաբարություններից և տանջելու այլևայլ եղանակներից, տարագիր հայերին հոծ բազմությամբ սպանում էին հրագենով, դանակներով, կացիններով և դաշույններով: Քիչ դեպքեր չեն եղել նաև ոչխարի պես մորթելը, Տիգրիսում և Եփրատում ջրախեղ անելը, բարձունքներից նետելը, մարագներում ծխից շնչահեղձ անելը, ջրհորների մեջ նետելը, հրկիզելը, քարանձափներում սովամահ անելը և այլն և այլն: Այդ մեթոդները տարածվում էին բոլորի վրա՝ անկախ սեռից և տարիքից, բացառությամբ երբեմն գեղեցկուհիների և դեռահաս աղջիկների, որոնց կնության էին վերցնում կամ օգտագործում էին որպես աղախիններ:

Դատելով Ֆ. ալ-Ղուսեյնի հաղորդումներից՝ հայերի ունեցվածքը, տները և այլն իսկույն յուրացվում էին թուրքերի կողմից, եկեղեցիները վերածվում էին պահեստների, իսկ տների կահկարասին և այլ ապրանքներն ամենաեժանե գներով հանվում էին վաճառքի:

Ինչպես նշվեց, Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում մեծ ներգրավվածություն են ունեցել մահմեդական թուրքերը, քրդերը և չերքեզները: Հեղինակի կարծիքով, կայսրության հպատակ ժողովուրդներից միայն արաբները մեղսակից չդարձան այդ հանցագործությանը, հակառակը

դժնդակ այդ ժամանակաշրջանում նրանք օգնության ձեռք մեկնեցին տարագիր հայերին: Սա, անշուշտ, պատմական իրողություն է և ոչ ոք դա ժխտել չի կարող: Արաբական երկրներում, մանավանդ Սիրիայի տարբեր քաղաքներում և շրջաններում մահվան ճիրաններից ազատված հայ բեկորները փրկության ավի գտան, կարողացան հետագայում ապաքինել վերքերը և շարունակել կյանքը:

Տառապանքի ուղիով անցած հայությունը երախտագիտությամբ հիշում և գնահատում է արաբների, հատկապես սիրիացիների վերաբերմունքը, որի պանծալի զավակն է նույն ինքը Ֆ. ալ-Ղուսեյնը:

Ամփոփելով նշենք, որ Ֆ. ալ-Ղուսեյնի հուշերը չափազանց ուշագրավ և արժեքավոր նյութեր են պարունակում Հայոց ցեղասպանության աշխարհագրության և ծավալների մասին: Ուստի, պատահական չէ, որ հենց սկզբից էլ այդ վկայություններն իրենց վրա հրավիրեցին հանրային ուշադրությունը, արագորեն մտնելով գիտական շրջանառության մեջ: Դրանք անարդարության դեմ թուրքական դաժան լծի տակ գտնվող արաբ ժողովրդի հումանիստ զավակի ճիշն էին, ուղերձն աշխարհի առաջադեմ մարդկության՝ Հայոց մեծ ողբերգության, անմեղ նահատակների մասին: Դրանով էլ արաբ ականատեսը ոսկե տառերով է գրել իր անունը Հայոց ցեղասպանության պատմության մեջ՝ պատվավոր տեղ գրավելով հայ ժողովրդի բարեկամների շարքում:

Բնավ նպատակ չունենալով հայերեն եղած թարգմանությունները նսեմացնելու, նշենք, որ առ այսօր մեզանում բացակայում է մեր ժողովրդի ողբերգական և արյունոտ այդ անցյալը լուսաբանող արաբ առաջին ականատեսի հաղորդումների արաբերեն բնագրից արևելահայերեն ամբողջական և գիտական թարգմանությունը:

Սույն հատորում ամփոփվել են Ֆ. ալ-Ղուսեյնի բոլոր հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին: Թարգմանությանը կցվել են արաբերեն բնագրերը՝ 1991թ. Հալեպում տպված «Ջարդերը Հայաստանում» գիրքը, ինչպես նաև հատվածներ հեղինակի «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» 1956 թ. Դամասկոսում լույս տեսած առաջին հատորից:

ՖԱՅԵԶ ԱԼ-ՂՈՒՍԵՅՆ

ԶԱՐԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀԱԼԵՊ 1991թ.

ՀԱՆՈՒՆ ԲԱՐԵԳՈՒԹ ԵՎ ՈՂՈՐՄԱԾ ԱՍՏՈՈ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

Ես՝ բեղվինս, Հաուրանի¹ նահանգի կազմի մեջ մտնող ալ-Լեջաթում² բնակվող ալ-սալլութ³ ցեղի առաջնորդներից մեկի զավակը, այլ ցեղերի ղեկավարների երեխաների հետ միասին ընդունվեցի ալ-Ասիթանայի⁴ ցեղերի դպրոցը⁵, ապա ալ-Մուլքիե⁶ քուլեջը: Ուսումնս ավարտելուց հետո երկար ժամանակ աշխատեցի Շամի⁷ վալիի⁸ մոտ, ապա՝ Մաամուրաթ ալ-Ազիզ⁹ (Խարբուրթի) վիլայեթում նշանակվեցի որպես կայիմմակամ¹⁰: Այդ պաշտոնն զբաղեցրեցի երեքուկես տարի, որից հետո Դամասկոսում աշխատանքի անցա որպես փաստաբան, ուր իմ գործընկերներն էին Շուքրի բեկ ալ-Ա'ասալին¹¹ և Աբդալ-Վահաբ ալ-Ինկիլբին¹²: Դրանից հետո, որպես Հաուրանի ներկայացուցիչ, դարձա [Դամասկոսի] գլխավոր խորհրդի անդամ՝ ապա հիշյալ խորհրդի հանձնաժողովի անդամ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբներին ինձ հանձնարարվեց վերադառնալ և զբաղեցնել իմ հին պաշտոնը, այսինքն՝ կայիմմակամությունը¹³: Սակայն, հրաժարվեցի, քանի որ փաստաբանի գործն ամեն դեպքում առավել օգտակար էր և հանգիստ:

Մի մատնիչ¹⁴ ինձ ամբաստանել էր, թե, իբր, ես Լեռնալիբանանում ձևավորված մի կազմակերպության կողմից գրում եմ արաբական ցեղերին [թուրքական կառավարության] դեմ նրանց ոտքի հանելու՝ անգլիացիների և ֆրանսիացիների հովանավորության ներքո արաբ ազգի անկախությունը հռչակելու նպատակով: [Իշխանություններն] ինձ ձերբակալեցին, բանտարկեցին և շղթայակապ, երեք ոստիկանների ու ժանդարմների ուղեկցությամբ տեղափոխեցին Ալիյա¹⁵, ուր դատվում էին քաղաքական

հանցնագործություններով մեղադրյալներ:

Այնտեղ ինձ արդարացրեցին: Մակայն, քանի որ թուրքական կառավարությունն, ինչպես ասվում էր, հետաքրքրված չէր մեղադրյալների նկատմամբ կայացրած նման որոշումներով, և ջանում էր արաբ ազգի լուսավորիչ գավակներին մեկուսացնել ու ամեն գնով նրանց ոչնչացնել, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ համարեց ինձ աքսորել Էրզրում: Ջամալ Փաշան ինձ այնտեղ ուղարկեց մի սպայի և կանոնավոր գործի հինգ զինվորների ուղեկցությամբ: Դիարբեքի¹⁶ հասնելիս, ռուսները Էրզրումում պաշարել էին Հոսն Կանա ան¹⁷ և վալիին կարգադրվեց ինձ պահել այնտեղ: Առանց որևէ պատճառի Դիարբեքիի բանտում քսաներկու օր մնալուց հետո ինձ ազատ արձակեցին: Դիարբեքիում տուն վարձեցի, ուր մսացի վեցուկես ամիս: Այնտեղ տեսա ու լսեցի ամենահավաստի աղբյուրներից այն ամենը, ինչ պատահել էր հայերի հետ: Պատմողների գերակշռող մասը Դիարբեքիի և նրա շրջանների, Վանի, Բիթլիսի, Մաամուրաթ ալ-Ազիզի, Հալեպի և Էրզրումի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին, սպաներ և անվանի մարդիկ: Վանի բնակչությունը Դիարբեքիում էր հաստատվել այն ժամանակ, երբ ռուսները գրավեցին նրանց քաղաքը, իսկ Բիթլիսի ողջ բնակչությունն ու ծառայողները վերջերս էին գաղթել այստեղ:

Էրզրումից շատ սպաներ Դիարբեքի էին գալիս ռազմական կամ ընտանեկան գործերով: Ինչ վերաբերում է Մաամուրաթ ալ-Ազիզային, ապա այն Դիարբեքիի գյուղերից էր, որտեղից մեզ մոտ շատ մարդիկ էին գալիս:

Այդ վիլայաթում որոշ ժամանակ առաջ կայիմական աշխատելով, շատ մարդկանց էի ճանաչում, ստանում էի բոլոր լուրերը, հատկապես բանտում՝ Դիարբեքիի ցեղերի շատ ղեկավարների հետ միասին գտնվելու ընթացքում, ինչն ինձ հնարավորություն ընձեռեց խորությամբ ծանոթանալու տեղի ունեցածի մանրամասներին: Որոշ ժամանակ անց

պատերազմն անպայմանորեն ավարտվելու է, և սույն գրքի ընթերցողները կհամոզվեն, որ այն, ինչ գրվել է՝ ճշմարտություն է, և թշվառ հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքերի իրականացրած ոճրագործությունների սոսկ չնչին մասը, իսկ ամեն ինչի վերջը գալու է:

Այդքան ժամանակ Դիարբեքիում անցկացնելուց հետո, որոշեցի ազատվել գերությունից, վախենալով որոշ թուրք ծայրահեղականների դատաստանից, հասա Բասրա կրելով մեծ տառապանքներ, բազմիցս ենթարկվելով մահվան ու սպանվելու սպառնալիքներին: Մտածեցի այս գիրքը հրատարակել, դրանով իսկ ծառայել ճշմարտությանը և թուրքերի կողմից հալածված մի ժողովրդին, միաժամանակ վախենալով, որ եվրոպացիները մահմեդական կրոնին կվերագրեն ծայրահեղությունը, ինչին անդրադարձել եմ գրքի վերջում: Թող Ալլահը մեզ ուղեկցի ճշմարիտ ճանապարհով:

Այս առաջաբանը ավարտեցի Բոմբեյում, Հնդկաստանում, [1]334 թ. զուլ-կաադա [ամսին]¹⁸ - 1916թ. սեպտեմբերի 21-ին:

Ֆայեզ ալ-Ղուսեյն

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես աշխարհի բոլոր ազգերը, այնպես էլ հայ ազգը¹⁹, անցյալում չի ունեցել ինքնիշխան պետություն՝ մինչև Ալլահը նրան պարգևատրեց Հայկ անունով մարդուն: Նա քաջ ու արի մարդ էր, որը մ.թ.ա. միավորեց հայերին և Հայաստան երկրում հիմնեց անկախ պետություն: Այս ժողովուրդը երկար ժամանակ պահպանեց իր անկախությունը, փառքի ու ծաղկման գագաթնակետին հասավ Տիգրանի օրոք, որն իր պետության մայրաքաղաքը հռչակեց (Տիգրանակերտը)՝ Դիարբեքիքը: Հայաստանը շարունակեց պահպանել իր անկախությունը Հռոմեական կայսրության ժամանակաշրջանում, նրա տիրապետությունը տարածվեց Փոքր Ասիայի և Սիրիայի, ինչպես նաև Աջափնյայի երկրի²⁰ մի մասի վրա: Սակայն, հակահռոմեական թագավորներին հովանավորելու պատճառով, հռոմեացիները հայերին պատերազմ հայտարարեցին, ապա՝ հռոմեական զորքերը ներխուժեցին նրանց մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակվանից սկսած՝ Հայաստանը կորցրեց իր անկախությունը, և ընկղմվեց բռնատիրական ալիքներում, մերթ անկախանում էր, մերթ՝ հայտնվում օտար լծի տակ՝ մինչև արաբների և ապա Օսմանյան պետության կողմից նրա նվաճումը:

ՀԱՅԵՐԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ

Օսմանյան կայսրությունում հայերի թվաքանակը չի գերազանցում մեկ միլիոն ինը հարյուր հազարը (1.900.000): Այս թիվը վերցրել եմ մի թուրք հեղինակի գրքից, որը նշել է, թե այն վերցրել է բալկանյան պատերազմից²¹ առաջ պետության պաշտոնական մարդահամարի տվյալներից: Ըստ այդմ՝ Ռուսելիում²² ապրող հայերի թվաքանակը կազմել

է չորս հարյուր հազար (400.000), իսկ Օսմանյան Ասիայում՝ մեկուկես միլիոն (1.500.000): Ասում են, թե Ռուսաստանում և Պարսկաստանում հայերի թիվը չի գերազանցում երեք միլիոնը (3.000.000): Այսպիսով, ամբողջ երկրագնդում հայերի թիվը կազմում է շուրջ չորսուկես միլիոն²³:

Ինչ վերաբերում է հայաբնակ վիլայեթներին, ապա դրանք են՝ Դիարբեքիքը, Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումը, Մա ամուրաթ ալ-Ազիզը (Խարբեքդը), Ուրֆան, Սևազը, Ադանան, Տրապիզոնը, Բուրսան, Ստամբուլը: Չնայած Վանում, Բիթլիսում, Ադանայում, Դիարբեքիքում, Էրզրումում և Խարբեքդում ավելի շատ հայեր էին ապրում, քան մյուս վիլայեթներում, սակայն բոլոր դեպքերում նրանց թիվն ավելի նվազ էր, քան թուրքերին՝ ու քրդերին: Միայն Վանում և Բիթլիսում նրանց թիվը հավասարվում էր թուրքերին ու քրդերին, կամ՝ գերազանցում էր: Իսկ Բիթլիսի վիլայեթի կազմում գտնվող Մուշում նրանք ավելի մեծ թիվ էին կազմում, քան քրդերը:

Տվյալ վայրերում հայերը տիրապետում էին արդյունաբերության և առևտրի բոլոր ճյուղերին: Նրանք առավել հաջողակ էին նաև գյուղատնտեսության ասպարեզում: Այդ վիլայեթներում հայերը շատ ավելի քաղաքակիրթ էին, քան թուրքերն ու քրդերը: Հայության մեծաթիվ վարժարաններն, այլ համաքաղաքացիների ունեցած սակավաթիվ վարժարանների համեմատ, վկայում էր նրանց առաջընթացի և այլոց հետաժնացության մասին:

ՀԱՅԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ²⁴

Հայերն ունեն գիտական և քաղաքական կազմակերպություններ, որոնցից ամենակարևորներից են Դաշնակցության և Հնչակյան կազմակերպությունները: Այս երկու կազմակերպությունների ծրագրերը մեծ ազդեցություն ունեին հասարակության վրա: Ձեռնարկվում էին հնարավոր

բոլոր միջոցները՝ նպատակին հասնելու համար, ինչից հայերը չէին հրաժարվում: Այդ նպատակը վարչական (ադմինիստրատիվ) անկախությունն էր՝ եվրոպական մեծ գերտերությունների հսկողության ներքո:

Դրանով հետաքրքրվեցի ինձ հանդիպած բազմաթիվ հայերից, սակայն նրանցից որևիցե մեկը չասաց, թե քաղաքական անկախություն է ցանկանում, քանի որ շատ վիլայեթներում, ուր նրանք ապրում էին, ավելի սակավաթիվ էին, քան քրդերը: Եթե հայերն անկախություն ձեռք բերեին, ապա քրդերն առավել կօգտվեին, քան իրենք: Ցայսօր քրդերը գտնվում են զարգացման չափազանց ցածր մակարդակի վրա, և [անկախության պարագայում] երկրում կսկսեք քառսը, ինչը և կկործանեք այն: Ուստի, [հայերը] նախընտրում էին փսալ թուրքական տիրապետության տակ, պայմանով, որ կառավարումը իրականացվի եվրոպական գերտերությունների վերահսկողության ներքո՝ չհավատալով թուրքերի խոստումներին, քանզի այսօր նրանք հետ էին վերցնում այն ամենը, ինչը երեկ էին տվել: Այդ պատճառով էլ այս երկու կազմակերպությունները մեծապես ջանում էին իրենց գաղափարները տարածել հայերի շրջանում՝ բոլոր միջոցներով բաղձալի երազանքն իրականացնելու համար: Հայ սպաներն ինձ պատմեցին, թե այս երկու կազմակերպություններից մեկը ծրագրում էր երկրում հեղափոխական գործողություններով հասնել նպատակին, իսկ մյուսը՝ նախընտրում էր խաղաղ միջոցներով դրան հասնելու քաղաքականությունը:

Այսքանը մենք համառոտ ձևով կարողացանք ընթերցողներին ներկայացնել այդ երկու կազմակերպությունների քաղաքականության մասին: Ասում են նաև, որ այս կազմակերպություններից մեկի ծրագիրը նախատեսում էր հայերի քաղաքական անկախությունը:

Եթե որևէ մեկը ցանկանում է առավել մանրամասն տեղեկանալ հայերի պատմության և կազմակերպությունների մասին, ապա թող դիմի նրանց պատմական մատյաններին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐ

Մինչև 1888 թ.²⁵ պատմությունը չի հիշատակում գեթ [մեկ դեպք], թե այն վիլայեթներում, ուր հայերի հետ համատեղ ապրում էին քրդերը, որ այս երկու ազգերը իրար դեմ ելնեն, կովեն միմյանց հետ, կամ էլ քրդերը կողոպտեն հայերի ունեցվածքը եւ տիրեն նրանց կանանց: Թուրքական կառավարության հրամանով քրդերն սկսեցին հայերին սպանել Վանի, Խարբերդի, Էրզրումի, Մուշի և Բիթլիսի վիլայեթներում:

Սուլթան Աբդուլ-Համիդի օրոք, 1896 թվականին, երբ հայերը Ստամբուլում ներխուժեցին Օսմանյան բանկ²⁶, նրան ահաբեկելու և հարկադրելու սահմանադրության հոչակումը, նա հրամայեց նրանց սպանել թե՛ Ստամբուլում, և թե՛ վիլայեթներում: Մինչ այդ Օսմանյան կայսրության բնակիչներն ընդհանրապես չէին սպանել հայերին, եթե կառավարությունը նրանց չստիպեր և չհրահրեր այդ բանն անելու: Այս կոտորածների ընթացքում, այսինքն՝ 1896թ. օգոստոսի 25-26-ին, նույն Ստամբուլում սպանվեց 15 հազար (15000), իսկ վիլայեթներում՝ երեք հարյուր հազար (300000) հայ²⁷:

Սահմանադրության հոչակումից մեկ ամիս անց հայերին ջարդեցին նաև Ադանայում: Սակայն, այս արյունահեղությունն Ադանայի և Հալեպի սահմաններից դուրս չեկավ, քանզի մինչև 1909թ. Աբդուլ-Համիդն այնտեղ դեռևս մեծ ազդեցություն ուներ: Ես մանրամասն տեղեկություններ չկարողացա հայթայթել այդ կոտորածի և դրա ընթացքում սպանվածների թվաքանակի վերաբերյալ:

Հայերի ինչքն ու անասունները կողոպտվեցին, ավիրվեցին նրանց տները, հատկապես 1866²⁸ թվականի կոփուների ընթացքում: Հայերի հարևաններից շատերն սկսեցին պաշտպանել նրանց իրենց տներում թաքցնելով

կառավարության պաշտոնյաներից:

Կառավարությունը մահմեդական թուրք և քուրդ ազգաբնակչությանը անընդհատ հրահրում էր [հայերի դեմ], մահմեդական կրոնն օգտագործում էր որպես միջոց իր նպատակին հասնելու համար, չարաշահելով մահմեդականների՝ սեփական կրոնի ճշմարիտ պատվիրանների չիմացությունը:

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հաշվի առնելով, որ հայերն իրականացնում են հակաիրավական գործողություններ և պատեհ առիթներն օգտագործում կառավարությանն անհանգստություն պատճառելու համար, ելնելով նրանից, որ հայերի մոտ հայտնվեցին արգելված՝ զենքեր, ռումբեր և պատրաստի պայթուցիկ նյութեր՝ երկրում հեղափոխություն իրականացնելու նպատակով, ինչպես նաև այն, որ նրանք մահմեդականներին սպանեցին Վանում և աջակցեցին ռուսական զորքերին, նկատի ունենալով, որ կառավարությունը պատերազմ է մղում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեմ, վախենալով, որ հայերը սովորության համաձայն, կսկսեն անկարգություններ անել և հեղափոխական գործունեություն ծավալել կառավարությունը որոշեց հավաքել բոլոր հայերին և քշել դեպի Մոսուլի, Սիրիայի վիլայեթներ ու Դեյր Ջորի լիվան²⁹, պայմանով ապահովել նրանց պատիվը, ունեցվածքն ու կյանքը՝ թշնամիների հարձակումներից և ոճրագործների բռնություններից: Համապատասխան հրամաններ տրվեցին մինչև պատերազմի ավարտն այդ վայրերում հայերի անվտանգության և բնակության միջոցառումների վերաբերյալ³⁰:

Սա հայերի մասին Օսմանյան կառավարության պաշտոնական հայտարարությունն էր: Սակայն, իրականում նրա ընդունած գաղտնի որոշման համաձայն, պետք է կազմվեին ոստիկանական գումարտակներ՝ ժանդարմների օգնելու հայերին ոչնչացնելու և ի սպառ վերացնելու համար: Սպանություններն ու բնաջնջումը պետք է իրականացվեին

դաժանությամբ հայտնի «խթրիհաղական» ակտիվիստների ղեկավարությամբ: Դիարբեքիի վալին նշանակվեց Ռաշիդ Բեկը³¹, որին լայն լիազորություններ տրվեցին, նրա տրամադրության տակ դնելով հայտնի մարդասպան ստահակների, ինչպիսիք էին Ահմադ Բեկ ալ-Սարարին³², Ռուշդի Բեկը³³, Խալիլ Բեկը³⁴ և նրանց նմանները:

Ասում են, թե սույն որոշման պատճառն այն էր, որ Եվրոպայում և Եգիպտոսում գտնվող հայերը քսան³⁵ ֆիդայի էին ուղարկել Թալեաթին³⁶, Էնվարին³⁷ և նրանց նման «խթրիհաղական» պարագլուխներին վերացնելու համար: Դա հայերին չհաջողվեց, որովհետև հայազգի ուժն դավաճան Բադրի Բեկի³⁸, «ասում են նաև Ազմի Բեկի»³⁹ Ստամբուլի անվտանգության գլխավոր վարչության պետի մտերիմ ընկերը, այդ մասին իրազեկեց նրան, մատնելով Ստամբուլ ժամանած հայ ֆիդայիների գտնվելու վայրը: Նրանց ձերբակալեցին և տեղում գաղտնի կերպով գնդակահարեցին, որպեսզի հայտնի չդառնա, թե գոյություն ունեն մարդիկ, ովքեր ձգտում են սպանել «խթրիհաղական» կազմակերպության առաջնորդներին:

Մեկ այլ պատճառի մասին էլ են խոսում, ըստ որի այն հայերը, ում կառավարությունը հավաքագրել էր Հալեայի, Ադրիանոպոլիսի նահանգներից և ուղարկել զինվորական ծառայությունն ավարտելու համար, իրենց զենքով փախուստի դիմեցին դեպի Ջեթուն: Այստեղ հավաքվեց շուրջ վաթսուն երիտասարդ, որոնք սկսեցին դիմադրել կառավարությանը և հարձակվել անցորդների վրա:

Ֆախրի փաշայի⁴⁰ գլխավորությամբ կառավարությունն այնտեղ ուղարկեց ռազմական մի զորախումբ, որը քանդեց Ջեթունի մի մասը և սրի քաշեց կանանց, տղամարդկանց ու երեխաներին: Հայերը Ֆախրի փաշային չդիմադրեցին: Նա հավաքեց տղամարդկանց, կանանց և զորախմբերի ուղեկցությամբ դուրս բերեց [քաղաքից], որոնք էլ շատ տղամարդ սպանեցին: Ինչ վերաբերում է կանանց, ապա ավելի

լավ է չհարցնել նրանց հետ տեղի ունեցածի մասին: Կանայք օսմանացի զինվորների բաժինը դարձան, իսկ երեխաները զոհվեցին ծարավից ու քաղցից: Տղամարդկանցից ու կանանցից ոչ ոք Սիրիա չհասավ բացի կույրերից ու կաղերից, որոնք ի վիճակի չէին ինքնուրույն գոյատևելու: Բոլոր երիտասարդներն սպանվեցին, իսկ գեղեցիկ կանայք գերության տրվեցին թուրք երիտասարդներին: Ապա Ռումելի գաղթականներին տեղափոխեցին Ջեթուն և բնակեցրեցին այնտեղ: Ջեթունն անվանակոչվեց «Ռեշադիա»⁴¹, որպեսզի այնտեղ թուրքերին ոչ մի բան չհիշեցնի հայերի մասին:

Համա⁴² [քաղաքով] անցնելիս, մենք տեսանք շատ հայ կանանց ու տղամարդկանց, որոնք նստած էին փոքրիկ վրանների տակ՝ պատրաստված սավաններից, գորգերից և այլ նյութերից: Նրանց վիճակը չափազանց ողբալի էր, և ինչպես խղճալի չլիներ: Այդ կանանց ու տղամարդկանց մեծ մասն սովոր էր նստել միայն ճոճվող նստարաններին, փափուկ տեղաշորին՝ լավագույն ոճով կառուցված տներում՝ շտկված ու կահավորված ամենագեղեցիկ ձևով:

Ինչպես ես, այնպես էլ մյուսները, տեսանք Հալեայ-Համա գնացքի վագոնների մեջ իրար վրա լցված բազմաթիվ հայ կանանց ու տղամարդկանց՝ կարեկցանք և գթասրտություն առաջացնող տեսարաններ:

Ժամանեցի Հալեայ, ուր երկու օր մնալուց հետո նստեցինք գնացք՝ «Արաբ Բունար»⁴³, կոչվող վայրը մեկնելու համար: Ինձ ընկերակցում էին կալանավորված և Դիարբեքի մեկնող հինգ հայեր: Այնտեղից ոտքով գնացինք Սերուջ⁴⁴, իջևանեցինք մի խանում⁴⁵, ուր լեփլեցուն էին հայ կանայք, երեխաներ և հիվանդ որոշ տղամարդիկ: Այդ կանանց վիճակը ողբալի էր, որովհետև երկար ժամանակ երգում էին ոտքով հասել էին Սերուջ:

Ես նրանց հետ թուրքերեն խոսեցի: Նրանք ինձ պատմեցին, թե ուղեկցող ժանդարմներն իրենց տարել են ամայի վայրերով, և ջրի տեղը ցույց են տվել փող ստանալուց

հետո: Հղի կանայք ծննդաբերում էին ճանապարհին, իրենց նորածիններին թողնում անմարդաբնակ և ամայի վայրերում: Բազմաթիվ կանայք իրենց մանկիկներին թողնում էին վախից, կամ էլ հիվանդության և տկարության պատճառով: Նրանք հոգնում էին երեխաներին գրկելուց և թողնում ճանապարհին: Ոմանց էլ մայրական սերը թույլ չէր տալիս բաժանվել զավակներից, զոհվում էին անապատում չլքելով նրանց:

Կանայք պատմեցին, որ իրենց հետ եղած կանանցից ոմանք սովոր չէին ոտքով գեթ մեկ ժամ քայլել, քանզի ապրել էին սիրված հոգացող տղամարդկանց և խնամող կանանց [միջավայրում]: Այդ կանայք ընկան տգետ քրդերի ձեռքը, որոնք գիշատիչ գազանների պես ապրում էին բարձր լեռներում ու խիտ անտառներում, պղծեցին նրանց պատիվը: Նրանք գոհվեցին բռնի ու դաժան ձևով, շատերն էլ ինքնասպանություն գործեցին՝ իրենց պատիվը չհանձնելով վայրագ այդ գայլերին:

Մենք սայլակառք նստեցինք և Սերուջից մեկնեցինք Ուրհա⁴⁶: Մեփական աչքերովս տեսա հետիոտն մարդկանց ամբոխ և հեռվից ինձ թվաց, թե ռազմի դաշտ մեկնող զինվորներ են: Երբ մոտեցանք, պարզվեց, որ նրանք բոկոտն ու հյուծված հայ կանայք էին, որոնք գնում էին զինվորների նման սովար շարքերով, իսկ նրանց առջևից ու հետևից քայլում էին ժանդարմները: Եթե կանանցից մեկն ու մեկը ուժասպառ հետ էր ընկնում, ապա ժանդարմն իր խզակոթով հարվածում էր նրան, վայր գցում բերանքսիվայր, և նա սարսափահար վեր էր կենում ու հասնում իր ընկերուհիներին: Իսկ ով ուժասպառ էր լինում հիվանդությունից, նրան թողնում էին միայնակ և անօգնական, բախտի քմահաճույքին՝ հոշոտվելու վայրի գազանների կողմից կամ էլ ժանդարմի արձակած գնդակը խլում էր նրա կյանքը:

Հասնելով Ուրհա (Ուրֆա), իմացանք, որ կառավարությունը ժանդարմների և ոստիկանության ջոկատներ է ուղարկել քաղաքի հայկական թաղամասերը՝ բնակչությունից զենքը բռնագրավելու, որից հետո նրանք

արժանանում էին իրենց ցեղակիցների բախտին:

Ուրհայի իջևանատները լեփլեցուն էին հայ կանանցով ու երեխաներով: Հայերը հրաժարվել էին զենքը հանձնել և դիմել զինված դիմադրության, սպանելով մի ոստիկանի և երեք ժանդարմների: Ուրհայի իշխանությունը դիմել էր Հալեպին՝ գորք ուղարկելու համար, ուր և Ջամալ փաշայի՝ Սիրիայի հայտնի դահճի հրամանով [այստեղ] թնդանոթներով ժամանեց Ֆախրի փաշան: Նա հողին հավասարեցրեց հայկական թաղամասերը, սպանեց տղամարդկանց, երեխաներին և շատ կանանց, բացի նրանցից, ովքեր անձնատուր եղան, արժանանալով իրենց քույրերի ճակատագրին: Նրանք ոտքով աքսորվեցին դեպի Դեյր Ջոր՝ այն բանից հետո, երբ փաշան իր և իր սպաների համար ընտրեց ամենագեղեցկուհիներին:

Համաճարակները ոչնչացնում էին կանանց՝ ինչպես գայլերը ոչխարներին: Թուրքերն ու քրդերը բռնաբարում էին նրանց, իսկ ժառանգները՝ մեռնում էին սովից և ծարավից:

Մեկնելով Ուրհայից՝ մենք կրկին տեսանք տանջահար, հոգնած և քաղցից ու ծարավից մեռնող կանանց բազմություն, ճանապարհի երկու եզրերին ընկած դիեր:

Երբ հասանք «Կարա-ջուրն»⁴⁷ գյուղի մոտ գտնվող մի վայրի, որը մոտավորապես Ուրհայից վեց ժամ էր հեռու, կանգ առանք ջուր խմելու համար: Ես փոքր-ինչ հեռացա աղբյուրի կողմը, ուր տեսա զարհուրելի, սարսուռ առաջացնող սարսափելի մի տեսարան: Գետնին մեջքի վրա պառկած էր կիսամերկ մի կին, արնաթաթախ շապիկով, հրազենից ստացած չորս գնդակներով կրծքին և կրծքի տակ: Ո՛վ Աստված, ես ցավից ու վշտից չկարողացա տիրապետել ինձ և հուզմունքից սկսեցի հեկեկալ: Երբ թաշկինակս հանեցի, որ արցունքներս սրբեմ, շրջվեցի, որ համոզվեմ, թե ընկերներիցս ոչոք չի նկատել դա, տեսա մոտ ութը տարեկան մի տղայի՝ կացնով փեղկված գանգով և երեսնիվայր ընկած: Էլ ավելի սկսեցի ողբալ, սակայն ընկերներս ընդհատեցին լացս: Այն ժամանակ լսեցի, որ Արիֆ

Էֆենդի⁴⁸ սպան կանչում է Իսահակ քահանային, ասելով շուտ եկ այստեղ: Հասկացա, որ անսովոր մի բան է տեսել: Գնացի նրա կողմ, և, ու վ ընթերցողներ, ի՞նչ տեսնեմ. երեք երեխաներ ջրի մեջ ընկղմված, վախենալով քրդերից, որոնք խլել էին նրանց հագուստը՝ բազմազան տանջանքների ու խոշտանգումների ենթարկելուց հետո: Երեխաների մայրը տնքում էր ցավից ու քաղցից: Նա մեզ պատմեց իր պատմությունը, ասելով, որ ինքը երգրումի վիլայեթից է, բազմաթիվ այլ կանանց հետ միասին մի քանի օր ու գիշեր զինվորները նրան բերել են տվյալ վայրը: [Ճանապարհին] կողոպտել են կանանց ունեցածը, հագուստը, գերեվարել գեղեցկուհիներին: Ապա քուրդ տղամարդիկ և կանայք հարձակվել են նրանց վրա, խլել հագներին մնացած հագուստը: Կինն այստեղ մնացել էր հիվանդության պատճառով, որին չէին լքել երեխաները: Այստեղ էլ նրանց վրա քրդերն են հարձակվել, վերցրել եղած-չեղած հագուստը, մերկ թողել և քրդերի վախից երեխաները սուզվել են ջրի մեջ: Կինը մահամերձ վիճակում էր. քահանան նրան ու երեխաներին տվեց իր հայթաթած հագուստը:

Սպան, մարդ ուղարկեց մոտակա ժանդարմների պահակակետ այդ մասին [յուր տալու համար]: Ապա հրամայեց նրա հետ եկած ժանդարմին այդ կնոջն ու երեխաներին հասցնել Ուրհա և թաղել պահակակետի տարածքում գտնվող դիակները: Հիվանդ կինն ինձ ասաց, որ [աղբույրի մոտ] սպանված կինը չհանձնվեց [զինվորներին], որի համար էլ նրան սպանեցին: Նա զոհվեց պատվով, մաքուր հոգով և չպղծված: Նրա աչքի առջև սպանեցին որդուն, որպեսզի անձնատուր լինի, սակայն նա անդրդվելի մնաց, գերադասեց պահպանել պատիժն ու արժանապատվությունը թեպետև զոհաբերեց սիրտն ու հոգին և ամենաթանկարժեքը:

Ճաշից հետո մեկնեցինք դեպի «Կարա-ջուրն»: Կառապաններից մեկը մեզ մատնացույց արեց բարձր բլրակներ շրջապատված քարերով ու ժայռերով: Ապա ասաց, որ այնտեղ են սպանվել Զոհրապն ու Վարդգեսը՝ հայերի երեսելիները և երեսփոխանները:

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԸ ԵՎ ՎԱՐԴԳԵՍԸ

Բոլորը գիտեն, որ Զոհրապը⁴⁹ Ստամբուլը ներկայացնող հայերի երեսփոխանն էր, որը մեծ հեղինակություն և համբավ էր ձեռք բերել մեջլիսի (խորհրդարանի) գումարումից ի վեր: Նա իմաստուն ու հանդարտ էլույթ էր ունենում, իր ընդդիմախոսներին հակահարված էր տալիս ծանրակշիռ փաստարկներով ու տրամաբանական ապացույցներով: Մեջլիսում նրա խոսքը մեծավ մասամբ վճռական էր: Զոհրապը քաջատեղյակ էր ամենին, հատկապես իրավագիտությանը, քանի որ ավարտել էր բարձրագույն մի քանի հաստատություններ և երկար տարիների փաստաբանական լուրջ փորձառություն ուներ: Աստված նրան շնորհել էր ճարտար լեզու և պերճախոսություն, համարձակ էր, երբեք չէր հրաժարվում իր որևէ մտադրությունից և չէր նահանջում իր ազգային պահանջներից:

Երբ «իթթիհադականները» գիտակցեցին իրենց տգիտությունը և այն, որ բնավ պատկերացում չունեն քաղաքականության, երկիրը կառավարելու մասին, չեն ընկալում ազատության նշանակությունն ու սահմանադրական կառավարումը, որոշեցին դիմել իրենց թաթար նախնիների՝ երկիրն ավերածության ենթարկելու և մարդկանց առանց մեղքի ու պատճառի ոչնչացնելու մեթոդներին, ինչում նրանք գորավոր էին:

Զոհրապին ու նրա ընկերոջը՝ Վարդգեսին⁵⁰, աքսորեցին Կոստանդնուպոլսից և հրամայեցին վերացնել ճանապարհին հայտարարելով, որ, իբրև, նրանք սպանվեցին ավազակախմբի կողմից: Նրանց սպանեցին նրա համար, որպեսզի չասվի, թե հայերն ավելի կարող, գիտուն և հնարամիտ են քան թուրքերը: Իսկ ինչո՞ւ այդ հրոսակները սպանեցին միայն հայերին: Միթե [թուրքերը] կարծում են, թե ամպը ծածկում է արևի լույսը:

Զոհրապն ու Վարդգեսը դարձան իրենց

համարձակության և արիության զոհը: Նրանք սպանվեցին նախանձից իրենց բարեկրթության, հայությանն ու սեփական ազգին սիրելու և ընտրած ուղուն հավատարիմ լինելու համար: Նրանք սպանվեցին «իթթիհադականների» ակտիվատներից (ֆիդայիներից)⁵¹ մեկի՝ չարագործ Ահմադ ալ-Սարարի ձեռքով, որն սպանել էր նաև Զաքի Բեկին⁵²: Ալ-Սարարի միջադեպը հայտնի է օսմանյան հեղաշրջման պատմության մեջ, որին «իթթիհադականները» փրկեցին հաշվեհարդարից, ինչպես նաև բանտարկությունից:

Մի քուրդ ինձ պատմեց, թե Վարդգեսն Աստծո ամենահամարձակ ու քաջ արարածներից էր: Դեռևս Արդ-ուլ-Համիդի օրոք նա գլխավորում էր հայ ապստամբներին (ալ-իսաբաթ ալ-արմանիա)⁵³: Օսմանյան թնդանոթից արձակված գնդակը վիրավորել էր նրա ոտքն այն ժամանակ, երբ թուրք զինվորները հետապնդում էին հայ ապստամբներին: Վարդգեսը բանտարկվեց Էրզրումի⁵⁴ կամ Դիարբեքի⁵⁵ շրջանի «Մա ադան»⁵⁵ բանտում:

Մուլթան Արդ-ուլ-Համիդն իր գործակալների միջոցով հայտնել էր, որ եթե նա հրաժարվի իր ծրագրերից և ընդունի մեղքը, ապա նրան ներում կշնորհի և կնշանակվի իր ցանկացած պաշտոնում: Վարդգեսը մերժել էր տվյալ առաջարկը, ասելով, թե «Ես խիղճս չեմ վաճառի պաշտոնի համար: Ասեմ, որ Արդ-ուլ-Համիդի կառավարությունն արդարադա՞տ է, քանզի սեփական աչքերով տեսնում եմ նրա դաժանությունը և այն շոշափում ձեռքերովս»:

Ասում են, թե «իթթիհադականները» հրամայեցին ոչնչացնել հայ բոլոր երեսփոխաններին, որոնցից շատերն սպանվեցին: Լուր տարածվեց նաև, որ ճանաչված գրող, «Իթթիհադ վա թարակի» կազմակերպության հետևորդ Դիրան⁵⁶ Քելեկյանը⁵⁷ ևս սպանվեց իր բարեկրթության, ունակությունների, լայնախոհության և [իթթիհատականներին] հարելու համար: Ահա, թե ինչպիսի պարգևատրում

«Իթթիհադականներին» մատուցած ծառայության համար:

Երեկոյան մենք հասանք «Կարա-ջուրն», ուր և գիշերեցինք: Արևածագին ճամփա ընկանք դեպի Սևերեկ⁵⁸: Ճանապարհի կեսին մեր առջև ահավոր տեսարան բացվեց. Ճանապարհի երկու կողմերին մեծ քանակությամբ դիակներ էին: Մեկ տեսնում էինք գետնին տապալված կնոջ, որի երկար վարսերը ծածկել էին մարմնի կեսը, մեկ էլ՝ երեսնիվայր գետնին ընկած կանանց՝ որոնց նուրբ մարմինների վրա չորացել էր արյունը և սևացել: Մերթ ընդ մերթ տեսնում էինք կիզիչ արևից չորացած ու ածխացած տղամարդկանց դիակներ: Որքան մոտենում էինք Սևերեկին, այնքան ավելանում էր դիակների քանակը, բայց երեխաներինը ավելի շատ էր, քան տղամարդկանցը: Երբ հասանք Սևերեկ և իջանք սայլկառքից, տեսանք իջևանատան ծառաներից մեկը գրկել էր փոքրիկ, ոսկեգույն, շիկահեր մի նորածնի և նետեց իջևանատան հետնամասը: Հետաքրքրվեցինք դրանով, ծառան ասաց, թե իջևանատանը հիվանդ երեք հայուհիներ կան, որոնք հետ են ընկել իրենց ընկերուհիներից: Նրանցից մեկը հղի էր և ծննդաբերեց այդ փոքրիկին: Մայրը չկարողացավ կերակրել նրան, քանի որ հիվանդ էր: Երեխան մահացավ և ծառան նրան նետեց, ինչպես՝ սատկած մկանը:

ՓՐԿԱԳԻՆ

Երբ Սևերեկում էինք գտնվում, Արիֆ էֆենդին, տեղի կառավարական վարչություն գնալ-գալուց հետո, ինձ ասաց, թե Սևերեկի ժանդարմերիայի հրամանատարն ու ռուսիկանության ղեկավարը պահանջել են, որ իրենց հանձնի իր մոտ գտնվող այդ հինգ հայերին: Արիֆ էֆենդին հրաժարվել էր, սակայն նրանք պնդել էին հանձնել, ասելով որ, եթե նրանք ուզում են ողջ և առողջ հասնել Դիարբեքիր, ապա թող հիսուն լիրա⁵⁹

փրկագին վճարեն: Մենք մտանք իջևանատուն և Արիֆ էֆենդին կանչեց Բսահակ քահանային ու հայտնեց խնդրի էությունը: Իր ընկերների հետ խոսելուց հետո, քահանան ասաց, որ նրանք բոլորը միասին կարող են վճարել ընդամենը տասը լիրա, քանի որ այդքան գումար չունեն:

Երբ քահանան համոզեց Արիֆ էֆենդիին, սա վերցրեց այդ տասը լիրան և խոստացավ համոզել նրանց:

Սպան երկար վիճեց Հալեպի ժանդարմների հրամանատարի հետ, որն ուզում էր վերցնել այդ հինգ հոգուն, որոնց ուղեկցում էր ժանդարմներից մեկը, որպեսզի հանձնի Հալեպի ժանդարմներիային: Ուրհայի ավագակախմբի ղեկավար, «Իթթիհադ վաթարակի» կազմակերպության անդամներից մեկը՝ Ահմեդ բեկը նույնպես ցանկանում էր վերցնել [այդ հայերին], սակայն Արիֆ էֆենդիին հաջողվեց նրանց ապահով հասցնել Դիարբեքիր:

Սևերեկում մեկ գիշեր անցկացնելուց հետո, վաղ առավոտյան շարունակեցինք մեր ճամփան: Որքան մոտենում էինք Դիարբեքիրին, այնքան ավելանում էին դիակները: Ճանապարհին, Սևերեկից Դիարբեքիր գնալիս, հանդիպեցինք հայ կանանց մի բազմության, որոնք ժանդարմների պահակախմբի հսկողությամբ գնում էին Սևերեկ: Նրանք այնքան հուսահատ, տխուր և թշվառ տեսք ունեին, հոգնած ու ուժասպառ, որ շարժում էր խուլ քարերի գուրը, հարուցում նույնիսկ գիշատիչ գազանների կարեկցանքը:

Աստված իմ, ի՞նչ էին արել այդ կանայք: Արդյո՞ք նրանք պատերազմել էին թուրքերի դեմ կամ սպանել գեթ մեկին: Ո՞րն էր այդ տարաբախտների հանցանքը, այն որ նրանք հայ էին, բարձր մակարդակի տնային տնտեսուհիներ էին, իրենց զավակներին լավագույն ձևով էին դաստիարակում կամ երջանկացնում ամուսիններին ու երեխաներին, կատարելով իրենց պարտականությունները նրանց առջև: Ո՞վ դուք, մահմեդականներ, արդյո՞ք սա ոճրագործություն չէ: Ի սերն

Աստծո, մի փոքր մտածեք. ո՞րն է այս դժբախտների մեղքը: Արդյո՞ք նրանց մեղքն այն է, որ ամեն ինչով գերազանցում են թրքուհիներին:

Ենթադրենք անգամ, որ նրանց ամուսիններն արժանի էին նման վերաբերմունքի, սակայն մի թե կարելի է այս կանանց հետ այնպես վարվել, որ գիշատիչ գազանները չեն անի: Ամենաբարձրյալ Աստվածը Սուրբ Ղուրանում ասում է. «Չի կարելի պատժել որևէ մեկին՝ ուրիշի գործած մեղքերի համար»: Այսինքն չի կարելի մարդուն պատժել ուրիշի սխալների համար:

Ի՞նչ են արել այս նիհարակազմ կանայք, և ի՞նչ են արել նրանց զավակները: Թուրքական կառավարության պաշտոնյաներն արդյո՞ք կարող են գեթ մի փաստարկ մատնանշել, որով արդարացնեն իրենց այս ոճիրը, ինչով ջանում են համոզել մահմեդական ազգին, որը դատապարտում և մերժում է դա:

Ոչ, երդվում եմ, նրանք ոչ մի խոսք չեն գտնի արդարանալու մի ազգի առջև, որի օրենքները հիմնված են արդարության, իսկ հիմնադրությունները խարսխված են իմաստության և բանականության վրա:

Արդյո՞ք այդ տխմարներին, որոնք իրենց համարում են մահմեդական պետության և խալիֆայության հիմնասյունն ու մահմեդականների պաշտպանները, թույլատրվում է խախտել Աստծո հրամաններն ու Ղուրանը, Աստծո Առաքյալի հաղիսներն⁶⁰ ու մարդասիրությունը:

Աստված իմ, այն ինչ թուրքերն իրագործեցին, մերժվում է մահմեդականության, բոլոր մահմեդականների և երկրագնդի բոլոր ազգերի կողմից լինեն դրանք մահմեդականներ, քրիստոնյաներ, հուդայականներ կամ մոզեր: Երդվում եմ, դա զարհուրելի ոճիր է, ինչը, բացի թուրքերից, չի գործել իրեն քաղաքակիրթ համարող որևէ այլ ազգ:

ԵՐԵՒԱ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

Երկար ճանապարհ կտրելուց հետո, տեսանք չորս տարին չբոլորած մի երեխայի սպիտակամաշկ, կապուտաչա և ոսկեհեթ, որի տեսքից երևում էին շքեղ և սիրված ապրելու նշանները: Նա կանգնած էր արևի տակ, չէր շարժվում և չէր էլ խոսում: Սպան հրամայեց կառապանին կանգնեցնել սայլակառքը: Նա մենակ իջավ ու սկսեց երեխային հարցեր տալ: Երեխան չպատասխանեց նրա հարցերին և ծպտուն չհանեց: Սպան ասաց, եթե այս երեխային մեզ հետ տանենք Դիարբեքիր, ապա իշխանությունը նրան կվերցնի մեզնից, և նա իր ցեղակիցների բախտին կարժանանա կսպանվի: Ուստի, ավելի ճիշտ կլինի նրան թողնենք, գուցե Աստված որևէ քրդի գուրթ շարժի և նա վերցնի նրան ու տանի մեծացնի:

Մեզնից ոչ ոք չկարողացավ նրան խոսեցնել: Սպան նստեց սայլակառքն ու շարժվեցինք: Այդ երեխային թողեցինք, ինչպես տեսանք, ոչ խոսում էր, ոչ լալիս, և ոչ էլ շարժվում: Ո՞վ գիտի, ո՞ր հարուստի կամ հայ ճանաչված և երևելի մարդու զավակն էր: Արևը չտեսած որբացավ ծնողների, հարազատների սպանվելուց հետո: Երևի ովքեր պարտավորվել էին տղային վերցնել իրենց հետ, հոգնել էին, չէ որ յուրաքանչյուր կին ի վիճակի չէր ինքն իր մասին հոգ տանել, նրան թողեցին անապատում բախտի քմահաճությին հեռու քաղաքներից և գյուղերից:

Ո՞վ Աստված, մարդ արարածը, որ կենդանիներին է կարեկցում և հիմնում դրանց խնամելու միություններ, չի խղճում իր ցեղակիցներին, հատկապես երեխաներին, որոնք թեպետև խոսել գիտեն բայց չեն կարողանում արտահայտել իրենց բողոքը, թողնում կիզիչ արևի տակ, որոնք էլ կործանվում են ծարավից ու քաղցից, կյանքը ենթարկելով գազանների սպառնալիքներին:

Այդ պատանուն թողնելուց հետո, սրտներս ճմլվում էր զայրության, ցավի ու ցասումը խեղդում էր մեզ: Մայրամուտից

առաջ հասանք Դիարբեքիից մի քանի ժամ հեռավորության վրա գտնվող մի իջևանատուն: Այնտեղ զիշերեցինք ու առավոտյան շարունակեցինք ճանապարհը դիակների միջով: Տեսնում էինք գնդակով կրծքի տակից զարկված և գետնին ընկած տղամարդու կամ կնոջ՝ հոշոտված մարմնով, կամ մոր կողքին հավերժական ննջած երեխայի, կամ էլ ծաղկման տարիքում գտնվող աղջկա, որն ամոթից ձեռքերով ծածկել էր մարմինը: Այսպիսին էր մեր ճանապարհը մինչև Դիարբեքիի մոտ գտնվող «Կարայուքար» կոչվող ջրանցքը: Այստեղ նկատեցինք սպանության և վայրագության եղանակների փոփոխություն: Տեսանք այրված և մոխրացած դիակներ: Ո՛վ Ամենագետ Արարիչ, քանի-քանի հարսնացու չի վայելել իր հարսանիքը, և ծաղկուն տարիքում գտնվող քանի երիտասարդ ու երիտասարդուհի, որոնք ընտրելով միմյանց, պետք է համատեղ կյանքով ապրեին, սակայն ողջակիզվեցին չարաբաստիկ այս վայրում:

Մենք չէինք կարծում, որ սպանվածների դիակների կհանդիպենք քաղաքի պատերի մոտ, սակայն հուսախաբ եղանք. դիակների միջով գնացինք ընդհուպ մինչև սև Դիարբեքի քաղաքի պարսպի դարպասից ներս մտնելը: Ինչպես տեղեկացա որոշ եվրոպացիներից, որոնք ջարդերից հետո վերադարձել էին Հայաստանից, ճամփեզրերին հայերի բոլոր դիակները թաղվել էին կառավարության հրամանով՝ այդ մասին եվրոպական մամուլի հրապարակումներից հետո:

Հասնելով Դիարբեքի, սպան մեզ հանձնեց քաղաքի իշխանությանը: Մեզ բանտարկեցին, ուր փացի քսաներկու օր, որի ընթացքում էլ ինձ հաջողվեց ծանոթանալ ողջ եղելություններին: Դիարբեքիից մահմեդական բանտարկյալներից մեկը ինձ մանրամասնություններ պատմեց Դիարբեքիում հայերի հետ տեղի ունեցածի մասին:

Նրան հարցրեցի, թե ո՞րն է հայերին բնաջնջելու պատճառը: Ինչու կառավարությունն այդպես վարվեց նրանց

հետ: Արդյո՞ք հայերն այնպիսի մի արարք թույլ տվեցին, որ անհրաժեշտ եղավ բոլորին կոտորել: Նա ասաց, որ, երբ [համաշխարհային] պատերազմ սկսվեց, հայերը, հատկապես երիտասարդները, չենթարկվեցին կառավարության հրամաններին և նրանցից շատերը, որպես դասալիք, կազմեցին «թաուաֆիր աւ-սուտուհ»⁶¹ և զենք ձեռք բերելու համար սկսեցին հայ մեծահարուստներից գումարներ հավաքել: Նրանք չհանձնվեցին իշխանություններին գործադարձել վերադառնալու համար: Արդյունքում հայ երևելիներն ու՝ ղեկավարները հավաքվեցին և դիմեցին կառավարությանը՝ այդ երիտասարդներին կարգի հրավիրելու համար, քանզի դժգոհ էին նրանց գործողություններից:

Ես նրան հարցրեցի, թե արդյո՞ք հայերը Դիարբեքիում սպանեցին կառավարության որևէ ծառայողի կամ գեթ որևէ քրդի կամ թուրքի: Նա պատասխանեց, չէ, հայերը ոչ ոքի չեն սպանել, բայց վալի Ռաշիդ բեկի և ժանդարմների հրամատար Ռուշդի բեկի գալուց մի քանի օր հետո նրանցից ոմանց մոտ և եկեղեցիներում հայտնվեցին արգելված զենքեր: Դրա համար էլ կառավարությունը բերման ենթարկեց հայերի մի շարք ղեկավարների և բանտ նետեց:

Հոգևոր առաջնորդները դիմեցին կառավարությանը, խնդրելով ազատ արձակել հայ ղեկավարներին: Կառավարությունը ոչ միայն չարձագանքեց այդ խնդրանքին, այլև՝ հոգևոր առաջնորդներին նույնպես բանտարկեց: Աստիճանաբար կալանավորված հայ երևելիների թիվը կազմեց շուրջ 700 մարդ:

Մի օր ժանդարմների հրամանատարը [բանտարկյալներին] հայտնեց, թե կայսերական կարգադրության համաձայն, նրանց աքսորելու են Մոսուլ, որտեղ փախու են մինչև պատերազմի ավարտը: Հայերն այդ լուրն ընդունեցին մեծագույն ցնծությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը վերցրեց անհրաժեշտ գումար, հագուստ,

անկողին և գնացին «քելեկը»⁶² նստելու: Սակայն, նրանից ոչ ոք Մոսուլ չհասավ: Կառավարությունը շարունակեց այդպիսով հայերին ոչնչացնել՝ ընտանիք առ ընտանիք, տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին: Կազազյանները, Տերինջյանները, Մինասյանները և Քեշիշյանները Դիարբեքիից տեղահանված առաջին և ամենահարուստ ընտանիքներից էին: Յոթը հարյուր տեղահանվածների թվում էր նաև եպիսկոպոսներից մեկը, որքան հիշում եմ անունը Մանդրեաս (Անդրեաս)⁶³ էր: Նա կաթողիկե հայերի եպիսկոպոսն էր, հարգարժան և խելացի մարդ էր, շուրջ ութսուն տարեկան: Իշխանությունները չհարգեցին նրա սպիտակ մորուսը և ջրախեղդ արեցին Տիգրիսի մեջ:

Դիարբեքիի Հայոց առաջնորդական փոխանորդ Սկրտիչը⁶⁴ ևս յոթը հարյուր կալանավորների մեջ էր: Տեսնելով իր ժողովրդի հետ տեղի ունեցածը և չկարողանալով դիմանալ այդ անպատվությանն ու բանտարկության ամոթին, ինքն իր վրա նավթ լցրեց և ինքնահրկիզվեց:

Մի մահմեդական, որին բանտարկել էին նույն առաջնորդական փոխանորդի հետ, որը երեք տարի առաջ, մինչ այդ դեպքերը, [փոխանորդին] գրած նամակի համար, ինձ պատմեց, թե Սկրտիչը համարձակ, քաջ և արի մտավորական էր, չէր սարսափում մահից, չէր ընդունում անարդարությունը, հալածանքը և զարմանալիորեն սիրում էր իր ժողովրդին:

Քուրդ կալանավորները հարձակվեցին հայերի վրա՝ և բանտի կենտրոնում սպանեցին երկու թե երեք մարդու՝ նրանց փողերին ու հագուստներին տիրելու նպատակով, բայց արդարադատությունը նրանց դեմ որևէ գործ չհարուցեց: Դիարբեքիում կառավարությունը շատ քիչ թվով հայերի ազատ արձակեց՝ որպեսզի կոշիկ և այլ իրեր պատրաստեն բանակի համար: Բանտում մնաց տասնինը հայ, որոնց հետ ես բազմիցս եմ զրուցել: Ըստ կառավարության, նրանք հայ ֆիդայիներ էին:

Դիարբեքիից տարագիր վերջին ընտանիքներից էր

Դոնեջյան ընտանիքը, որին տեղահանեցին մոտավորապես 1915թ. նոյեմբերին: Այս ընտանիքին՝ հովանավորում էին Դիարբեքիի ճանաչված որոշ մարդիկ՝ նրա հարստությանը կամ էլ գեղեցիկ կանանց տիրելու համար:

ՏԻԳՐԱՆ

Տիգրանը Դիարբեքիի Դաշնակցություն կազմակերպության կենտկոմի (բյուրոյի) անդամ էր: Քաղաքի ծառայողներից մեկը, «Իթթիհադ վաթարակի» կազմակերպության անդամս ինձ պատմեց, որ կառավարությունը ձերբակալեց Տիգրանին, պահանջելով հայտնել իր [կուսակից] ընկերների անունները: Նա հրաժարվել է, ասելով, թե ինքը չի կարող կառավարությանը հայտնել կոմիտեի [անդամների] անունները՝ առանց նրա (բյուրոյի) ժողովի կայացրած որոշման:

Կառավարությունը նրան կտտանքների է ենթարկել, և որպես տանջանքի միջոց, ոտքերին ամրացրել երկաթյա շղթաներ: [Դրանից] Տիգրանի ոտքերը այտուցվել են և նա չի կարողացել քայլել: Ապա, տանջող գործիքով քաշել են եղունգներն ու հանել են թարթիչները: Տիգրանը ոչ մի բան չի ասել, չի հայտնել կոմիտեի իր ընկերների որևէ մեկի անունը: Այլ հայերի հետ միասին նրան աքսորել են, և նա պատվով է կնքել իր մահկանացուն: Միբելով իր ժողովրդին՝ Տիգրանը նախընտրել է մեռնել և իր քաջարի ժողովրդի որևէ գաղտնիք չտրամադրել կառավարությանը:

ՀԱԿՈՒ ԿԱՅԹԱՆՁՑԱՆ

Հակոբ Կայթանջյանը հայ բանտարկյալներից էր, որին այլ հայերի հետ միասին ձերբակալել էին Դիարբեքիում՝

հայկական կազմակերպության⁶⁵ ֆիդայի հանդիսանալու և նրա մոտ պայթուցիկ նյութեր հայտնաբերելու մեղադրանքով:

Բազմիցս զրուցել եմ նրա հետ, խնդրել, որ պատմի իր պատմությունը: Հակոբն ասաց, որ մի օր տանը գտնվելիս, մի ոստիկան ծեծել է իր բնակարանի դուռը, հայտնելով, թե ոստիկանապետը բաժանմունքում ցանկանում է իրեն տեսնել: Հակոբը գնացել է բաժանմունք, որտեղ ոստիկաններն սկսել են նրան հարցաքննել հայկական կազմակերպության և դրա ֆիդայիների մասին: Նա պատասխանել է, թե պատկերացում չունի ոչ կազմակերպությունների, և ոչ էլ դրանց ֆիդայիների մասին: Ապա, ոստիկաններն սկսել են նրան տանջել և ծեծել ձեռնափայտերով՝ պարբերաբար փոխելով չարչարանքի միջոցները: Հակոբը հուսահատվել է և գերադասել մեռնել, քան նվաստանալ: Նրա մոտ դանակ է եղել, և երբ սկսել են ահավոր տանջել, որ այլևս չի կարողացել դիմանալ, խնդրել է զուգարան գնալ, խոստանալով վերադառնալ և պատմել հայերի մասին իր ողջ իմացածը: Ոստիկանն ընդառաջել է նրա խնդրանքին, և նա գնացել է [զուգարան], ուր ինքնասպանության նպատակով, կտրել է բազկերակներն ու սեռական օրգանները: Հակոբն սկսել է ուժեղ արյունահոսել, դուրս է եկել և, հասնելով ոստիկանության բաժանմունքի դռան մոտ, ուշագնաց է եղել: Ոստիկանները երեսին ջուր են ցողել, նա ուշքի է եկել և նորից բերվել է ոստիկանապետի մոտ: Սա կրկնել է հարցերը և Հակոբը կտրել է կիսատ կտրած իր սեռական օրգանը, և շարունակել ոստիկանապետի երեսին: Ոստիկանն ապշել է այդ արարքից, և նրան ուղարկել է հիվանդանոց, որտեղ էլ և բուժվել է:

Տեսա, որ նրա ձեռքի վերքերն ամբողջությամբ ապաքինվել էին: Նա իր հետ պատահածը ինձ պատմեց, խնդրելով դա հրապարակել Ամերիկայում լույս տեսնող հայկական «Վաթան» (հայրենիք) թերթում, որպեսզի այնտեղ գտնվող նրա Կարապետ եղբայրը կարդա, քանի որ նա գտնում էր, թե կառավարությունը ոչ մի հայի կենդանի չի թողնի:

Հայ շատ երիտասարդ բանտարկյալների հետ եմ հանդիպել, երկար խոսել նման եղելությունների վերաբերյալ: Իրենց ժողովրդի հետ պատահածի մասին նրանք ոչ լսել, և ոչ էլ կարդացել այլ ժողովուրդների դարավոր պատմության մեջ:

Հիշյալ երիտասարդներին ուղարկեցին Խարբերդի ռազմական դատարան՝ վճիռը կայացնելու համար: Ապա իմացա, որ անվտանգ հասել էին Խարբերդ: Նրանք խնդրել էին ընդունել մահմեդականությունը, ոչ թե մահից վախենալու, այլ քրդերի ստորացումից փրկվելու համար, թեպետ մահմեդականության ընդունումը չէր ազատում պատժից, եթե ապացուցվեր նրանց հանցանքը:

Մեկնելուց առաջ հայ երիտասարդներն ինձ հարցրեցին, թե որևէ բան լսել եմ իրենց [գործի մասին], արդյո՞ք կառավարությունը նպատակ ունի ճանապարհին ոչնչացնել, թե ոչ: Հետաքրքրվելուց հետո պարզեցի, որ ճանապարհին նրանց որևէ վտանգ չի սպառնում, հայտնեցի այդ մասին, և նրանք ուրախացան: Այդ երիտասարդների միակ ցանկությունը ողջ մնալն էր և տեսնել, թե ինչով է ավարտվելու պատերազմը: Նրանք ասում էին, թե հայությունն արժանացավ նման ճակատագրի, քանի որ թուրքերից զգուշանալու անհրաժեշտությունը չտեսավ: Հայությունը գտնում էր, որ թուրքական սահմանադրական կառավարությունը նման քայլի երբեք չի դիմի՝ առանց հիմնավոր պատճառի: Մակայն, կառավարությունն իրականացրեց իր չարագործությունը, թեպետ հայերը չսպանեցին որևէ պաշտոնյայի, քրդի, թուրքի կամ մահմեդականի: Մենք չգիտենք, թե որոնք են հիմնավոր այն պատճառները, որոնք կառավարությանը մղեցին իրականացնել մի ոճրագործություն, որ այլ ժողովուրդ չի իրագործել: Եթե հայերը պատրաստ լինեին, ապա դա տեղի չէր ունենա: Այն ժողովուրդը, որը զգոն չէ, տանուլ է տալիս և պատժվում դրա համար:

ՃԱՆԱՊԱՐԶԻ ԻՄ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ

Ժամանակ առ ժամանակ գնում էի [բանտ]՝ ճանապարհին ինձ ուղեկցող ընկերներին տեսակցելու համար: Բանտից ազատվելուց հետո բանտապանը թույլ չէր տալիս, որ այցելեմ նրանց: Դրա համար էլ, երբ ուզում էի որևէ մեկի հանդիպել, ապա նրան տեսնում էի ոչ այն բանտախցում, ուր կալանավորված էին հայերը: Որոշ ժամանակ անց հետաքրքրվեցի հայերով և ինձ հայտնեցին, թե այլոց նման նրանց ևս ուղարկեցին սպանելու:

Մի անգամ հանդիպեցի հայերի լքած իրերը թալանելու մեղադրանքով մեզ հետ մի քանի օր բանտարկված ժանդարմին: Նա ճանաչում էր [իմ հայ] ընկերներին: Ես հետաքրքրվեցի նրանց ճակատագրով: Ժանդարմն ասաց, թե ինքը ձեռամբ սպանել է Բսահակ քահանային: «Ժանդարմները գրագ էին եկել նրա վեղարի համար: Ես լավ դիպուկահար էի և առաջին կրակոցով նրա վեղարը վայր գցեցի, իսկ երկրորդով էլ՝ սպանեցի նրան», - ասաց ժանդարմը:

Ես որոշեցի լռել, քանի որ նա գտնում էր, թե հայ սպանելն անհրաժեշտ բան է, որովհետև այդպես էր հրամայել սուլթանը:

ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՎԱՃԱՌՔ

Երբ կառավարությունն սկսեց տեղահանել այն յոթ հարյուր անձանց, ապա հանձնարարեց իր պաշտոնյաներին արքայալիների ստորագրություններով կեղծ նամակներ ուղարկել իրենց ընտանիքներին՝ թյուրիմացության մեջ գցելու համար: Կառավարությունը վախենում էր, որ հայերն, ինչ-որ կերպ կարող են խանգարել իր ծրագրերին և մյուսների համար բացահայտեն գաղտնիքը, ինչը կբարդացներ դրանց ոչնչացումը:

Այդ դժբախտ ընտանիքները մեծ գումարներ էին վճարում նրանց, ովքեր նամակներ էին բերում տվյալ ընտանիքի ավագից:

Կառավարությունը քուրդ հայտնի մի ավագակի ոստիկանապետ նշանակեց և հրամայեց սպանել հայերին ու տերերին հասցնել այդ նամակները: Երբ կառավարությունը հայերի հարցը լուծեց, նրան էլ վերացրեց: Նրա անունն էր Ամի Հասան կամ Հասան Ամի:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԻ, ՔԸԼԴԱՆՆԵՐԻ⁶⁶ ԵՎ ՍԸՐՅԱՆՆԵՐԻ⁶⁷ ՁԱՐԴԸ

Ձարդերը տարածվեցին նաև բողոքականների, քրդանների և սրբյանների վրա: Դիարբեքիում ոչ ոք չմասց բողոքականներից: Այստեղ ոչնչացվեցին սրբյանների ութսուն ընտանիքներ և քրդանների մի մասը: [Դիարբեքիին] ենթակա վայրերում ոչ ոք չփրկվեց, բացի Միդիաթում⁶⁸ և Մարդինում⁶⁹ գտնվողներից: Եվ երբ վերջում հրաման արձակվեց ոչնչացնել միայն հայերին, ձեռք չտալ ոչ հայկական համայնքներին, կառավարությունը դադարեցրեց դրանց կոտորածը:

Միդիաթի շրջանի սրբյանները խիզախ էին, ավելի արի, քան այդ կողմերում ապրող բոլոր ցեղերը: Եվ երբ լսեցին Դիարբեքիում և նրա արվարձաններում իրենց եղբայրների հետ տեղի ունեցածի մասին, նրանք համախմբվեցին ու ամրացան Միդիաթի գավառի մոտ գտնվող երեք գյուղերում և հերոսաբար սկսեցին պաշտպանվել, դրսևորելով աննկարագրելի արիություն: Կառավարությունը նրանց դեմ հանեց կանոնավոր զորքի երկու գումարտակ, բացի ժանդարմների զորախմբից, որը նախօրոք ժամանել էր այնտեղ: Նրանց դեմ դուրս բերվեցին նաև քրդական ցեղերը, սակայն ապարդյուն: Այսպիսով, սրբյանները կարողացան պաշտպանել իրենց կյանքը, պատիվն ու ունեցվածքը միահեծան կառավարության ոտնձգություններից:

Կառավարությունը [հարկադրված եղավ] հրապարակել սուլթանական հրովարտակ նրանց ներում շնորհելու վերաբերյալ: Սակայն, [ապստամբները] չհավատացին և չհանձնվեցին, քանի որ դրա փորձն ունեին: Նրանք [թուրքական] կառավարությունը համարեցին երկրագնդի վրա գտնվող ամենաստախոսը, որն այսօր հետ էր վերցնում երեկվա տվածը, և խստագույնս պատժում էր նախկինում ներում շնորհվածին:

Մի անգամ նստած էինք Դիարբեքիի սրճարաններից մեկում, ուր բիթլիսցի փոստատան գործակալի և իմ ծանոթի միջև տեղի ունեցավ հետևյալ զրույցը.

- Գործակալ- Ես Դիարբեքիում շատ հայերի եմ տեսնում: Ինչպե՞ս պատահեց, որ նրանց կենդանի են թողել:

- Ծանոթ.- Դրանք հայեր չեն, այլ սրբյաններ և քրդաններ են:

- Գործակալ - Կառավարությունը գեթ մի քրիստոնյայի կենդանի չթուղեց Բիթլիսի վիլայեթում և Մուշի լիվայում: Եթե հիվանդին բուժելու համար բժիշկը քրիստոնյայի⁷⁰ սիրտ նշանակի, ապա նա փնտրի, չի գտնի Բիթլիսի ամբողջ վիլայեթում:

ՔՐԴԵՐԻՆ ՏՐԿՈՂ ՎԱՐՉԱՎԱՃԱՐ՝ ՀԱՅԵՐԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Դիարբեքիի բերդում հայերը բանտարկված էին մի մեծ բանտախցում, որոնց ես պարբերաբար այցելում էի: Օրերից մի օր արթնացա և [հերթական անգամ] գնացի բանտախցում նրանց այցելելու: Տեսա, որ բրինձ, ձավար և փող են հավաքում: Հարցրեցի, թե ինչու՞ են ձավարեղեն ու փող հավաքում: Նրանք պատասխանեցին, թե ի՞նչ անենք, եթե յուրաքանչյուր շաբաթ այսքանը չհավաքենք ու չտանք քրդերին, ապա նրանք մեզ կնվաստացնեն և ծեծի կենթարկեն: Այս ամենը մենք տալիս ենք, որ նրանք մեզ պաշտպանեն իրենց հայրենակիցների ստորացումներից: «Մեղա Տեր Աստված», - ասացի և տխուր վերադարձա [հայերի] հետ պատահածի համար:

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄ՝ ՈՉՆՉԱՑՆԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՈՎ

Ոչնչացնելու նպատակով հայերի տեղահանումն այնպիսի մի բան էր, որի սարսափից մարդու մազերն էին ճերմակում և դաժանությունից սարսռում մարմինը: Դիարբեքիի ժանդարմներից մեկն ինձ պատմեց, թե հայերին սովորաբար ինչպես էին տեղահանում: Նա ասաց, որ հենց հրաման էր տրվում որևէ հայ ընտանիքի տեղահանելու և ոչնչացնելու վերաբերյալ, տուն էր գալիս [պետական] պաշտոնյան, հաշվում էր ընտանիքի անդամներին և հանձնում ոստիկանապետին կամ ժանդարմերիայի որևէ սպայի: Սա մինչև երեկոյան ժամը ութը մի քանի մարդ էր տեղակայում՝ տունը և նրա բնակիչներին հսկելու համար: Դրանով դժբախտ այդ ընտանիքին հասկացնում էին, որ գիշերը ոչնչացվելու է, և պետք է պատրաստվել Աստծո հետ հանդիպմանն ու մտածել, թե ի՞նչ է տեղի ունենալու: Կանայք սկսում էին սարսափահար

ճչալ և ողբալ: Տղամարդկանց և կանանց դեմքին հայտնվում էր տխրությունն ու հուսալքությունը: [Այդ լուրից] նրանք մեռնում էին մինչև մահվան վրա հասնելը: Իսկ փոքր երեխաները մերթ ուրախանում էին, մերթ էլ՝ նրանց սարսափ էր պատում՝ ծնողների լացից: Ապա, նրանք լուռ ու մունջ նստում էին, չիմանալով այդ լացուկոծի պատճառը, և այն որ մի քանի ժամ հետո հողի տակ են հայտնվելու ու ավստսանքով հեռանալու են անցողիկ այս կյանքից, չճաշակելով նրա երջանկությունն ու քաղցրությունը:

Ժամը ութից հետո բերվում էին սայլերը, որոնցով այդ ընտանիքներին տեղափոխում էին մոտակա վայր, որտեղ էլ նրանց գնդակահարում էին, կամ ոչխարի պես մորթում՝ դանակներով, դաշույններով և կացիններով:

ՀԱՅԵՐԻ ԻՐԵՐԻ ՎԱՃԱՌՔԸ ԵՎ ԽԱՉԵՐԻ ԻՋԵՑՈՒՄԸ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՎՐԱՑԻՑ

Հայերին ոչնչացնելուց և վերացնելուց հետո հավաքում էին նրանց տների կահկարասին, սպիտակեղենը, իրերը, բոլոր տեսակի գործիքները, ինչպես նաև խանութների ու պահեստների ողջ պարունակությունը, տեղադրում էին եկեղեցիներում ու խոշոր շինություններում: Տվյալ ապրանքները վաճառքի հանելու համար կառավարությունն ստեղծեց հանձնաժողովներ: Դրանք իրացվում էին ամենաէժան գներով, ինչպես մեռած [մարդկանց] իրերը, միայն այն տարբերությամբ, որ մեռածների անձնական իրերի վաճառքից գոյացած գումարը տրվում էր ժառանգներին, իսկ [հայերի] պարագայում այն մուտքագրվում էր թուրքական պետության գանձարան:

Կարելի էր տեսնել, թե ինչպես երեսուն լիրա արժեցող գորգը ծախվում էր հինգ լիրայով, կամ տղամարդու կոստյումը, որն արժեր չորս լիրա, ծախվում էր երկու մեջիդիով⁷¹:

Դա վերաբերում էր բոլոր ապրանքներին, հատկապես երաժշտական գործիքներին դաշնամուրներին և այլն, որոնք բնավ էլ արժեք չունեին: Ինչ վերաբերում էր զարդերին ու դրամին, ապա դրանք հավաքվեցին ժանդարմերիայի պետ Ռուշդի բեկի և վալի Ռաշիդ բեկի մոտ: Վալին վերցրեց այդ ամենը և մեկնեց Կոստանդնուպոլիս՝ ձեռամբ Թալեաթ փաշային հանձնելու համար:

Մի օր եկեղեցի գնացի՝ անձամբ տեսնելու, թե այդ ապրանքներն ինչպես են վաճառվում: Երանի չգնայի: Մարդու սիրտը ճմլվում էր ցավից՝ տեսնելով հարսանյաց հագուստը, որը բաժին էր ընկել նրա արժեքը չիմացող քրդի: Այն կարված էր նրբագեղ ձեռքերով՝ լուսնի գեղեցկությամբ, հմայիչ, սիրունատես և շքեղության մեջ ապրած մի օրիորդի համար, բայց վաճառվում էր ամենաչնչին գներով: Այդ երիտասարդ օրիորդի գեղեցիկ մարմինը հողին հանձնվեց, մինչև բախտավորվելը կտրելով նրա կյանքի թելը: Նա հեռացավ իր սիրո ասպետից և կյանքի ընկերոջից:

Մարդու աչքերը արյան արցունքներով էին լցվում, տեսնելով, թե ինչ էժան գնով է վաճառվում թիկնաթոռը: Պատկերացնում ես, որ դրա վրա նստել է ճշմարտության համառ մի սիրահար և գիտության ջատագով, որն իր ժամանակի մեծ մասը տրամադրել է գիտության ուսումնասիրությանը, որպեսզի օգտակար լինի իր ժողովրդին և անժաջոքող նվիրվածությամբ ծառայի ճշմարտության բացահայտմանը: Այն ծախվում էր չնչին գումարով:

Հայ ազգը, այն անվեհեր ազգը, որն աշխարհին ապշեցրել էր իր արիությամբ, վճռականությամբ, զարգացմամբ և գիտությամբ, դեռ երեկ օսմանյան ազգերից ամենաուժեղ, կենսունակ և ամենակրթվածն էր, սակայն բնաջնջվեց, դարձավ հուշ, կարծես, երեկ գոյություն չէր ունեցել: Նրա գիտական գրքերը ցրվեցին և վերածվեցին պանրի, արմավի և մրգերի

սերմերի փաթեթավորման թղթերի:

Ինձ պատմեցին, որ [թուրք] մի բարձրաստիճան պաշտոնյա հայերի թողած գրքերից հիսուն դուրուշով⁷² գնել էր շուրջ երեսուն հատոր՝ ֆրանսերեն լեզվով:

Հայերի դպրոցները, որոնք [երեկ] լեփլեցուն էին աշակերտներով, այժմ փակ են: Այսպիսի դաժան պատիժ ունեցան հայերը: Թող նրանց հետ պատահածը օրինակ լինի ճնշված այն ժողովուրդներին, ովքեր ձգտում են ազատության, և թող իմանան, որ խոսքերով անկախություն չի նվաճվում, քանզի խոսքերը սկարների գենքն է:

Իմ սեփական աչքերով տեսա, թե ինչպես էին իջեցնում խաչերը դեպի երկինք խոյացող հայկական եկեղեցիների գանգակատներից, որոնք [այժմ] գործածվում են որպես սպանված հայերի թողած իրերի առք ու վաճառքի պահեստներ և շուկաներ:

ՍՊԱՆԵԼՈՒ ԵՎ ԲՆԱՋՆՋԵԼՈՒ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Սպանելու և բնաջնջելու ձևերը բազմազան էին: Մի սպա ինձ պատմեց, թե Բիթլիսում կառավարությունը հայերին կենտրոնացնում էր մարագներում, դռան մոտ մեծ քանակությամբ հարդ էին կուտակում, ապա այն հրկիզում, որի ծխից էլ նրանք շնչահեղձ էին լինում: Ապա՝ ասաց նաև, որ հաճախ այդկերպ մեկ մարագի մեջ լցնում էին հարյուրավոր մարդկանց, երբեմն էլ նրանց ոչնչացնում էին այլ մեթոդներով: Չափազանց տխրեցի, երբ նա ինձ պատմեց, թե ինքը տեսել էր մի հարսնացուի, որը փեսացուին կրծքին սեղմած, մտել էր մարագ և աներկյուղ ընդունել մահը:

Ինչ վերաբերում է Մուշի հայերին, ապա նրանց մի մասը ոչնչացվեց հարդանոցներում, սակայն մեծամասնությունն սպանվեց գնդակահարելով կամ դանակահարելով:

Կառավարությունը մսագործներ էր վարձել՝ օրական յուրաքանչյուրին վճարելով օսմանյան մեկ լիրա:

Ազիզ բեկ անունով մի բժիշկ ինձ պատմեց, թե ինքը գտնվել է Սվազի⁷³ վիլայեթի Մարգիֆունի⁷⁴ շրջանում և իմացել, որ հայերի մի քարավան են ուղարկում ոչնչացնելու: Նա գնում է կայիմակամի մոտ և ասում. «Ով դու, կայիմակամ, ես բժիշկ եմ, մսագործների ու բժիշկների միջև տարբերություն չկա: Բժիշկները շատ հաճախ զբաղվում են մարդու մարմնի հերձմամբ: Այս պայմաններում մեր և մսագործների մասնագիտությունը նույնն է՝ մարդու մարմնի հերձումը: Ուստի, խնդրում եմ ինձ թույլատրել գնալ և սեփական աչքերով տեսնել հերձման այդ գործողությունը: Կայիմակամը ինձ թույլ տվեց, գնացի ու տեսա չորս մսագործների՝ յուրաքանչյուրի ձեռքին երկար դանակ: Ժանդարմները տասական հայ շարում էին իրար հետևից և հերթով ուղարկում էին մսագործի մոտ, որն էլ գոհին ասում էր «վիզդ ձգիր»: Ապա՝ նա վիզը ձգում էր, և մսագործը նրան մորթում էր ոչխարի պես»: Բժիշկն ապշած էր հայերի առանց որևէ խոսք արտասանելու և աներկյուղ մահն ընդունելու վրա:

Ժանդարմները կանանց ու երեխաներին կապում էին իրար և բարձրունքներից ցած նետում, որոնք ջախջախված ընկնում էին գետնին: Ասում են, որ այդ վայրը գտնվում է Դիարբեքիրի և Մարդինի միջև, ուր մինչ այժմ բլուրների պես առկա են սպանված հայերի ոսկորները: Մեկ այլ մարդ ինձ պատմեց, թե Դիարբեքիրի կառավարությունը հայերին ոչնչացնում էր՝ գնդակահարելով, հաճախ մսագործների ձեռքով, երբեմն էլ նետում էին ջրհորների, քարանձավների մեջ և փակում դրանք, ուր և նրանք մեռնում էին: Երբեմն հայերին ջրահեղձ էին անում Տիգրիս և Եփրատ գետերի մեջ: Նրանց դիակներն առաջացնում էին տիֆ համաճարակը: Երկու հազար հայ սպանվեց Դիարբեքիրից կես ժամ հեռավորության վրա՝ սուլթան Մուրադի ապարանքի և Տիգրիսի միջև գտնվող վայրում:

ԺԱՆԴԱՐՄՆԵՐԻ ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՎԱՅՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչ վերաբերվում է ժանդարմների և քրդական ցեղերի ոճրագործությունների մասին լուրերին, ապա դրանք ամբողջությամբ համապատասխանում են իրականությանը:

Երբ ժանդարմներն ստանձնում էին հայերի որևէ քարավան, ապա ստուգում էին բոլորին՝ տղամարդկանց և կանանց, թալանում փողերը, հանում նրանց հագին եղած լավ հագուստը: Երբ ժանդարմները համոզվում էին, որ հայերի մոտ այլևս փող, լավ հագուստ և այլ իրեր չեն մնացել, հազարներով վաճառում էին քրդերին, պայմանով, որ նրանցից ոչ ոք կենդանի չմնա: Արժեքը կախված էր սպանված հայերի քանակից: Վատահեղի մի աղբյուրից իմացա, որ հայերի մի քարավան քրդերին ծախվել էր երկու հազար, երկրորդը՝ վեց հարյուր, երրորդը՝ երկու հարյուր լիրայով:

ԻՆՉ ԵՆ ԱՆՈՒՄ ՔՐԴԵՐԸ

Ժանդարմներից հայերի քարավանները գնելուց հետո, քրդերը մինչև վերջ մերկացնում էին բոլորին՝ տղամարդկանց և կանանց, վերցնելով նրանց հագին մնացած հագուստը: Դրանից հետո, հրազենով սպանում էին անխտիր բոլորին, ապա բացում էին տղամարդկանց և կանանց որովայնը, փող փնտրում, այդ թվում՝ կանանց սեռական օրգաններում: Նույն նպատակով պատռում էին [հայերի] հագուստը, անկողինն ու կռիվները: Այսպես էին վարվում պետական պաշտոնյա ժանդարմները և քրդերը՝ իրենց նման մարդկային արարածների հետ: Ժանդարմներն երբեմն այդ քարավանները վաճառում էին [քրդերին], պատճառաբանելով հոգնածությունը, որպեսզի ընդունեն ուրիշ քարավաններ թալանելու նպատակով:

ՈՄԿԵ ԱՏԱՄԵՐ

Ոչ երանի նրան, ով ոսկե ատամներ ուներ: Մինչև տեղ հասնելը, նա բազմիցս մեռնում էր՝ իրական մեռնելուց առաջ:

ՔՈՒՐԴ ՄԻ ԱՂԱ ՍՊԱՆՈՒՄ Է ՀԻՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐ ՀԱՅԻ

Մի քուրդ ինձ պատմեց, թե Խարբերդի կառավարությունը վիլայեթի քուրդ աղաներից մեկին երեք անգամ հանձնել է ավելի քան հիսուն հազար հայերի՝ Էրզրումից, Տրապիզոնից, Սվազից և Մտամբուլից: Կառավարությունը հրամայել է կոտորել բոլորին, և իր հետ կիսել հափշտակած հարստությունը: Նա սպանել է բոլորին, վերցրել նրանց ունեցած փողերն ու իրերը: Հայ կանանց Ուրֆա տեղափոխելու նպատակով, [քուրդ աղան] վարձել է վեց հարյուր ջորի՝ յուրաքանչյուրի համար [կանանցից] գանձելով երեքական լիրա: Վարձավճարն ստանալուց հետո նա հավաքել է իր ցեղի բոլոր ջորիները: Ապա կանանց հասցրել է Մալաթիայի և Ուրֆայի միջև գտնվող մի վայր՝ որտեղ էլ դաժանաբար սպանել է բոլորին, վերցրել նրանց զարդերը, փողերը, սպիտակեղենը, թանկարժեք իրերը:

ԱՂԶԻԿՆԵՐԻՆ ԿՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԶՐԿԵԼԸ ՄԵՌՆԵԼՈՒՑ ԱՌԱՋ ԵՎ ՀԵՏՈ

Ինձ պատմեցին, որ ժանդարմներն ու քրդերը հայ շատ աղջիկների են զրկել կուսությունից: Ով դիմադրում էր և չէր ենթարկվում, իսկույն սպանվում էր և հոգևարքի մեջ եղած ժամանակ բռնաբարում էին և զրկում կուսությունից: Ահա, ինչպիսի աններելի խայտառակություն և նողկալի

վայրագություն: Աստված իմ, գազաններն անգամ այդպիսի արարքներ թույլ չեն տալիս, նման կերպ չեն վարվում:

Արդեն վերը նշել եմ, որ հայ կանանց խմբերով տեղահանում էին ժանդարմների հսկողությամբ: Ամեն անգամ, երբ նրանք անցնում էին որևէ գյուղով, բնակիչները մոտենում էին և այդ կանանցից ընտրում, ում որ ցանկանում էին՝ ժանդարմներին վճարելով որոշակի գումար:

Գյուղերից մեկում մեծահասակ մի քուրդ իր համար ընտրում է տասնվեց տարին չբոլորած մի աղջնակի, որն ասել է, թե երբեք [ծերուկի] հետ գործ չի ունենա, բայց համաձայն է մահմեդական դառնալ և ամուսնանալ իր հասակակից մի երիտասարդի հետ: Քրդերը մերժում են և ստիպում են աղջնակին ընտրություն կատարել մահվան և ծերունու հետ ամուսնանալու միջև: Աղջնակը նախընտրում է մեռնել և նրան սպանում են:

ԲԱՐՍՈՒՄ ԱՂԱ

Խարբերդ վիլայեթի Քյախթա Գավառի կայիմնական եղած ժամանակ մտերմացել էի Բարսում աղա անունով հայտնի մի հայի հետ: Նա մեծահոգի և արի մարդ էր, հարգանքով էր վերաբերվում քրդերին, թուրքերին և հայերին, նրանց միջև տարբերություն չդնելով, օգնում էր Քյախթայի պաշտոնաթող ծառայողներին: Տեղի քուրդ աղաները հետևում էին նրա [գործունեությանը], չէին սիրում, որովհետև նա մրցում էր նրանց հետ՝ տվյալ տարածքում իշխելու համար:

Երբ ինձ աքսորեցին և հասա Սևերեկ ու իմացա հայերի հետ պատահածի մասին, հետաքրքրվեցի Բարսումի և նրա ընտանիքի անդամների [ճակատագրով]: Ինձ ասացին, որ երբ կառավարությունն սկսեց Քյախթա գավառի հայերի տեղահանումը, նրան պարտադրել են հանձնել պարտքերի տեսրակները: Գավառի քուրդ և հայ բնակչությունը նրան պարտք էր տասը հազար լիրա: Բարսումը պատասխանել է, թե ինքը պատռել է պարտքերի բոլոր տեսրակներն ու մուրհակները

և ներել բոլոր պարտքատերերին:

Քյախթայի հայ ողջ բնակչության հետ աքսորում են նաև Բարսումին: Երբ նրանք հասնում են Եփրատի մոտ, նա խնդրում է թույլատրել, որ ինքն իրեն ջրախեղդ անի գետում: Նրան թույլատրում են դա անել: Փորձում է, սակայն չի կարողանում ինքն իրեն հաղթահարել: Դիմելով ժանդարմներին, Բարսում աղան ասում է,- «Կյանքը քաղցր է, չեմ կարողանում ինքնասպանություն գործել, արեք, ինչ որ հրամայված է»: Նրանցից մեկը հրազենով կրակում և սպանում է նրան, այնուհետև նույն ճակատագրին են արժանանում նրա ընտանիքի բոլոր անդամները:

ԹՈՒՐԲ ՄԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐԸ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐ ԷՐ ԵԿԵԼ ՈՒՍՈՒՑԻՉ ԱՇԽԱՏԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՈՎ

Թուրք մի երիտասարդ ինձ պատմեց, որ Բրուսայի հայերին կառավարությունը հայտնել էր, թե որոշել է նրանց արտաքսել դեպի Մուսուլ, Սիրիա և Դեյր [Ձոր], ուրև նրանք պետք է մեկնեն երեք օրից՝ հրամանի ծանուցագիրն ստանալուց հետո: Հայերը վաճառում են այն ամենը, ինչ կարող էին, սայլեր և բեռնասայլեր են վարձում՝ փոխադրվելու համար, ճանապարհ ընկնում և հասնում բնակավայրերից շատ հեռու ամայի տարածք: Կառավարությունից ստացած կարգադրության համաձայն, [ժանդարմները] ջարդում են սայլակառքերը և նրանց թողնում անմարդաբնակ այդ վայրերում: Ապա գիշերը վերադառնում և թալանում են նրանց փողերն ու իրերը: Բազմաթիվ հայեր զոհվում են սովից և սարսափից, իսկ մեծ մասը ոչնչացվում է ճանապարհին, և լուկ փոքր մասը հասնում է Սիրիա և Դեյր [Ձոր]:

ԱՐԱԲԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ջազիրայի⁷⁵ արաբներից մեկը, որն ինձ ընկերակցում էր Դիարբեքիրից իմ փախուստի ընթացքում, պատմեց, որ իր ցեղի շեյխերից մեկի և այլ մարդկանց հետ ուղտերով գնացել են Իբրահիմ փաշա ալ-Մելլի⁷⁶ գավազներից հացահատիկ գնելու: Ճանապարհին նրանք տեսնում են տասնյոթ հայ երեխաների, որոնցից ամենամեծը շուրջ տասներեք տարեկան էր: Նրանք մեռնում էին սովից ու ծարավից: [Արաբն] ասաց, որ մեզ հետ տիկով մի փոքր ջուր և սնունդ էր մնացել: Այդ վիճակում տեսնելով [հայ երեխաներին], շեյխը լաց է լինում, և խղճալով նրանց, իր իսկ ձեռքով բոլորին մեկ առ մեկ սկսում է ջուր ու սնունդ բաժանել: Սակայն, նրանց ինչ օգուտ էր տալու ուտելիքն ու ջուրը: Մենք մտածեցինք, որ, եթե նրանց մեզ հետ տանենք ալ-Մելլիի մոտ, ապա կսպանեն, քանի որ քրդերը կառավարության հրամանով կոտորեցին իրենց տարածքում գտնվող բոլոր հայերին: Իսկ մեր արաբներն այդ տեղանքից, ուր մենք գտանք երեխաներին, գտնվում էին հինգ օրվա հեռավորության վրա: Այնպես որ այլընտրանք չունեինք, նրանց թողեցինք Աստծո ողորմությանը, և մեկ շաբաթ անց, վերադարձին, բոլորին մեռած տեսանք:

ՄԻ ԳԱՎԱՌԱՊԵՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

[Մի օր] մենք քննարկում էինք հայերի արիությունն ու բարեկրթությունը: Մեզ հետ նստած էր գավառապետը, որն էլ պատմեց չափազանց զարմանալի մի պատմություն: «Համաձայն հրամանի,- ասաց նա,- հավաքեցի իմ գավառում ողջ մնացած հայերին՝ շուրջ տասնյոթ կնոջ և մի քանի երեխայի: Այդ երեխաներից մեկը երեք տարեկան էր, հիվանդ էր և դեռ չէր քայլում: Երբ մսագործն սկսեց գլխատել կանանց ու հերթը

հասավ այդ երեխայի մորը, նա [հանկարծ] ոտքի կանգնեց ու մի փոքր սկսեց քայլել, ապա վայրն ընկավ: Մենք ապշեցինք նրա արարքից, և թե ինչպես նա հասկացավ, որ մայրն սպանվելու է: Ժանդարմներից մեկը մոտեցավ երեխային և հոգի տված նրա դին դրեց սպանված մոր վրա»:

[Գավառապետն] ասաց նաև, որ տեսել է, թե այդ կանանցից մեկը, հաց ուտելով, ինչպես էր մոտեցել մսագործին, իսկ մեկ ուրիշը սիգարետը ձեռքին, ծխելիս, կարծես, մեռնելը նրանց համար որևէ նշանակություն չունեք:

ՇԱՌԻՔԱԹ ԲԵՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ՄԻ ԱՂՋՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Մի տեղ նստած էի, ուր ներկաներին իր պատմություն էր պատմում հայերի ոչնչացումն իրականացնող Շաուքաթ բեկ անունով պաշտոնյան: «Մի քարավան էի ուղեկցում,- ասաց նա,- և երբ դուրս եկանք Դիարբեքիի սահմաններից ու սկսեցինք գնդակահարել հայերին, մի քուրդ մոտեցավ ինձ և սկսեց համբուրել ձեռքս, խնդրելով իրեն տալ մոտավորապես տասնամյա մի աղջնակի: Ես դադարեցրեցի հրաձգությունը և ժանդարմներից մեկին կարգադրեցի բերել այն երեխային, որի համար ինձ խնդրել էր քուրդը: Երբ բերեց աղջնակին, հրամայեցի նստել, մատնացույց անելով տեղը: Մենք քեզ հանձնում ենք այս մարդուն,- ասացի ես,- որ կյանքդ փրկես: Մի փոքր անց տեսա, թե ինչպես նա գնաց ու խառնվեց մահվան դատապարտված հայերին: Ապա հրամայեցի ժանդարմներին դադարեցնել հրաձգությունը և [կրկին] նրան բերել ինձ մոտ: Բերելուց հետո, աղջնակին ասացի,- քեզ խղճացի և բերել տվեցի սպանվածների միջից, վախենալով քո կյանքի համար: Ինչու խառնվեցիր նրանց: Գնա այս մարդու հետ, իր զավակի պես նա քեզ կպահի: Ես հայուհի եմ,- պատասխանեց աղջնակը,- իմ ծնողներն ու հարազատները սպանված են և այդ մարդկանց մեջ

են, ես ուրիշ մայր ու հարազատներ չեմ ուզում, չեմ էլ ուզում նույնիսկ մի ժամ ապրել նրանցից հետո:

Աղջնակն սկսեց հեկեկալ: Երկար փորձեցի նրան համոզել, սակայն նա չսեց իմ խորհուրդը, չցանկանցավ գնալ այդ մարդու հետ: Ես նրան թողեցի, որ վարվի ինչպես ինքը կկամենա: Նա ուրախ գնաց հոգևարքի մեջ գտնվող ծնողների մոտ, ուր և գնդակահարվեց»:

Ապա [պաշտոնյան] ասաց,- «Եթե այդպիսին են նրանց երեխաները, ապա ինչեր կանեն մեծերը»:

Վստահելի մի դեյրգորքի ինձ պատմեց, թե իրենց տեղի պաշտոնյաներից մեկը ժանդարմներից գնել է երեք աղջիկ յուրաքանչյուրի համար վճարելով քառորդ մեջիդի: Մեկ ուրիշն էլ ինձ պատմեց, թե շատ գեղեցիկ աղջիկ է գնել մեկ լիրայով:

Լսեցի նաև, որ արաբական ցեղերը հայուհիներին գնում են չնչին գումարով, ինչպես անպետք ապրանք մեկ լիրայից մինչև տասը, կամ մեկից հինգ ոչխարի դիմաց:

ՓԱՍՏԱԲԱՆԻ ԶՐՈՒՅՑԸ ՀԱՅ ԱՂՋՆԱԿԻ ՀԵՏ

Մենք նստած էինք մի փաստաբանի գրասենյակում, ուր եկավ մեզ անձանոթ փոքրիկ մի աղջնակ, որին փաստաբանը ճանաչում էր: «Դու մինչև հիմա հա՞յ ես մնացել, մահմեդականություն չե՞ս ընդունել», - հարցրեց փաստաբանը:

- Աստված իմ, մահմեդականություն ընդունել եմ,- ասաց նա և վախից աստիճանաբար գունատվեց:

- Ոչ, դու մինչև հիմա հա՞յ ես մնացել,- ասաց փաստաբանը:

- Ինչ անեմ, հայրս, մայրս և եղբայրներս սպանվեցին իմ աչքի առջև: Դրանից հետո ես ինչպես մահմեդական դառնամ, - ասաց աղջնակը: Մենք զարմացանք այդ աղջնակի

ուշիմության, հոր ու մոր և հարազատների սպանությունը չմոռանալու վրա:

ՄՈՒԹԱՄԱՐԻՖԻ ԶՐՈՒՅՑԸ ՀԱՅ ԱՂԶԿԱ ՀԵՏ

Ռաս-ուլ-Այնից⁷⁷ Դեյր Զոր էր ժամանել հայերի մի քարավան: Մութասարիֆը⁷⁸ ցանկացել է այդ հայուհիներից մեկին ընտրել իր համար, որպես սպասուհի: Նրա հայացքն ընկել է գեղեցիկ մի աղջկա վրա, որին էլ նա մոտեցել: Այդ պահին աղջիկը վախից գունատվել է և քիչ է մնացել վայրն ընկնել: Աղջկան նա ասել է,- մի վախեցիր,- և ծառային հրամայել է նրան տանել իր տուն:

Վերադառնալով տուն, մութասարիֆն աղջկան հարցնում է՝ իրեն մոտենալու պահին նրա վախենալու պատճառի մասին: Աղջիկն ասում է, որ Ռաս-ուլ-Այնից իրեն և մորը ուղեկցել են չերքեզ մի խումբ ժանդարմներ: Իրենց հետ են եղել նաև շատ հայուհիներ: Ճանապարհին հասնելով մի տեղանքի, ժանդարմը կանչում է աղջկա մորը և փող է պահանջում, սպառնալով սպանել չտալու դեպքում: [Մայրը] պատասխանում է, թե փող չունի: Ապա [ժանդարմը] նրան տանջում է և [ստիպված] նա վեց լիրա է տալիս: Ժանդարմը հետաքրքրվում է, թե որտեղ է պահել փողը: Կինն ասում է, թե իր սեռական օրգանի մեջ: Ժանդարմն ասում է,- «Այ դու դավաճան, դուք, հայուհիներդ, շարունակում եք դավաճանել: Դու տեսար, թե ինչ պատահեց և պատահում հայերի հետ, դա քեզ համար խրատ չի լինում: Քո օրինակով կղաստիարակեմ քեզ տեսնող մյուս հայերին»:

Ժանդարմը դաշույնով հարվածում և կտրում է [կնոջ] ձեռքը, ապա՝ երկրորդ ձեռքն ու երկու ոտքերը: «Այդ ամենը տեղի ունեցավ իմ առջև,- ասաց աղջիկը,- ապա ժանդարմը բռնեց ձեռքս, քարշ տվեց կանանցից ոչ հեռու տեղ և ինձ գրկեց կուսությունից: Հոգևարքի մեջ գտնվող մայրս նայում էր ինձ, որի

այտերին հոսում էին արցունքները, մորմոքալով ինձ համար: Երբ դու ինձ մոտեցար,- շարունակում է աղջիկը,- ես հիշեցի մորս վիճակը և սարսափեցի, կարծելով դու էլ այդպես կվարվես, ինչպես այդ ժանդարմը մորս հետ՝ աչքիս առջև և ինձ հետ՝ մորս աչքի առջև»:

ԵՐԻՏԱՄԱՐԴ ՀԱՅՈՒՀՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մի օր Դիարբեքիում այցելեցի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկին, որի մոտ ծառայում էր երիտասարդ մի հայուհի: Մեզ սուրճ հրամցնելուց և այն խմելուց հետո, նա եկավ հավաքեց գավաթներն ու գնաց:

Պաշտոնյան ինձ ասաց,- Գիտե՞ս այս թշվառ աղջիկն անընդհատ ինձ ինչ է ասում: Հետաքրքրվեցի, թե ի՞նչ: Ասաց, թե ասում է, որ «Պաշտոնյաները, սպաները, զինվորները և Դիարբեքիի ողջ բնակչությունն ու անգամ վայրի քրդերը կշտացան հայ աղջիկներից: Արդյո՞ք Աստված կների ձեր այդ արարքները: Ներողություն, եթե անգամ նա ների տղամարդկանց սպանությունն ու կանանց խայտառակությունը, ապա անպատիժ չի թողնի նրանց, ովքեր հրամայեցին դաժանաբար և թշնամաբար սպանել երեխաներին»:

ՏԱԺԱՆԱԿԻՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՎԱՐՉԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքերը հավաքեցին և զինակոչեցին զինապարտ բոլոր հայերին ու զինծառայությունը շարունակելու համար բաշխեցին տարբեր գնդերի վրա: Երբ կառավարությունը որոշում կայացրեց հայերին տեղահանելու և ոչնչացնելու մասին, ինչպես դա երևաց նրա պաշտոնական

հայտարարությունից, հրամանատարներին հանձնարարվեց բանակում ծառայող հայերից կազմել գումարտակներ ճանապարհներ կառուցելու և ներքաղաքային տաժանակիր աշխատանքներ կատարելու համար:

Կառավարության կազմած գումարտակները շուրջ ութը ամիս կատարեցին այդ ծանր աշխատանքները մինչև ձմռան տեղումների և տհաճ քամիների շրջանը: Չկարողանալով օգտվել տվյալ գումարտակներից թուրքական կառավարության հրամանով Տրապիզոնից, Էրզրումից և մյուս հեռավոր վայրերից նրան ուղարկեցին Դիարբեքիր, որն աքսորյալներից մեկը անվանակոչել էր «Արյան ամրոց»:

Նախքան տեղ հասնելը հրամանատարները հայտնեցին հայ զինվորների դեպի Դիարբեքիր ուղևորվելու վերաբերյալ, որի կառավարությունն այդ դժբախտներին ընդառաջ ուղարկեց լավ զինված իր ժանդարմներին, որոնք նրանց դիմավորեցին հրացանազարկերով: Նման վերջին շարասյունը, որ այստեղ բերվեց, բաղկացած էր 840 հոգուց: Նրանք գնդակահարվեցին Դիարբեքիրի մոտակայքում:

ԿԱՆԱՆՑ ՔԱՐԱՎԱՆ

Մի անգամ նստած էի Դիարբեքիրի շուկայի խանութներից մեկում, հանկարծ տեսա, որ քաղաքի շատ բնակիչներ գնում են պարիսպից դուրս: Խանութում ինձ հետ միասին նստած էին Դիարբեքիրի զինվորական հիվանդանոցի երկու բժիշկ: Հետաքրքրվեցինք, թե ինչ է պատահել: Ասացին, որ հայուհիների մի մեծ խումբ հասել է պարիսպի մատույցներ, ուր կառավարությունը սովորաբար ուղարկում էր նախկին քարավանները: [Մարդիկ] գնում էին աղջիկ սպասուհիներ ընտրելու, և վերցնում ում հավանեին: Բժիշկներից մեկն ասաց, թե ինչու քսան կին չենք վերցնում հիվանդանոցում բուժքույր աշխատելու համար: Գործընկերը հավանություն տվեց այդ

գաղափարին, և նրանցից մեկը գնաց ու որոշ ժամանակ անց իմացա, որ նա վերցրել է իր ասած քանակը:

Այսպիսին էր հայուհիների ճակատագիրը: Նրանց առևանգում էին ինչպես անասունների: Նրանցից, ով ավելորդ էր՝ դատապարտված էր մահվան:

ԳԻՇԵՐԱՎԱՐՁԸ ՀԻՍՈՒՆ ԼԻՐԱՅՈՎ

Հայերի բնաջնջման առավել ակտիվիստներից էր Դիարբեքիրի վալին Ռաշիդ բեկը: Մենք արդեն նշել ենք, թե իր վիլայեթում նա որքան մարդ սպանեց: Երբ լուր տարածվեց Դիարբեքիրի վալիի պաշտոնից նրա ազատվելու մասին, կենդանի մնացած հայերն ուրախացան, այդ թվում նաև՝ տեղի քրիստոնյաները: Մինչ այդ հայերի մի մասը թաքնվել էր: Վալիի պաշտոնանկության մասին լուրերի տարածումից մի փոքր հետո նրանք դուրս եկան իրենց թաքստոցներից, սկսեցին ազատ շրջել քաղաքում: Վալին, որը ցանկացավ իր պաշտոնանկության լուրը գաղտնի պահել և սարսափ ներշնչել մարդկանց, սկսեց ավելի թափով աքսորել հայերին: Նրանք, ովքեր իրենց բացահայտել էին, սկսեցին կրկին վերադառնալ թաքստոցներ:

Դիարբեքիրի անվանի մարդկանցից մեկն ինձ պատմեց, որ մի հայ վալիի ճամփորդության գիշերը, Դիարբեքիրի բնակիչներից մեկի տանը մի գիշեր թաքնվելու համար նրան վճարել էր օսմանյան հիսուն լիրա:

Մեկ այլ մարդ ինձ պատմեց, որ մի հայ իրեն ասել է, թե մինչև վալիի մեկնելը յուրաքանչյուր գիշերվա համար նրան կվճարի օսմանյան երեք լիրա, սակայն նա վախեցել է իշխանությունից և [հային] չի ընդունել իր տանը:

ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մի պաշտոնյա ինձ պատմեց, որ նա տեսել է հայ աղջիկներով բեռնված մի նավ, մոտեցել նրանց, և ասել, թե ցանկանում է որևէ մեկի կյանքը փրկել: Աղջիկներն էլ ասել են, թե փրկվողը պատրաստ է նրան, որպես նվեր, որոշակի գումար վճարել: Պաշտոնյան պատասխանել է, թե ինքը ցանկանում է [վերցնել] մի աղջկա, որը պատրաստ կլինի թ'ե ծառայել, և թ'ե բավարարել իր հաճույքները: Աղջիկները պատասխանել են, թե ինչ վերաբերում է ծառայությանը, ապա պատրաստ են ամեն ինչ անել, սակայն մնացած բաները, ինչն առնչվում է պատվի հետ, նրանք հրաժարվում են և գերադասում մեռնել: Այսպիսով, աղջիկներից որևէ մեկը չի համաձայնում գնալ նրա հետ:

Որոշ ժամանակ անց պաշտոնյան մի ժանդարմի մոտ գտնում է երիտասարդ մի հայուհու, տանում է իր տուն, որն էլ ջանասիրությամբ սկսում է ծառայել նրան՝ լվանում թ'ե նրա, և թ'ե նրա ընտանիքի [անդամների] հագուստը և արդուկում: Մի օր այնպես է պատահում, որ [պաշտոնյան] ուշ ժամին գինովցած վերադառնում է տուն: Նրա ընտանիքի անդամներն արդեն քնած են լինում, իսկ հայուհին դեռ արթուն է եղել, որ կատարի իր ծառայությունը: Պաշտոնյան ներս է մտնում, և աղջիկն օգնում է նրան հագուստը հանելու:

«Միտքս պղտորվեց, - ասում է պաշտոնյան, - ցանկացա տիրել նրան և անընդունելի մի բան անել: Փորձեցի համբուրել, բայց նա փախավ և ասաց. «Ես այսօր անպաշտպան եմ, ապաստան եմ գտել քեզ մոտ: Ես լավ գիտեմ, որ դու պարկեշտ մարդ ես, և խմիչքն է քեզ դրդել իմ նկատմամբ չարագործություն կատարելու: Խնդրում եմ սպանիր ինձ, բայց մի ստիպիր անել մի բան, որ դիպչի իմ պատվին և արատավորի իմ առաքինությունը: Չեմ ուզում անպատիվ և անպարկեշտ ապրել»: Պաշտոնյան նրան բաց է թողնում, չկարողանալով իրականացնել իր ցանկությունը:

ԵՐԵՔ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐ ԻՐԵՆՑ ՆԵՏՈՒՄ ԵՆ ԵՓՐԱՏ ԳԵՏԸ

Ալ-Էգեդաթ⁷⁹ ցեղի արաբներից մեկն ինձ պատմեց. «Ես Դեյր Ջորի մոտակայքում քայլում էի Եփրատի ափին, հանկարծ տեսա խուժան հովիվների, որոնք փորձում էին հափշտակել կանանց հագուստը: Նրանք վերցրեցին թշվառ այդ կանանց հագուստը և չպատասխանեցին իմ հորդորներին: Մերոնք հեռու էին ինձնից, և չկարողացա հագուստ ապահովել այդ կանանց համար: Բազուկները դեպի երկինք պարզած՝ կանայք այդ հովիվներին ասում էին «խայուհ Ալլահ»: Հովիվներին, կարծես թե, նրանք ասում էին, - «Չեք ամաչում և չեք վախենում Աստծուց»: Երբ նրանց աղաչանքը անպատասխան մնաց, նետվեցին Եփրատ գերադասելով մահը խայտառակությունից և տառապանքից:

Նույն մարդն ինձ պատմեց նաև կրծքահասակ մանուկը գրկին մի այլ կնոջ մասին, որը շրջում էր Դեյր [Ջորում] և անցորդներից հաց էր մուրում իր քաղցը հագեցնելու համար: Իշխանության ահից ոչ ոք նրան օգնության ձեռք չմեկնեց: Այդպես երկու գիշեր նա անցկացրեց, ոչինչ չուտելով: Երրորդ օրը որևէ մեկից ուտելիք չստանալով՝ նա մանկահասակ իր երեխային թողեց Դեյր [Ջորի] շուկայում և գնաց ու նետվեց Եփրատ գետը՝ նախընտրելով խեղդամահ լինել, քան տառապել ու զրկանքներ կրել:

Այդպիսով, հայուհիները դրսևորեցին նման վարքագիծ՝ արժանապատվություն և արիություն, ինչով օժտված չեն շատ տղամարդիկ:

ՄԱՍՈՒՀԻՆԵՐԸ ԴԻԱԲԵՔԻՐՈՒՄ

Դիաբեքիբում չեք գտնի մի տուն, որտեղ չլինի մեկից հինգ հայ սպասուհի: Ամենազագրելի խանութպանների

տանն անգամ կտեսնեք հայ սպասուհի, որը գուցեն ծնողների կենդանության օրոք իրեն թույլ չէր տա այդ վաճառականի հետ խոսք փոխանակել: Սակայն, նրա ապրած դաժան փորձություններն ստիպել են ծառայել այդ վաճառականին՝ սեփական կյանքը փրկելու համար:

Ասում են, թե Դիարբեքիրում սպասուհի կանանց և աղջիկների թիվը գերազանցում է հինգ հազարը, որոնցից շատերը Էրզրումի, Խարբերդի և այլ վիլայեթների հայ աղջիկներից են:

ՇԱՀԻՆ ԲԵԿԻ ԵՎ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅՈՒՀՈՒ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դիարբեքիրցի դատապրտյալ Շահին բեկը, որը բանտարկված էր մեզ հետ, պատմեց, թե, որպես զինվորական, իրեն հանձնվել էր հայ կանանց և տղամարդկանց [մի քարավան] սպանելու համար: Ապա ասաց, - «Ճանապարհ ընկնելիս, տեսա բավական գեղեցիկ մի երիտասարդ հայուհու, որին ճանաչում էի: Ես անունով նրան կանչեցի և ասացի, - «Եկ քեզ փրկեմ, ամուսնացիր քո շրջանի քուրդ կամ թուրք մի երիտասարդի հետ»: Նա հրաժարվեց և ասաց, - «Եթե դու հարգում ես ինձ և ուզում ես լավություն անել, ապա քեզնից մի բան պիտի խնդրեմ, որ անես»: Նրան ասացի, - «Պատրաստ եմ քո ցանկացած խնդրանքը կատարել»: Նա ասաց, - «Այս տղամարդկանց մեջ է գտնվում իմ փոքր եղբայրը: Խնդրում եմ ինձնից առաջ նրան սպանիր, որ մեռնելուց հետո միտքս զբաղված չլինի նրանով», և մատնացույց արեց եղբորը: Կանչեցի նրան, նա մոտեցավ ինձ և աղջիկը եղբորն ասաց, - «Եղբայրս, քեզ Աստծուն եմ հանձնում, մոտեցիր ինձ, քեզ վերջին անգամ համբուրեմ: Աստծո կամոք մենք կհանդիպենք հանդերձյալ աշխարհում: Շուտով Աստված մեր վրեժը կլուծի մեզ հալածողներից»:

Աղջիկը համբուրեց եղբոր այտերը, նա էլ՝ քրոջը, եկավ ու

ինձ հանձնվեց: Այլ բան չէր մնում ինձ, քան ենթարկվել աղջկա հրամանին: Ձեռքիս կացնով մի հարված հասցրեցի եղբոր գանգին, որը փշրեց ուղեղը և նրա անհոգի մարմինը վայրն ընկավ: Աղջիկն ինձ ասաց, - «Սրտանց շնորհակալություն եմ հայտնում քեզ, խնդրում եմ շարունակիր քո լավությունը»: Նա ձեռքերով փակեց սև աչերը և ասաց, - «Հարվածիր, ինչպես եղբորս, մի տանջիր ինձ»: Ես նրան մի հարված հասցրեցի, ինչը վայրկենապես վերջ տվեց նրա կյանքին: Մինչ այժմ ավստում եմ նրա գեղեցկության և երիտասարդության համար, զարմացած եմ նրա արիության ու համարձակության վրա»:

ՀԱՅԵՐԻՆ ՓԱԹԹՈՑՆԵՐՈՎ ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽՈՒՄԸ, ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻՆ ՆԵՏԵԼԸ ԵՎ ՆԿԱՐԱՀԱՆՈՒՄԸ՝ ՍՏԱՄԲՈՒԼ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Թուրքական կառավարությունը հասկանում էր, որ եվրոպական տերությունները կտեղեկանան հայերի կոտորածի մասին, և այդ լուրերը կտարածեն աշխարհի տարբեր անկյուններում՝ թուրքերի դեմ տրամադրություններ ստեղծելու նպատակով: Երբ նրա ժանդարմներն սպանեցին մեծ թվով հայ տղամարդկանց, դիակների գլխին փաթթոցներ (չալմաներ) հագցրեցին, որից հետո եկան քուրդ կանայք և սկսեցին ուժգին լացուկոծ անել, ճչալ, ասելով, որ հայերն՝ սպանել են իրենց ամուսիններին: Ապա, լուսանկարիչ բերեցին՝ նկարելու ողբացող կանանց, որպեսզի ապագայում Եվրոպային համոզեն, թե հենց հայերն են հարձակվել քրդերի վրա և սպանել նրանց: Այնուհետև, վրեժ լուծելու համար քրդական ցեղերը հարձակվել են հայերի վրա, և, իբր, թուրքական պետությունն այդ կոտորածներին որևէ մասնակցություն չի ունեցել:

Մակայն, այդ ոճրագործությունները հնարավոր չեղավ թաքցնել իսկապիսի քանիմաց մարդկանցից: Նրանք իմացան հայերի դիակների կերպարանափոխման և լուսանկարման ողջ ճշմարտության մասին: Այդ լուրերը տարածվեցին Դիարբեքիում:

ՎԱԼԻԻ ԵՎ ՍՈՒՖԹԻԻ ԶՐՈՒՅՑԸ

Երբ կառավարությունը ձեռնարկեց հայերի կոտորածը, որոշ հայ կանայք դիմեցին Դիարբեքիի մուֆթիին⁸⁰ և շարիաթի⁸¹ կադիին⁸² ցանկություն հայտնելով ընդունել մահմեդականությունը: Կանանց խնդրանքը բավարարվեց և նրանք ամուսնացան Դիարբեքիի թուրք ու քուրդ տղամարդկանց հետ:

Որոշ ժամանակ անց կառավարությունն սկսեց հավաքել այդ կանանց: Ապա մուֆթին և կադին գնում են վալիի մոտ ու հայտնում, որ կառավարության հավաքած կանայք մահմեդականություն են ընդունել և այլևս հայ չեն, իսկ մահմեդականների սպանությունն արգելված է շարիաթով: Դրան ի պատասխան, վալին ասում է, թե, «Այդ կանայք վիշապներ են, նրանք ապագայում մեզ խայթելու են: Քաղաքականությունը դավանանք չունի: Այդ հարցով մի ընդդիմացեք պետությանը: Պետությունը գիտի իր անելիքը»:

Մուֆթին և կադին ձեռնունայն վերադառնում են, և այդ կանանց ուղարկում են ոչնչացնելու:

Դիարբեքիի վալիին պաշտոնանկ անելուց հետո, ինչպես նշվեց, հայերի տներում և խանութներում եղած ապրանքների վաճառքի չարաշահման մեղադրանքով, հրաման արձակվեց հայ որոշ տղամարդկանց և կանանց մահմեդականություն ընդունելու վերաբերյալ:

Այդ քայլին հայերը գնացին վախենալով սեփական կյանքի համար, սակայն, որոշ ժամանակ անց, ինչպես այլոց, տեղահանվեցին և մահմեդականության [ընդունումը] չփրկեց նրանց:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԵՐԸ

Ամեն անգամ, երբ խոսք էր գնում հայերի մասին, անընդհատ մեղադրում էի թուրքերին իրենց ոճիրների համար: Մի օր, երբ կրկին այդ խնդիրն էինք քննարկում և մեղադրում թուրքերին, դիարբեքիի թուրք ազգայնամոլ երիտասարդ մի պաշտոնյա ասաց. «Պետք չէ թուրքերին մեղադրել այդ հարցում: Գերմանացիները նման կերպ վարվեցին իրենց հպատակ լեռերի հետ: Հենց գերմանացիներն են ստիպել թուրքերին այդպիսով վարվել: Նրանք թուրքերին ասացին, որ, եթե հայերին չսպանեք, ապա ձեզ հետ որևէ համաձայնության չենք գա: Այսպիսով, թուրքիան հարկադրված եղավ դիմելու այդ քայլին»:

Այսպես ասաց այդ թուրքը, ինչը նույնությամբ ներկայացրեցինք: Դրանում համոզվեցի, երբ հիշեցի մեկ այլ թուրքի պատմածը, որը մեզ հետ բանտարկված էր Ալիյայում Լեռնալիբանանում Արդ ալ-Քարիմ ալ-Խալիլի⁸³ հետ գործակցելու մեղադրանքով:

Այդ թուրքն ինձ ասաց, որ Դամասկոսով անցնելիս, այցելել է Գերմանիայի փոխհյուպատոսին, որը գաղտնի ձևով իրեն հայտնել է, թե Օրենհայմ⁸⁴ հատուկ հանձնարարությամբ [Դամասկոս] էր ժամանել, որպեսզի Զամալ փաշային քաջալերի՝ արաբների դեմ նրան ոտքի հանելու՝ դրանով իսկ երկու ժողովուրդների միջև թշնամանք սերմանելու համար: Դա [թույլ կտար գերմանացիներին] ապագայում օգտվել արաբների աջակցությունից, եթե թուրքերի հետ հակասություն ունենային: Դա տեղի ունեցավ Արդ ալ-Քարիմ ալ-Խալիլին կախաղան բարձրացնելուց քիչ առաջ⁸⁵:

ԵՐԿՈՒ ԿԱՅԻՄՄԱԿԱՄԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ կառավարությունն իր կուսակալներին հրամայեց ոչնչացնել հայերին, Դիարբեքի վիլայեթի Բշերիի⁸⁶

գավառապետը Բաղդադից էր, իսկ նույն վիլայեթի Լեջեհի⁸⁷ գավառապետը ալբանացի էր: Նրանք հեռագիր են հղում վալիին, հայտնելով, թե իրենց խիղճը թույլ չի տալիս վարվել այդպեղայ, ուստի հրաժարվում են զբաղեցրած պաշտոններից: Նրանց հրաժարականներն ընդունվում են, սակայն ճանապարհին երկուսն էլ ծածուկ սպանվում են: Ես մանրակրկիտ ուսումնասիրեցի այդ փաստը և պարզեցի, որ Բաղդադի արաբի անունը Սաբեթ բեկ ալ-Սուվեյդի է, իսկ ալբանացու անունը պարզել ինձ չհաջողվեց: Ափսոս, դրանց գործունեությանը չանդրադարձա, սակայն այդ արարքը վկայում է մաքուր խղճի և վեհանձն կեցվածքի մասին, ինչը հավերժացնում է նրանց անունը պատմության մեջ:

ՄԻ ԿԱՂԻ ՀՊԱՐՏԱՆՈՒՄ Է ՀԱՅԵՐԻՆ ՄՊԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Բշերիի գավառապետի սպանությունից հետո, այդ պաշտոնն ստանձնեց տեղի ազգությամբ թուրք շարիաթի կադին: Օրերից մի օր Դիարբեքիում գտնվելու ժամանակ, որտեղ ներկա էի նաև ես այդ հավաքին, նա մարդկանց պատմում էր, թե ինքն անձամբ սպանել է քաջասիրտ չորս հայերի, որոնք չէին սարսափում մահից: Այդ դրվագը պատմելով, նա ընդունում էր հայերի արիությունը և հպարտանում իր սխրագործությամբ:

ԱԶԳԱՂԱՎ ՀԱՅՑ

Դիարբեքիում ապրում էր Սիմոն (կամ Զիմոն) անունով մի հայ, որը ծառայում էր Դիարբեքիի ամենահարուստ մարդու Կազազյանի մոտ: Երբ սա տեսավ, որ կառավարությունն սկսեց հայերին հավաքել և ոչնչացնել, գնաց ժանդարմների հրամանատար, «Հայոց ողիսականի հերոս» Ռուշդի բեկի մոտ, սկսեց նրան զեկուցել իր հայրենակիցների մասին,

ցույց տալով նրանց թաքստոցները, պահած ապրանքների և թանկարժեք կահկարասիների տեղերը: Տեսա, թե նա ինչպիսի հպարտությամբ և լկտիաբար շրջում էր Դիարբեքիի նրբանցքներում, կարծես, մեծ մարդ լինե, և վերածնել էր իր ազգին ու վերականգնել նրա փառքը: Այսպիսի մարդ պետք է սպանվի ամենադաժան ձևով, որ օրինակ ծառայի իր նման ստորաքարշ, անպիտան և ստահակ արարածների համար, որոնք պատրաստ են սեփական ազգին բնաջնջել՝ հանուն սեփական ստորաքարշ, անպետք և նվաստացուցիչ կյանքի:

ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆԸ

Բանտարկությանս ընթացքում հաճախ բանտարկյալ իր ընկերոջն էր այցելում ոստիկանության թուրք ուժս կոմիսար: Մի անգամ, երբ նա այցելեց ընկերոջը, որի հետ նույն բանտախցում էի, մենք խոսակցությունն սկսեցինք հայերի և նրանց դժխեմ ճակատագրի մասին: Այդ ընթացքում կոմիսարը մեզ պատմեց, թե ինչպես է սպանել հայերին, որոնցից շատերը ապաստան էին գտել Դիարբեքիի պարիսպից դուրս գտնվող անձավում: Նա գնացել և դուրս է բերել նրանց ու սպանել երկուսին:

- Իսկ դու Աստոծուց չե՞ս վախենում: Քեզ ո՞վ է իրավունք տվել սպանել մարդուն, որի սպանությունն արգելված է Աստծու կողմից, - բացականչեց նրա ընկերը:

-Դա սուլթանի հրամանն է: Սուլթանի հրամանը Տեր Աստծո հրամանն է, և այն կատարելը պարտականություն է,- պատասխանեց կոմիսարը:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՊԱՆՎԱԾ ՎԱՍ ՄԱՀԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1915 թ. օգոստոսի վերջերին բանտում ինձ այցելեց Դիարբեքիում իմ գործընկերներից մեկը՝ մի պաշտոնյայի մտերիմ ընկերը, որին հանձնարարված էր ղեկավարել հայերի բնաջնջման գործը: Խոսքից խոսք մենք անցնում էինք Հայկական հարցին: Նա ասաց, որ մինչև այս պահը միայն բուն Դիարբեքիում և այլ վիլայեթներից Դիարբեքի [աքսորված հայերից] բնաջնջվել է 570 հազար մարդ: Եթե դրան ավելացնենք հետագա ամիսներին սպանված մոտավորապես 500 հազարը և Բիթլիսի, Վանի ու Մուշի վիլայեթներում սպանված մոտավորապես 230 հազարը, ինչպես նաև 350 հազարը, ովքեր ոչնչացվեցին Էրզրումի, Խարբեռլի, Ստամբուլի, Տրապիզոնի, Ադանայի, Բրուսիայի, Ուրֆայի, Ջեյթունի և Այնթապի վիլայեթներում, ապա կտեսնենք, որ սպանված, համաճարակներից, սովից և ծարավից մահացած հայերի ընդհանուր թիվը կազմում է մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ:

Հալեպի վիլայեթում, Սիրիա և Դեյր Ջոր արտաքսված, ինչպես նաև այլ երկրներում Ամերիկայում, Եգիպտոսում և այլուր հաստատված հայերի թիվը կազմում է 300 հազար, իսկ Ռումելիում, որին տիրեցին բալկանյան պետությունները՝ 400 հազար: Ընդհանուր թիվը կազմում է՝ 1 միլիոն ինը հարյուր հազար:

Այսքանն ինձ հաջողվեց ճշտել բնաջնջված հայերի վիճակագրության վերաբերյալ: Այդ մասին մի ականարկ կարդացի «Ալ-Մոկատամ»-ում⁸⁸, որն ստորև ներկայացնում եմ իմ գրքում:

ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բալից⁸⁹ «Ալ-Տան»⁹⁰ գրասենյակը հայտնում է, որ 1916 թ. սկզբներին Հալեպից ստացվող զեկուցագրերը հաստատում են դեպի Մոսուլ, Դիարբեքիր, Հալեպ, Դամասկոս և Դեյր Ջոր արտոնված 492 հազար տարագիր հայերի առկայության լուրը:

Օսմանյան ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեկի տվյալներով՝ տարագիր հայերի թիվը կազմել է 800 հազար: Նա ասել է, թե նրանցից 300 հազարը տեղահանվել կամ սպանվել է վերջին ամիսների ընթացքում:

Վիճակագրական մեկ այլ տվյալի համաձայն, տարագիր հայերի թիվը կազմել է մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ⁹¹: Արտոնավայրերում սպանվածների նվազագույն թիվը կազմել է 500 հազար (Ալ-Մոկատամ, 30-ը մայիսի, 1916թ, թիվ 8270):

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԵՐԸ

Մոտենալով Դիարբեքիրին՝ հանդիպեցի արաբական բազմաթիվ ցեղերի հետ: Նրանց մոտ տեսա հայ շատ տղամարդկանց և կանանց, որոնց հանդեպ նրանք ցուցաբերում էին բարյացակամ վերաբերմունք: Չնայած կառավարությունը ցեղերին հասկացնում էր, որ հայերի սպանությունը պարտականություն է, սակայն երբեք չեմ լսել, որ արաբական ցեղերից որևէ մեկը հայ սպանի:

Մի խումբ արաբներ, անցնելով ջրհորի մոտով, տեսել են դրա մեջ նետված և մահամերձ վիճակում գտնվող հայ կանանց ու երեխաների: Արաբները նրանց դուրս են բերել, տարել իրենց հետ և բուժել մինչև ապաքինումը:

ԱՐԱԲՆԵՐՆ ՈՒ ՍՈՒՐԱՑԿԱՆ ՀԱՅՈՒՆՆԵՐՆ

Բաղդադցի մի զինվոր, որը վերադարձել էր Էրզրումից, ինձ ասաց,- «Ես անցա Դիարբեքիրով, մի օր նստեցի սրճարանում, տեսա մի հայուհու մուրացկանություն անելիս: Ամեն անգամ, երբ նա որևէ մարդու էր մոտենում, թքում էր երեսին և հայհոյում: Խղճացի այդ կնոջը և չգիտեի հայ է, թե՛ ոչ: Այդ մարդկանց ասացի. «Աստծուց չե՞ք վախենում, հայհոյում եք խեղճ ու աղքատ այդ կնոջը, եթե չեք ուզում նրան մի քիչ փող տալ»: Ներկաներն ասացին, որ նա հայուհի է, իսկ կառավարությունը պատժում է նրան ողորմություն տվողին: Սուրբանը հրամայել է սպանել նրան և նրա բոլոր ցեղակիցներին:

Ես այդ ամենը անտեսեցի, տվեցի ինչ կարող էի, ապա հեռացա այնտեղից»:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Եթե Թուրքիայի կառավարությանը հարցնելու լինեն հայերի՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների բնաջնջման, նրանց պատվի պղծման, ունեցվածքի բռնագրավման ու կողոպտման դրդապատճառների մասին, ապա նա կպատասխանի, թե այս ազգը Վանում կոտորել է մահմեդականներին, թե նրա մոտ հայտնվել են արգելված տարբեր գենքերն ու ռումբերը, թե հայտնաբերվել են հայոց պետականության խորհրդանիշներ և նման այլ բաներ: Այդ ամենը վկայում է այն մասին, որ այս ազգը չի հրաժարվի իր դավերից և պատեհ առիթների դեպքում խռովություններ կբորբոքի ու կսպանի մահմեդականներին ապավինելով Թուրքիայի ավանդական թշնամուն Ռուսաստանի պետության օգնությանը: Այսպես է ասում թուրքական կառավարությունը, սակայն, ես կառչեցի խնդրի սկզբնաղբյուրներից: Դիարբեքիրում գտնվող վանեցի-ներից և պաշտոնյաներից հարց ու փորձ արեցի, թե Վանում կամ վիլայեթի սահմաններում հայերն արդյոք սպանել են մահմեդականների: Նրանք ասացին՝ ոչ, կառավարությունը բնակիչներին հրամայել էր հեռանալ քաղաքից մինչև ռուսների հասնելը ու որևէ իրադարձության տեղի ունենալը կամ որևէ մարդու սպանվելը:

Կառավարությունը հայերից պահանջել էր հանձնել գենքը, բայց նրանք հրաժարվել էին՝ վախենալով թե՛ քղերի, և թե՛ կառավարության հարձակումներից: Կառավարությունը պահանջել էր նաև հայության առաջնորդներին և երևելի մարդկանց հանձնվել, որպես պատանդ, սակայն նրանք հրաժարվել էին: Այդ ամենը տեղի էր ունեցել այն ժամանակ, երբ ռուսներն ուղղվել և մոտեցել էին Վանին: Բսկ մյուս վայրերում կառավարությունը հավաքել էր հայերին և քշել երկրի խորքերն՝ սպանելով բոլորին, թեպետ չսպանվեց կառավարության ոչ մի ծառայող կամ քուրդ և կամ էլ թուրք:

Ինչ վերաբերում է Դիարբեքիրի դեպքերին, ապա դուր այդ մասին կարդացիք սույն գրքում: Այնտեղ չէր եղել ոչ մի փոքր միջադեպ, ոչ մի սպանություն կամ անվտանգության խաթարում, ինչը թուրքական կառավարության համար պատրվակ

կհանդիսանար հայերի նկատմամբ սարսափելի վայրագություններ իրականացնելու համար:

Մտամբուլում ևս հայերը ոչ մի հակաօրինական արարք չեն գործել, չեն սպանել, չհաշված քսան հայդուկների մասին այն թույլ վարկածը, որին մենք անդրադարձանք մեր գրքի սկզբում: Հայերը ոչ մի առիթ չեն տվել Էրզրումի, ինչպես նաև Խարբերդի, Տրապիզոնի, Սևազի, Ադանայի, Բիթլիսի վիլայեթներում, այդ թվում նաև Մուշի լիվայում:

Ես ներկայացրեցի Զեյթունի, ինչպես նաև Ուրֆայի առանձին դեպքերը, որտեղ հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության, տեսնելով իրենց ազգի հետ տեղի ունեցածը և գերադասեցին մեռնել, քան հանձնվել:

Ինչ վերաբերում է հայերի ապստամբությանը նախապատրաստվելու խնդրին, ունեցած ռումբերին և նման այլ բաներին, ապա ենթադրենք թե, ինչ-որ բան համապատասխանում էր իրականությանը, սակայն դա չի արդարացնում մի ողջ ժողովրդի տղամարդկանց, կանանց, ծերերի և երեխաների բնաջնջումը: Իսկ նրանք, ովքեր անտեղյակ են տեղի ունեցած ողջ ճշմարտությանը, ապա կարող են ծայրահեղության մեջ մեղադրել մահմեդականությանն ու մահմեդականներին⁹²:

Նրանց, ովքեր ընդունում են այդ իրողությունը, բավական է հիշեցնել, թե տխմար երիտասարդ թուրքերն ինչպիսի հալածանքներ ու ջարդեր իրագործեցին Սիրիայի և Իրաքի մահմեդականների նկատմամբ: Առանց որևէ հանցանքի նրանք Սիրիայում գնդակահարեցին ականավոր այնպիսի մտավորականների, ինչպիսիք էին Շուքրի բեկ ալ-Ասալիին, Աբդ ալ-Վահաբ բեկ ալ-Ինգլիզիին, Սալիմ բեկ ալ-Ջազայերիին, Էմիր Օմար ալ-Հուսեյնիին, Աբդ ալ-Ղանի ալ-Արեսիին, Շաֆիք բեկ ալ-Մուայիդին, Ռուշդի բեկ աշ-Շամային, Աբդ ալ-Համիդ ալ-Ջահրաուիին, Աբդ ալ-Քարիմ ալ-Խալիլին, Էմիր Արեֆ աշ-Շահաբիին, Շեյխ Ահմադ Հասան Տաբարային և ավելի քան երեսուն այլ առաջնորդների⁹³:

Հրատարակելով այս գիրքը՝ կանխավ նպատակ եմ ունեցել հերքել բոլոր այն հերյուրանքներն ու մեղադրանքներն՝ ուղղված մահմեդական կրոնին և մահմեդականներին: Ես ապացուցեցի,

որ այն ինչ իրագործվեց հայության նկատմամբ, վերագրվում է «Իթթիհադ վա թարակի» կոմիտեի անդամներին, որոնք թուրքական պետության դեկր ձեռքն առած այն բացառապես ծառայեցրեցին իրենց ազգային մոլեռանդությանը՝ նախանձելով հայերին:

Մահմեդականությունը մեղսակից չէ նրանց ոճրագործություններին:

Վերոշարադրյալից մենք պարզեցինք, որ հայերը որևէ արարք չգործեցին, որ թուրքերին իրավունք վերապահեր նրանց հետ դաժանագույն ձևով վարվելու, ինչը չի գործել որևէ ազգ միջնադարյան խավար ժամանակների ընթացքում: Հետևաբար, որն է այն դրդապատճառը, ինչը թուրքական կառավարությանը մղեց ողջ մի ժողովրդի բնաջնջելու:

Թուրքերն աղաղակում էին, որ հայերը հայրենասեր իրենց եղբայրներն են, որոնք կարևորագույն դերակատարություն են ունեցել Աբդ-ուլ-Համիդի բռնապետական իշխանությունը տապալելու և օսմանյան սահմանադրությունը վերականգնելու գործում: Նրանք աղաղակում էին նաև, որ հայերը հավատացին թուրքական պետությանը բալկանյան պատերազմի ժամանակ, և կողք-կողքի կռվեցին թուրքերի հետ միասին: Թուրքական կառավարության պաշտոնյաները հաստատեցին և ողջունեցին հայերի քաղաքական կազմակերպությունների հիմնումը, ինչը թույլ չէին տալիս այլ ազգերին ունենալու նման կազմակերպություններ:

ՈՒՐԵՄՆ ՈՐՆ Է ԱՅՍ ՀԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՇՐՋԱՆԱՐՁԻ ՊԱՏՃԱՌԸ

Պատճառն այն է, որ «իթթիհադականները» երկյուղում էին միահեծան իշխանությունից մինչև սահմանադրության հռչակումը, ուստի և լուրեր էին տարածում այդ վարչակարգի թերությունների մասին: Սակայն, ճաշակելով կառավարման քաղցրությունը նրանք գտան, որ բռնատիրական կարգերը լավագույն միջոցն են վայելելու ապահով ապրուստ և բարգավաճ կյանք, ինչը միայն

թուրքերին հնարավորություն կընձեռեր իշխելու օսմանահպատակ ժողովուրդներին: Նրանք նկատեցին, որ օսմանահպատակ ազգերից միայն հայ ազգը կարող էր մերժել բռնատիրությունը և պայքարել դրա դեմ, ինչպես նախկինում դա արեց Արդ-ուլ-Համիդի օրոք:

Թուրքերը զգացին նաև, որ ի տարբերություն օսմանյան բոլոր ազգերի, հայ ազգը տիրապետում է արտադրություններին, առաջատար է իր գործունեությամբ և կազմակերպություններով: Այդ ամենը կարող էր նպաստել նաև բանակում հայ սպաների հայտնվելուն, որը խիստ մտահոգեց թուրքերին, վախենալով այդ երևույթի բացասական հետևանքներից:

Գիտակցելով իրենց տկարությունը՝ և այն, որ չեն կարող հայերի հետ մրցել ոչ գիտության, և ոչ էլ առաջընթացի այլ ոլորտներում, թուրքերը նրանցից փրկվելու միակ միջոցը համարեցին բնաջնջումը: Եվ նրանցից ազատվելու համար պատեհ լավագույն առիթը համարեցին պատերազմական իրադրությունը: Նրանք ամենայն վայրագությամբ իրականացրեցին այդ զարհուրելի ոճրագործությունը, ինչը հակասում է մահմեդական շարիաթին...⁹⁴

Օսմանյան սուլթան Սելիմ Ա.⁹⁵ Շեյխ-ուլ-իսլամից ֆեթվա պահանջեց՝ Ռոմեյի քրիստոնյաներին տեղահանելու համար, մահմեդականություն չընդունելու դեպքում: Շեյխ-ուլ-իսլամը մերժեց սուլթանի խնդրանքը, քանի որ այն հակասում էր մահմեդանության շարիաթին:

Օսմանյան սուլթան Իբրահիմը⁹⁶ նույնպես հրամայեց սպանել Օսմանյան պետության հպատակ բոլոր քրիստոնյաներին, սակայն դա նրան չհաջողվեց: Նա բավարարվեց միայն եվրոպացիների ոչնչացմամբ: Այն ժամանակվա Շեյխ-ուլ-իսլամը չընդունեց դա, քանզի այն չէր համապատասխանում մահմեդական շարիաթին: (Այսպիսին էին Օսմանյան պետական գործիչները, երբ իրենց գործունեության ընթացքում առաջնորդվում էին մահմեդական ճշմարիտ շարիաթով):

Այսուհանդերձ, ներկա ժամանակներում թուրքական կառավարության գործիչներն ինչ իրավունքով են սպանում ամբողջ մի ժողովրդի տղամարդկանց, կանանց, ծերերի, երիտասարդների,

երեխաների, որոնք Օսմանյան կառավարությանը վճարել են իրենց վրա դրված բոլոր տուրքերը ... և երբեք չեն ընդվզել:

Եթե անգամ ենթադրենք, որ հայ տղամարդիկ արժանի էին բնաջնջման, ապա ինչու՞մ էր կանանց և երեխաների մեղքը: Ո՞րն է անմեղ այդ մարդկանց ոչնչացնողների և անմեղ հոգիներ ողջակիզողների պատիժը:

Ես գտնում եմ, որ այսօր մահմեդական ազգերն ստիպված են պաշտպանվել: Եթե նրանք Եվրոպայի համար չպարզաբանեն տեղի ունեցածի էությունը, ապա եվրոպացիներն այդ ոճրագործությունը սև էջ կհամարեն մահմեդականության պատմության մեջ, ինչը չի ջնջվի դարերի ընթացքում: Թուրքական կառավարության գործիչների արարքն ամբողջովին հակասում է մահմեդականության հիմնադրություններին: Մի կառավարություն, որը մի կողմից իրեն համարում է մահմեդականության պաշտպանը, բայց մյուս կողմից խախտում է մահմեդականության շարիաթը, դա մահմեդական կառավարություն չէ, և իրավունք չունի իրեն այդպիսին համարելու:

Մահմեդականները պետք է ձերբազատվեն այս կառավարությունից և չենթարկվեն Ղուրանը, հադիսները կարդացող այս կառավարությանը, որը հրամայում է ոչնչացնել անմեղ կանանց, երեխաներին և ծերերին: Հակառակ դեպքում, նրանք մեղսակից են դառնում այս հանցագործությանը, որի նախադեպը չի արձանագրել պատմությունը:

Վերջում դիմում եմ եվրոպական տերություններին և հայտարարում, որ հենց իրենք քաջալերեցին թուրքական կառավարությանը այդ ոճիրն իրականացնելու համար: Նրանք տարբեր ժամանակներում գիտեին թուրքական կառավարության անարգ վարչակազմի և վայրագ արարքների մասին, սակայն ժամանակին չխոչընդոտեցին:

Այս գիրքն ավարտվել է 1334 թ. զուլ-կա'ադա [ամսի] 4-ին 1916թ. սեպտեմբերի 3-ին Բոմբեյ քաղաքում (Հնդկաստան):

ՖԱՅԵԶ ԱԼ-ԴՈՒՍԵՅՆ

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

(ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ)

ԴԱՄԱՍԿՈՍ 1956թ.

Էջ 53 ՀԱՆԵՊԻՑ ՄԵՐՈՒՋ

... Մենք հասանք Մերուջ, որը նույնանուն գավառի կենտրոնն էր, ուր իջևանատները լեփլեցուն էին հայ կանանցով, երեխաներով, մեծահասակներով, քիչ էին երիտասարդները: Նրանք տեղահանվել էին Օսմանյան երկրից՝ Սիրիայում ապրելու համար...

Փառքից հետո Մերուջի իջևանատներում հայ ընտանիքների վիճակը ողբալի էր՝ տանջհար, հոգնած և ստորացած, այն բանից հետո, որ հայերը Օսմանյան ամենաակտիվ տարրերից էին, ապրում էին բարօր, բարգավաճ և բարեկեցիկ կյանքով: Նրանք Էրզրումից Մերուջ անձայրածիր հեռավորությունը կտրում էին ոտքով...

Էջ 55 ՄԵՐՈՒՋԻՑ ՈՒՐՇԱ (այնտեղից՝ Մսերեկ, հայերի ջարդը)

Քիչ անց զինվորներից մեկը երկու սայլակառք բերեց: Ես, Արիֆ Էֆենդին և երկու զինվոր մեկի մեջ նստեցինք, իսկ երկրորդում՝ մյուս զինվորներն ու Հալեայից մեզ հետ Դիարբեքիր մեկնող հինգ հայերը:

Մերուջից մենք մեկնեցինք դեպի հյուսիս՝ Ուրֆա քաղաքի ուղղությամբ, որը Մուրասարիֆայի կենտրոնն էր և ենթարկվում էր Հալեայի վիլայեթին: Կեսգիշերնանց հասանք [Ուրֆա] և լսեցինք ուժգին, երկարատև ու անհանգստացնող կրակոցներ: Քնեցինք հյուրանոցում, առավոտյան հետաքրքրվեցինք կրակոցներով: Մեզ հայտնեցին, թե կառավարությունը ցանկացել էր տեղահանել հայերին և քշել Ուրֆայից՝ նրանց զենքի մի մասը բռնագրավելուց հետո: [Հայերը] հրաժարվել են տեղահանումից, և ժանդարմները փորձել են բռնի կերպով հեռացնել, կրակել են նրանց վրա, որի [հետևանքով] երկու կողմերի միջև կռիվ էր սկսվել:

[Ուրֆա] մեր հասնելուց օրեր առաջ կառավարությունը հայերից պահանջել էր հանձնել իրենց ունեցած զենքը, սակայն նրանք հրաժարվել էին, տեսնելով ամեն օր հեռու վայրերից հետիոտն ժամանող հայերի քարավաններ՝ սպանելու և սովամահ անելու

համար: Ձենքը չհանձնելուց հետո, կառավարությունը ժանդարմների և ոստիկանների մի գունդ է ուղարկել հայերի տները խուզարկելու և զենքը բռնագրավելու համար: [Հայերը] կրակում են ժանդարմների և ոստիկանների վրա, [որից հետո] մուրասարիֆը հայտնել է չորրորդ բանակի հրամանատարությանը, և Ջամալ փաշայի հրամանով 4-րդ դիվիզիայի հրամանատար Ֆախրի փաշան բավարար զինուժով ու թնդանոթներով շարժվել է Ուրֆա: Նրանք ռումբեր են նետել հայերի թաղամասերի վրա, -Էջ 56- հիմնահատակ քանդել է և սպանել շատերի, իսկ մյուսները հանձնվել են ու իրենց ցեղակիցների պես բռնագաղթվել այնտեղից:

Ինչպես նշեցի, մենք Ուրֆա հասանք կեսգիշերնանց, քնեցինք հյուրանոցում և առավոտյան արթնացանք: Ես նստեցի սուրճ խմելու, իսկ Արիֆ էֆենդին գնաց կառավարություն՝ նոր սայլակառքեր ճարելու համար: Քիչ անց նա եկավ, իր հետ բերելով երկու սայլ: Ճանապարհի համար [սպան] բավարար քանակությամբ սնունդ էր հայթայթել, և մենք շարժվեցինք դեպի Սևերեկ:

Ճանապարհին տեսանք ժանդարմների ուղեկցությամբ ոչխարների հոտի պես քայլող հայ կանանց, երեխաների և ծերերի: Հեռվից տեսնողը կմտածեր, թե նրանք ռազմի դաշտ մեկնող զորքեր էին: Ճանապարհի երկու կողմերին մարդուն ահասարսուռ պատճառող տեսարաններ էին. սպանված մանուկը նետված գետնին, կրակից այրված երիտասարդ, լույսի պես գեղեցիկ երիտասարդ աղջկա դի նետված ճանապարհին, որին ծածկում էին միայն վարսերը, դեպի իր աքսորավայր մեկնող և ճանապարհից հոգնած, ուժասպառ ու մեռած ծերունի: Եվ այսպես, տեսնում էինք զարհուրելի տեսարաններ, որոնք փոխվում էին մեր աչքի առջև: Որքան շարժվում էինք դեպի հյուսիս՝ վայրագ տեսարաններ էին, որոնք վկայում էին աննման դաժանությունների մասին: Կառապանը մեզ մատնացույց արեց մի բարձունք և ասաց, որ Զոհրապն ու Վարդգեսը, որոնք հայ ղեկավարներից էին, բերվել են այստեղ և սպանվել ամենադաժան ձևով:

ԿԱՐԱ-ՋՈՒՐՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԵՎ ՄԵՎԵՐԵԿՈՒՄ

Ուրֆայից մեր դուրս գալուց մոտավորապես վեց ժամ հետո հասանք Կարա-ջուրն գյուղի մոտ գտնվող մի աղբյուրի, որի հորդացող ջուրը- Էջ 57- հոսում էր գետնին: Մենք իջանք, որ ճաշենք և ջուր խմենք: Ես մի փոքր քայլեցի դեպի աղբյուրի կողմը: Հանկարծ տեսա մի տեսարան, որից մարդու մազերը բիզ-բիզ էին կանգնում, փշաքաղվում էր մարմինը և տանջվում հոգին: Գետնին մեջքի վրա ընկած էր կիսամերկ և արնաթաթախ շապիկով մի տիկին, հրազենից արձակած չորս գնդակներ՝ կրծքին և կրծքի տակ: Նրա կողքին երեսնիվայր ընկած էր կացնով փեղկված գանգով շուրջ ութը տարեկան մի երեխա: Ես դեռ խորհում էի այդ տիկնոջ և նրա կողքի երեխայի ճակատագրի մասին, հանկարծ Արիֆ էֆենդին ինձ կանչեց, որ գնամ և տեսնեմ վախից ջրի մեջ ընկղմած երեխաներին, որոնց կողքին սովից ու հիվանդությունից տնքում էր նրանց մայրը: Մոտեցա նրա ցույց տված վայրին և տեսա մոր հետ միասին ջրի մեջ դժբախտ մի քանի երեխաների: Մենք նրանց դուրս բերեցինք, կերակրեցինք, և մեր հարցին ի պատասխան, մայրն ասաց, որ բազմաթիվ հայուհիների հետ եկել են Էրզրումից և մինչև այստեղ հասնելը, անցել են գյուղերով, որոնց բնակիչները հարձակվել են նրանց վրա, փախցրել գեղեցկուհիների, կողոպտել փողերն ու հագուստները: [Տարագիրների] շուրջ հավաքվել է մարդկանց հոծ բազմություն, իսկ անգամ հագներին եղած հագուստը, և ով հրաժարվել է տալ, կրակել են ու սպանել:

Նա մեզ ասաց նաև, որ [աղբյուրի մոտ] այդ կնոջը, որի և երեխայի դիերը ընկած են գետին, սպանեցին տղայի հետ միասին, որովհետև նա պաշտպանեց իր պատիվը և հրաժարվեց հանձնվել իր արժանապատվությանը սպառնացողներին: Այն ժամանակ, Արիֆ էֆենդին մի զինվոր ուղարկեց մոտակա պահակակետ և հրամայեց ժանդարմներին -Էջ 58- այդ կնոջն ու երեխաներին հասցնել մինչև Ուրֆա:

Ճաշելուց և հանգստանալուց հետո, շարժվեցինք դեպի Կարա-ջուրն գյուղը, որտեղ քնեցինք: Լուսաբացին Կարա-ջուրնից ուղղություն վերցրինք դեպի Սևերեկ, որը նույնանուն

մութասարիֆայի կենտրոնն էր և ենթարկվում էր Դիարբեքիի վիլայեթին: Ամբողջ ճանապարհին տեսնում էինք դեպի հարավ ընթացող կանանց բանակներ, որոնց առջևից և հետևից ուղեկցում էին ժանդարմները: Սպանվածների և մեռածների դիերը լցված էին ճանապարհի երկու կողմերի վրա: Այս դաժան տեսարանների միջով հասանք Սևերեկ, և երբ իջանք սայլակառքից, տեսանք իջևանատան ծառաներից մեկի գրկին մի նորածին մանկան, որին նա տարավ իջևանատան հետնամաս և շալտեց այնտեղ: Մենք հետաքրքրվեցինք դրանով, և ծառան ասաց, որ երեք հայուհիներ հիվանդության պատճառով հետ են ընկել իրենց ընկերուհիներից և մնացել իջևանատանը, որոնցից մեկը հղի էր, ծննդաբերեց և չկարողացավ կերակրել [մանկանը], մահացավ, և նա մկան պես շալտեց նրան:

Վերևում նշել էի, որ Հալեպում կառավարությունը Արիֆ Էֆենդիին հանձնեց Դիարբեքիի ուղարկվող հինգ հայերի: Երբ հասանք Սևերեկ, Արիֆ Էֆենդին ինձ ասաց, որ Սևերեկի ժանդարմների և ոստիկանության պետերը նրանից պահանջել են, որ իրենց հանձնի այն հինգ հայերին, կամ էլ, որպես փրկագին, վճարեն հիսուն լիրա: [Արիֆ Էֆենդին] ինձ հանձնարարեց, որ նրանց հայտնեմ այդ գույժը: Հայերն ասացին, որ տասը լիրայից բացի ուրիշ բան չունեն: Նրանք տվեցին [այդ գումարը] և փրկվեցին մահից, սակայն ժամանակավոր, քանի որ Դիարբեքիի հասնելուց մեկ ամիս անց հայերի քարավաններից մեկի հետ միասին դուրս բերվեցին Դիարբեքիից և սպանվեցին: Էջ 59- Այդ մասին ինձ պատմեց նրանց գնդակահարման ականատեսը:

Գիշերը մենք քնեցինք Սևերեկում և առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը, որի երկու կողմերի տեսարանները նման էին իրար: Կարճ ասած, ուղևորվեցինք սպանվածների միջով ընդհուպ մինչև Դիարբեքի:

ԵՐԵՒԱ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

Դիարբեքիի հասնելուց մի քանի ժամ առաջ տեսանք չորս տարին չբոլորած սպիտակամաշկ, կապուտաչյա և ոսկեհեր մի

երեխայի, որի վրայից երևում էր վայելքի, շքեղության և սիրված լինելու հետքերը, հագին երկնագույն թավշյա կոստյում էր, սակայն ճմռթված, կանգնած էր արևի ճառագայթների տակ, ճանապարհի եզրին, չէր շարժվում, չէր էլ խոսում: Սպան հրամայեց կառապանին կանգնել, և նա մենակ իջավ, խոսեց տղայի հետ, բայց նա չպատասխանեց, անգամ ծպտուն չհանեց: Ինչպես խոսեր, նա դեռ փոքր էր, գուցե միայն հայերեն գիտեր, ով գիտե, գուցե սովից ու ծառայատ խոսել չէր կարողանում: Սպան ասաց, որ եթե այս երեխային մեզ հետ տանենք Դիարբեքի, ապա կառավարությունը նրան կառգրավի՝ փախստական ապրանքի կամ արգելված զենքի պես: Նրա ճակատագիրը մեռնելն էր, ինչպես՝ այլ հայերի, և ամենաճիշտն այն կլինի, որ նրան թողնենք, գուցե Աստված անցնորդներից մեկի գույթը շարժի, նրան տանի և պահի: Մենք էլ նրա հետ չխոսեցինք, սպան նստեց սայլակառք և շարունակեցինք մեր ճանապարհը, թողեցինք այդ երեխային, ինչպես նկատեցինք չէր խոսում, չէր լալիս, բոլորովին չէր շարժվում, կարծես, մարդ արարած չլիներ, ինչպես նաև մենք՝ մեք սրտերում չկրելով ոչ գութ և ոչ էլ՝ ողորմածություն: Ով գիտե, որ մեծահարուստի կամ հայ երևելիներից մեկի զավակն էր նա: Էջ 60- Արևը չտեսած որբացավ հոր սպանությունից հետո, և գուցե այս գիշեր նա գազանների բաժինը դառնա:

ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ԲԱՆՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Էջ 60- Երբ բանտի դռնից ներս մտանք, ինձ տարան դռան վրա կառուցված երկրորդ հարկ, իսկ հայերին՝ առաջին հարկ...: Էջ 61 Բանտարկյալները շուրջ 300 հոգի էին, որոնցից 19-ը Դիարբեքիի հայերից էին: Նրանց ձեռքակալել էին դաշնակցության և հնչակյան կազմակերպություններին և հայկական խմբերին [անդամակցելու] մեղադրանքով, որոնց թվում էին նաև հինգ հայեր, որոնք ուղարկվել էին -Էջ 62- Հալեպից: Մյուս բանտարկյալների ջախջախիչ մեծամասնությունը թուրքեր ու քրդեր էին: Ավելի

ուշ կանդրադառնանք հայերի ջարդերին, կեղեքումներին և սարսափներին ...

... Էջ 66 Գիշերը արդեն քնել էի, հանկարծ լսեցի իջևանատան դռան շատ երկար և ուժգին թակոցը, աղմուկն ու աղաղակը: Ապա դուռը բացվեց, վառվեցին լապտերները, դուրս բերվեցին իջևանատանը եղած սայլերը, որոնց մեջ նստեցին չերքեզ և քուրդ կամավորական զինվորները⁹⁷ և մեկնեցին անհայտ ուղղությամբ: Նրանք վերադարձան լուսաբացից հետո:

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԲՆԱԶՆՁՄԱՆ⁹⁸ ՓՈՐՁԸ

Առավոտյան իջևանատան տիրոջից հետաքրքրվեցի կեսգիշերվա այդ աղմուկով և սայլերի անցուղարձով: Նա ասաց, որ կամավորական զինվորները - Էջ 67 - իրենց սովորության համաձայն, սայլերը տարան, որպեսզի հայերին տեղափոխեն բնակության նշանակված վայրերը: Ապա իմացա, որ կառավարությունը Դիարբեքիի վալի էր նշանակել Ռաշիդ բեկին, նրան տվել համապատասխան հանձնարարականներ հայերին ամբողջությամբ բնաջնջելու և բոլոր միջոցներով ու հնարավորություններով նրանցից ազատվելու համար: Հայաբնակ վիլայեթներին հայտնվել էր այն մասին, որ կառավարությունը որոշել է Դիարբեքիի ճանապարհով բոլոր հայերին խումբ-խումբ հեռացնել դեպի Մոսուլի վիլայեթ: Հայերի քարավանները հենց հասնում էին այնտեղ, նրանց ընդունում էին կամավորական զինվորները և այդ սայլերով տանում էին քաղաքից դուրս, հրազենով գնդակահարում բոլորին:

Վիճակագրություններից հայտնի է, որ Թուրքիայում սպանված, սովամահ եղած և արքտրված հայերի թիվը կազմել է ավելի քան մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ:

ՀԱՅԵՐԻ ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ ԵՎ ՈՇՆՉԱՑՈՒՄԸ

Սպանելու նպատակով հայերին բռնագաղթելու սարսափից մարդու մազերն ճերմակում էին և դաժանությունից սարսռում էր մարմինը: Դիարբեքիում կամավորականներից մեկն ինձ հայտնեց, թե սպանելու համար հայերին ինչպես էին բռնագաղթում: Նա ասաց, որ երբ որոշում էր կայացվում որևէ հայ ընտանիքի տեղահանման մասին, մինչև երեկոյան ժամը ութը այդ տան առջև պահակախումբ էր տեղակայվում: Ապա՝ սայլեր էին բերվում, որոնց մեջ տեղավորում էին ընտանիքի բոլոր անդամներին՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին: Նրանց դուրս էին բերում քաղաքից, հեռու տանում և երեխաներին՝ քուրդներով, թերեզներով, դաշույններով, գենքի բոլոր տեսակներով, այնպիսի եղանակով, որից մարդու սիրտն էր ճայթում և հոգին ճմլվում: Բոլորին սպանելուց հետո կամավորական զինվորները - Էջ 68 - վերցնում էին այդ ննջեցյալների ողջ ունեցած դրամա ու հագուստը: Փողը դիզում էին, հագուստը վաճառքի հանում, իսկ այդ գումարները վերցնում էին որպես ավար⁹⁹:

Բիթլիսի վիլայեթում թուրքերը հայերին կենտրոնացնում էին մարագներում, դռներին հարդ լցնում, ապա հրկիզում, որի ծխից էլ նրանք շնչահեղձ էին լինում: Իսկ Մուշում հայերին ոչնչացնում էին հրազենով և դանակներով:

Սվազի վիլայեթում կառավարությունը հայերին մորթելու համար օրավարձով մսագործներ էր վարձում, և ժանդարմները յուրաքանչյուր տասը հայի շարք էին կանգնեցնում ամեն մի մսագործի մոտ, որն էլ ոչխարի պես մորթում էր նրանց:

Կամավորականները հայ տղամարդկանց և կանանց իրար էին կապում, նետում բարձունքներից, և նրանք, որպես անշունչ ու ջախջախված դիակներ, վայր ընկնում:

Դիարբեքիում հայերին սպանում էին հրազենով, մսագործների միջոցով, երբեմն էլ շատերին նետում էին ջրհորները, լցնում քարանձափները, փակում էին մուտքերը, ուր նրանք ոչնչանում էին սովից կամ շնչահեղձ էին լինում: Դիարբեքիի և սուլթան Մուրադի դղյակի միջև ընկած հատվածում միաժամանակ իրականացվել էր երկու հազար հայի ոչնչություն: Այս տվյալներն

ինձ հաղորդեցին սպաները, բժիշկները և ջարդերի ականատես մարդիկ: Ռուսական զորքերի կողմից Վանի և Բիթլիսի գրավման ժամանակ, այդ վայրերից գաղթած բնակիչներն ինձ հաղորդեցին անհավատալի պատմություններ՝ հայերի սպանությունների և ոչնչացման մասին:

ՏԻԳՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱԿՈՐ ԿԱՅԹԱՆՋՅԱՆԸ

Վերևում նշեցինք, որ բանտարկյալների թվում էին տասնինը հայ, որոնք -Էջ 69- կալանավորել էին հայկական խմբերին և դաշնակցության ու հնչակյան կազմակերպություններին անդամակցելու մեղադրանքով: Ես նրանց պարբերաբար այցելում էի, որոնք պատմում էին, թե ինչպես են նրանց ձերբակալել, ծեծելով տանջել, ցավ պատճառել, ոտքերին երկաթ դրել, ակցաններով քաշել եղունգները, ատամները, հանել աչքի թարթիչները, ականջներին ճնշող գործիքներ դրել խոստովանալու և կազմակերպության իրենց ընկերների անունները հայտնելու համար: Նրանցից երկուսին ավելի շատ էին տանջել՝ Տիգրանին և Հակոբ Կայթանջյանին, քանի որ նրանք դաշնակցության կազմակերպության անդամներ էին:

Նրանցից Հակոբն ինձ պատմեց մի պատմություն: Նա ասաց. «Տանը նստած էի, հանկարծ դուռը թակեցին, բացեցի, թակողը ոստիկան էր, ինձ կարգադրեց իրեն հետևել վարչություն, ուր և գնացի նրա հետ: Սկսեցին ինձ հարցեր տալ հայկական կազմակերպությունների և նրանց ֆիդայիների մասին: Որևէ հարցի չպատասխանեցի՝ ձևացնելով, որ չգիտեմ: Սկսեցին ինձ տարբեր կտտանքների ենթարկել, հուսահատությունից գնացի գուգարան կտրեցի բազկերակներս և մարմնիս այլ մասերը ինքնասպանություն կատարելու և անտանելի չարչարանքից ազատվելու համար: Ոստիկաններն ինձ ուշքի բերեցին, տեղափոխեցին հիվանդանոց, և ես բուժվեցի»: Սա ինձ պատմեց Հակոբը: Վերջերս նրան և նրա ընկերներին դատապարտեցին մահվան, և բոլորը կախաղան բարձրացվեցին Խարբերդում....

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հորդանանին սահմանակից Հաուրան (Հորան-حوران) բարձրավանդակը գտնվում է Սիրիայի հրավային շրջանում: Պատմական այս տարածքի լեռն ու դաշտավայրը կրում են նույն անունը: Նախկինում տարածքի վարչական կենտրոն է հանդիսացել Դարաս քաղաքը:

Հաուրանի մասին առաջին տեղեկությունները տեղ են գտել մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերի ասորական արձանագրություններում: Այն հայտնի է նաև իր պատմա-մշակութային կոթողներով:

Այժմյան Հաուրանն ընդգրկում է ալ-Լեջաթի և Ջաբալ ալ-Արաբի (Արաբական լեռ) արևելյան և արևմտյան, ինչպես նաև Դամասկոսի հարավային և Հորդանանի հյուսիսային շրջանների գյուղատնտեսական հարուստ դաշտավայրերը (الدكتور عفيف البهنسي، سورية التاريخ والحضارة، دمشق، ٢٠٠١، ص ٥٩٨-٥٩٧):

2 Ալ-Լեջաթի (اللاجاة) շրջանը Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանում ընդգրկված էր Հաուրանի կազմի մեջ և հանդիսանում էր կարևոր բնակավայրերից մեկը ուր ապրում էին արաբական տարբեր ցեղեր: Ալ-Լեջաթը գտնվում է Դամասկոսից հարավ 30 կիլոմետր հեռավորության վրա (عفيف البهنسي، նշվ. աշխ., նույն տեղում):

3 Ալ-Լեջաթում բնակվող արաբական ալ-սալլութ (الصلوت) ցեղը հանդիսանում է ալ-գուբայդիյա տոհմացեղային միության մի ճյուղը, որն արաբական արշավանքներից հետո, VIII դ. հաստատվել է այժմյան հարավային Սիրիայի Ջաբալ ալ-Արաբի և ալ-Լեջաթի անոդորկ շրջանում: Այն ալ-սալլութ է կոչվել իր առաջնորդի՝ Շեյխ ալ-Սալթի անունով (عفيف البهنسي، նշվ. աշխ., նույն տեղում):

4 Ալ-Ասիթանա կամ Ասթանա (Աստանա): Հեղինակն ի նկատի ունի Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը: 1453թ. քաղաքի նվաճումից հետո թուրքերը խոսակցական լեզվում սկսեցին այն անվանել Ստանբուլ-Ստամբուլ, թեպետև Օսմանյան կայսրության ողջ տիրապետության ընթացքում պաշտոնապես ճանաչվեց որպես Կոստանդնուպոլիս՝ Կոստանտինիա:

Կայսրության քրիստոնեական բնակչությունն այն կոչեց Պոլիս (քաղաք) հունական «Polis» բառից: Իսկ Իստանբուլ, Ստամբուլ կամ Ասիթանա, Աստանա ձևերը հանդիսանում են հունական «Eisiten polin» թուրքական և արաբական աղավաղված ձևը, ինչը նշանակում է «գնալ քաղաք»:

1517-1942թ.թ. Կ. Պոլիսը եղել է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը: Այդ ընթացքում էլ այն ունեցել է մի քանի անվանումներ Իսլամպոլ (Իսլամի քաղաք), Դար ալ-Սա'ադա (Երջանկության Տուն), Բաբ ալ-Աալի (Բարձր Դուռ), Ասիթանա և այլն: 1930թ. մարտի 28-ից քաղաքը պաշտոնապես կրում է Իստանբուլ (Ստամբուլ) անունը: Մինչ այդ շրջառության մեջ էին վերը նշված գրեթե բոլոր անվանումները (اسطنبول! www.ar.wikipedia.org/wiki/, Ջովաննի Գուայթա, Շեյխ Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնը Հայոց ցեղասպանության մասին, նշված աշխ., էջ 59:

5 Կ. Պոլսի ցեղերի դպրոցը (مدرسة العشائر) հիմնադրվել է 1892թ. սուլթան Աբդ-ալ-Համիդ 2-րդի կողմից: Այստեղ բացառապես ուսանում էին արաբական բեդվինական ցեղերի երեխաները (خير الدين الزركلي، الاعلام، ج ٣، ص ٣٢): Դպրոցում ուսման տևողությունը, որի ծախսերը հոգում էր պետությունը, հինգ տարի էր, որտեղ ուսանողներն ստանում էին հիմնարար գիտելիքներ: Դպրոցում մեծ ուշադրություն էր դարձվում նաև ճշգրիտ և հումանիտար առարկաների դասավանդմանը: Դրա շրջանավարտները կարող էին ուսումը շարունակել զինվորական ուսումնական հաստատություններում և զբաղեցնում էին զինվորական բարձր պաշտոններ: Շրջանավարտները կարող էին մեկ տարով ընդհանուր կուրսեր անցնել Կ. Պոլսի «ալ-Մուլքիե» քոլեջում (www.alnssabon.com (النسابون العرب):

6 Ալ-Մուլքիե կամ ալ-Մալաքիյա դպրոցը (քոլեջը) համարվում էր Կ. Պոլսի լավ համբավ ունեցող ուսումնական հաստատություն: Նրա շրջանավարտները, որպես կանոն, ծառայում էին կայսրության պետական տարբեր գերատեսչություններում (Islamsyria.com/portal - (رابطة العلماء السوريين):

7 «Շամ» (الشام) ասելով՝ հեղինակն ի նկատի ունի ժամանակակից Սիրիայի մայրաքաղաք Դամասկոսը: Վերջինս

միջին դարերում հայտնի է եղել նաև մի քանի այլ անուններով՝ «Շամ Դամասկոս», «Բաբ ալ- Քա'աբա», «ալ-Ֆայիա», «Հոսն ալ-Շամ», «Ֆուստատ ալ-Մուսլիմին» և այլն: Դամասկոս քաղաքի վերաբերյալ գրավոր առաջին վկայությունները մեզ են հասել մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակից: Դամասկոս բառի ստուգաբանության վերաբերյալ առկա են մի քանի տեսակետներ: Հետազոտողների զգալի մասի կարծիքով, այն ունի սեմական ծագում և նշանակում է «ռոռգվող հող»՝ հաշվի առնելով այն տեղանքը, որի դաշտավայրը ռոռգվում էր Բարադա գետի և նրա վտակների ջրերով:

Դամասկոսը հիշատակվում է եգիպտական, Էբլայի և հին այլ արձանագրություններում՝ «Դամասկի», «Թիմասկ», «Թիմաշկի» անուններով: Ասորիներն այն կոչում էին «Դամաշկա», իսկ արամեացիները՝ «Դիմաշկու», «Դար Միսաք», «Դար Միսիկ», ինչը նշանակում է «ռոռգվող հող», «ջրառատ տեղ» և այլն (بلاد الشام ar.wikipedia.org):

Օսմանյան կայսրության տիրապետության ժամանակաշրջանում Դամասկոսը շատ հաճախ հայտնի է եղել «Շամ Շարիֆ» անունով: Մեր օրերում ևս սիրիական խոսակցական լեզվով գործածական է «Շամ» անվանումը որպես Դամասկոսի հոմանիշ:

Դամասկոսն ավելի ուշ կրել է «Շամ»՝ Բիլադ աշ-Շամ տարածքի հավաքական անունը: Հայտնի է, որ պատմա-աշխարհագրական Սիրիա-Շամս ընդգրկել է հսկայական տարածքներ՝ Տավրոսի լեռնաշղթաներից դեպի հարավ մինչև Մինայի թերակղզի, արևմուտքից՝ Մինջերկրական ծովի ափերից դեպի արևելք սիրիական անապատ (Բադիաթ ալ-Շամ) մինչև Միջագետք, իսկ հյուս-արևելքից՝ սահմանակցել է պատմական Հայաստանին: فيليب حتي، تاريخ سورية لبنان وفلسطين الجزء الأول، بيروت، ص ٣١-٤٧

Օսմանյան տիրապետության ընթացքում «Շամը» բաժանավեց երեք վիլայեթների՝ Հալեպի, Շամի-Դամասկոսի, Բեյրութի և երեք մութասարիֆությունների՝ ինքնավար մարզերի՝ Երուսաղեմի, Լեռնալիբանանի և Դեյր Զորի:

Շամի կամ Դամասկոսի վարչատարածքային վիլայեթի

կազմում էին այժմյան Սիրիայի ներքին շրջանները, որոնք ձգվում էին Հալեպի վիլայեթի հարավում գտնվող Մա'ամուրաթ ան-Նու'մանից մինչև Կարսի ծովը և Սինայի սահմանն ու հարավային Հիջազի Թաբուք շրջանը: Արևմուտքից նրա կազմի մեջ էին մտնում Միջերկրական ծովի առափնյա և լեռնային շրջանները, ինչպես նաև Բեկաայի դաշտավայրը:

«Մեծ Սիրիան» կամ «Շամը» այժմյան հասկացությամբ, 1918 թվականից հետո, ընդգրկում է ժամանակակից Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը և Պաղեստինը, այդ թվում՝ Իսրայելը, ինչպես նաև Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Սիրիայի հյուսիսային շրջաններն ու Իսկանդարունի նահանգը (Ալեքսանդրետի սանջակը) և այլն:

8 Վալի (والي)-գեներալ-նահանգապետ, կուսակալ: 1915 թ. Դամասկոսի նահանգապետ է նշանակվել կայսրության ծովային նախարար և չորրորդ բանակի գլխավոր հրամանատար, երիտթուրքերի կուսակցության ակտիվ առաջնորդներից մեկը Ահմեդ Ջամալ Փաշան (1873-1922 թ.թ.):

Իրականացնելով ռազմական բացարձակ իշխանություն՝ Ջամալ Փաշան Սիրիայում արյան մեջ խեղդեց ժողովրդական հուզումները, գնդակահարեց արաբ առաջադեմ գործիչներին և այլն:

Ջամալ Փաշան նաև ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հայոց ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման գործում: 1922թ. հուլիսին Թիֆլիսում նրան գնդակահարել են վրիժառուներ Արտաշես Գևորգյանը, Պետրոս Պողոսյանն ու Ստեփան Օադիկյանը (Հայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996թ., էջ 100):

9 Մա'ամուրեթ ալ-Ազիզ (معمورة العزيز) – Խարբերդի նահանգ, Խարփուրթի վիլայեթ: 1867-ից վերանվանվել է Մա'ամուրաթ ալ-Ազիզ (նշ. Ալ-Ազիզի շինություն, կառույց)՝ սուլթան Աբդ-ալ-Ազիզի (1861-1870թ.թ.) անունով: Այն կազմվել է 1847-ին՝ Դիարբեքիի, Մեֆաստիայի և Մարաշի էյալեթներից առանձնացված շրջաններից, որի կազմավորումն ավարտվել է 1888թ. Դեբսուփ միացմամբ: Մինչև 1867թ. նահանգի կենտրոնն է հանդիսացել Խարբերդը, այնուհետև՝ Մեզիբեն (Մա'ամուրաթ ալ-Ազիզ): XX դարասկզբին այս վիլայեթի տարածքը կազմել է 37.800 հազար կիլոմետր քառակուսի (Հայկական

հարց, նշված աշխ., էջ 168):

Երեք գավառներ ունեցող Մա'ամուրեթ ալ-Ազիզ նահանգին սահմանակցում էին հյուսիսից՝ Էրզրումի, արևելքից՝ Բիթլիսի և Դիարբեքիի, հարավից՝ Հալեպի, իսկ արևմուտքից՝ Սվազի վիլայեթները: Ըստ 1885թ. մարդահամարի, վիլայեթն ունեցել է 575314 մարդ (տես ʻلاية معمورة العزيز ar.wikipedia.org, Ջ. Գուայթա, նշվ. աշխ., էջ 61):

Ինչպես հայկական այլ նահանգների, այնպես էլ Խարբերդի հայ ազգաբնակչությունը Մեծ եղեռնի տարիներին բռնությամբ տեղահանվեց և դաժանաբար ոչնչացվեց:

10 Կայիմակամ (قائم مقام)- Օսմանյան կայսրությունում զինվորական (գնդապետ, 3-րդ աստիճանի կապիտան) և քաղաքացիական բարձրաստիճան պաշտոն՝ գավառապետ, որն անմիջականորեն ենթարկվում էր նահանգապետին՝ վալիին: Գավառն իր հերթին ուներ մի քանի «նահիա» շրջան: Կայիմակամի նստավայրը կոչվում էր «կայիմակամիյա»- գավառապետարան (قائم مقام ar.wikipedia.org):

11 Շուքրի բեկ ալ-Ա'ասալի- իրավաբան, Դեյր Ջորում և Հալեպում քոլեջի տեսուչ, Դամասկոսի խորհրդարանի երեսփոխան: Նա Սիրիայի արաբ հայտնի ընտանիքներից էր, 1916թ. Բարձր Դռան կողմից ենթարկվեց մահապատժի պետական դավաճանության մեղադրանքով (فائز الغصين، المظالم ص ٤٧):

12 Աբդ ալ-Վահաբ ալ-Ինզլիզի-իրավաբան, կայսրության տեսուչների ղեկավարի օգնական: 1914թ. ընտրվեց Դամասկոսի խորհրդարանի երեսփոխան: 1916թ. Ա. ալ-Ինզլիզին նույնպես մահապատժի ենթարկվեց Բարձր Դռան կողմից պետական դավաճանության մեղադրանքով (فائز الغصين، المظالم) նշվ. աշխ., նույն տեղում):

13 Ինչպես հեղինակն է գրում, պատերազմից առաջ նա նշանակվել է Խարբերդի (Մաամուրաթ ալ-Ազիզ) վիլայեթի Քյախթայի գավառապետ, սակայն չի նշում, թե ո՞ր թվականին է ֆայզ ալ-Գասին, مذكراتي عن الثورة العربية، ج ١، ص ٣٥ - ստանձնել այդ պաշտոնը -

14 Հեղինակին ամբաստանել է ալ-Լեջաթում բնակվող արաբական (անրզա-عزّة) ցեղի ղեկավար Ռաշիդ բին Սամիր ալ-

Դուխին, որի հետևանքով էլ 1915թ. հունիսին նա ձերբակալվել է Դամասկոսում-١٢٥ص، ج، خير الدين الزركلي الاعلام،

15 Ալիյա (عليه)-քաղաք և նույնանուն շրջկենտրոն Լեռնալիբանանում, գտնվում է Բեյրութից 17 կիլոմետր հեռավորության վրա: Այնտեղ էր գտնվում ռազմական ատյանը-տեղական ռազմական դատարանը ١٣ص، ج، فائز الغصين، مذكراتي،

16 Դիարբեքիր (ديار بكر) Ամիդ, Կարամիդ (Սևամիդ) քաղաք Արևմտյան Հայաստանում, Տիգրիսի աջ ափին: Եղել է Մեծ Հայքի Զորքորդ Հայք (Օոփք) նահանգի կազմում (Հայկական հարց, նշվ. աշխ. էջ 113):

Դիարբեքիր տեղանունը արաբական «Դիար» և «Բաքր» բառակապակցության աղավաղված ձևն է: «Դիար» արաբերեն նշ. տուն (տներ), վայր, տեղ և այլն, իսկ «Բաքրը» արաբական ցեղանուն է, ինչը թարգմանաբար նշանակում է Բաքր ցեղի բնակավայր, տեղ, շրջան: Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ VII դ. 30-40-ական թթ. արաբական նվաճումներից հետո Վերին Միջագետքում աստիճանաբար հաստատվեցին արաբական հայտնի տոհմացեղային միությունների Ռաբի'ա (Մոսուլ կենտրոնով), Մուդղար (Ռակկա կենտրոնով) և Բաքր (Ամիդ կենտրոնով) ցեղերը, որոնց անուններով էլ կոչվեցին նրանց զբաղեցրած վայրերը Դիար Ռաբի'ա, Դիար Մուդղար և Դիար Բաքր: Այդ ժամանակվանից ի վեր, փաստորեն, Ամիդ քաղաքը վերանվանվեց Դիար Բաքր-Դիարբեքիր: (Ավելի մանրամասն Ա. Փոլադյան, քրդերը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում, Երևան, 1999, էջ 90-91: M. Canard and Cl. Cahen, Diyar Bakr, Diyar Mudar, Diyar Rabia-1n: The Encyclopedia of Islam, v. 2, p.p. 343-349):

Շատերը հաճախ Դիարբեքիրը շփոթում են Տիգրան Մեծի մայրաքաղաք Նիքեդետ-Տիգրանակերտի Մուֆարիկիյի կամ Մայաֆարիկիյի հետ: Բուն Տիգրանակերտը Դիարբեքիր նահանգի կազմի մեջ մտնող Միլվանա վայրն է:

17 Պետք է ենթադրել, որ արաբերեն տեքստում վրիպում է տեղի ունեցել: Այն պետք է լինի «Հասան Կալե»՝ որը գտնվում է Էրզրում քաղաքի հյուսիս-արևելքում և հանդիսանում էր Բասեն գավառի կենտրոնը, որտեղից էլ ռուսները շարժվում էին դեպի Վան:

18 Զուլ-կա'ադան (ذو القعدة) մահմեդական հիջրի օրացույցի նախավերջին ամիսն է: 1334 հիջրի թվականի զուլ-կա'ադա ամիսը համապատասխանում է 1916թ. սեպտեմբեր ամսին:

Հիջրի (هجري-هجرة-هجر) արաբ. բառացի նշ. գաղթ, գաղթել) տոմարը սկսվում է 622 թվականի հուլիս 16-ից և կապված է նույն թվականին Մոհամմեդ մարգարեի՝ Մեքքայից Մեդինա գաղթի հետ: Հիջրա լուսնային օրացույց է, ունի 12 ամիս՝ մեկընդմեջ 30 և 29 օրով: Այն մահմեդական թվականության սկիզբ դարձավ Օմար խալիֆայի (634-644թ.թ.) օրոք: Արեգակնային հիջրի օրացույցը գործում է Իրանում, Աֆղանստանում և Պակիստանում՝ սկսելով քրիստոնեական 622 թ.-ից նույնպես:

19 Հեղինակի հակիրճ և ընդհանուր դատողությունները կրում են սիրողական բնույթ և գիտական որևէ արժեք չեն ներկայացնում հայագիտության համար:

20 Աջաճների երկիր ասելով, հեղինակն ի նկատի ունի Պարսկաստանը:

21 1912-1913թ.թ. բալկանյան պատերազմները մղվեցին բալկանյան դաշինքի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև և հանգեցրին բալկաններում ու ամբողջ Եվրոպայում միջազգային հարաբերությունների սրմանը, արագացնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծումը:

22 Ռումելի- թուրքերեն «Rumeli» (Հռոմի հողը): Թուրքերի կողմից Բյուզանդական կայսրության նվաճումից հետո «Ռումելի» կոչվեցին Բյուզանդական տարածքները, այդ թվում՝ բալկանյան թերակղզին: Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող հարավային Բուլղարիան, Թրակիան և Մակեդոնիայի մի մասը կոչվեցին Արևելյան Ռումելի: Այս տարածքի մի մասը 1885թ. կոչվեցին Արևելյան Ռումելի: Այս տարածքի մի մասը 1885թ. միացվեց Բուլղարիային, որից հետո թուրքերը Ռումելի կոչեցին կայսրության տիրապետության տակ գտնվող եվրոպական հատվածը (Ջ. Գուայթա, նշվ. աշխ., էջ 72-73):

23 Ֆ. ալ-Ղուսեյնի մեջբերած տվյալները հայ ազգաբնակչության թվաքանակի մասին ընդհանուր առմամբ համապատասխանում են այդ ժամանակաշրջանում շրջանառվող տվյալներին: Օրինակ, ըստ Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության, 1910թ. հայերի

թիվը կազմել է (1.847.900), իսկ 1912 թ.-ից հետո (2.100.000) մարդ, հակառակ 1914թ. Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության տվյալների՝ 1.294.851: Նույնը վերաբերում է Ռուսաստանում (1.700.000), Պարսկաստանում (100.000) և այլ երկրներում (200.000) հայերի ընդհանուր թվաքանակին: Ամբողջ աշխարհում հայության թվաքանակը կազմել է, ավելի քան 4.100.000, ինչը համապատասխանում է արաբ ակնաստեսի հիշատակած տվյալներին (Ջ. Գուայթա, նշվ. աշխ., էջ 72-73):

24 Հեղինակը կազմակերպություններ ասելով, ի նկատի ունի կուսակցություններ, օգտագործելով «ջամի'աթ»-جمعيات (կազմակերպություններ, ընկերություններ և այլն) արաբերեն հոգնակի ձևը (եգ. թիվը ջամի'ա-جمعيه): Նա նույն եզրն է օգտագործում երիտթուրքերի (Բթթիհադ վա թարակի) կուսակցության մասին խոսելիս:

25 Ինչպես նախկինում, այնպես էլ Աբդուլ-Համիդի II օրոք, Օսմանյան կառավարության քաղաքականության անկյունաքարը հայ-քրդական հարաբերությունների վատթարացումն էր: Թուրք քաղաքական գործիչների զգալի մասը հակված էր այն կարծիքին, որ «հայ-քրդական դաշնակցությունը կարող է իրենցից խլել Ասիան»: Ուստի, որքան հնարավոր էր նրանք ջանում էին կայսրության հպատակ այդ երկու ժողովուրդների միջև թշնամանք բորբոքել: (Վ. Բայբուրդյան, Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 1989թ., էջ 192-193): Այդ քաղաքականության արդյունքում 1880-ական թվականներին ավելի հաճախակի են դառնում քրդերի բռնությունները հայության նկատմամբ: 1888թ. Մուշում և այլ վայրերում քրդերն իրականացնում են հայերի ջարդերը (Ջ. Գուայթա, նշվ. աշխ., էջ 79):

26 Եվրոպական պետությունների ուշադրությունը Հայկական հարցի վրա հրավիրելու և 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը անհապաղ գործադրելու հայկական բարենորոգումների ծրագիրն արագացնելու նպատակով, 1896թ. օգոստոսի 14-ին Վ.Պոլսում Բաբկեն Սյունիի և Արմեն Գարոյի գլխավորությամբ հնչակյան և դաշնակցական 31 հայդուկներ գրավում են Օսմանյան բանկը: Այդ գործողությունը հայտնի է «Բանկ Օտոման» միջադեպ

անվանմբ (Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 154-155):

Հայ ֆիդայիները պատանդ են վերցնում 150 հոգու՝ բանկի պաշտոնյաներից և հաճախորդներից, սպառնալով բանկը պայթեցնել իրենց պահանջները չբավարարելու դեպքում:

Ֆիդայիների և թուրք ոստիկանների հետ 13 ժամ բանակցելուց և Ռուսաստանի դեսպանության թարգմանիչ Մաքսիմովի հավաստիացումներից հետո, նրանք լքում են բանկը և ֆրանսիական նավով մեկնում արտասահման: Այդ գործողությունն առիթ տվեց Բ. Դոանը թ'ե Վ. Պոլսում, և թ'ե հայկական գավառներում Արևմտահայության նոր կոտորածների համար (Հայկական հարց, նշվ. աշխ., էջ 77):

27 Հեղինակի մեջբերած տվյալները համապատասխանում են իրականության: Հայտնի է, որ սուլթան Աբդուլ-Համիդ II շուրջ երեսուն տարվա իշխանության տարիներին սպանվել է մոտավորապես 600.000 մարդ:

28 Կարծում ենք տպագրական վրիպակ է տեղի ունեցել: Պետք է ենթադրել, որ խոսքը գնում է 1896թ. հայտնի ջարդերի մասին:

29 Լիվա – (لوا) , գավառ, շրջան, սանջակ:

30 Պաշտոնական բոլոր փաստաթղթերում օսմանցի ղեկավարները շեշտում էին հայության տեղահանման մասին: Դա հատուկ արվում էր օտարներին, հատկապես դիվանագետներին թյուրիմացության մեջ գցելու համար: Իրականում պաշտոնական հայտարարություններին իսկույն հետևում էին գաղտնի հեռագրեր՝ տարագիր հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ:

31 Ազգությամբ չերքեզ Ռաշիդ բեկն «Բթթիհադ վա թարակի» կուսակցության ակտիվիստներից էր, հայտնի էր իր անասելի դաժանությամբ և հայերի ու քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացրած անմարդկային ոճրագործություններով: Նա համառորեն ջանում էր կոտորել Դիարբեքիի վիլայեթում թ'ե հայերին, և թ'ե քրիստոնյա այլ փոքրամասնություններին՝ չխնայելով ոչ կանանց, ոչ մեծահասակներին, և ոչ էլ երեխաներին: Բռնի կերպով դեպի Մոսուլ արտաքսելուց հետո, ճանապարհին գազանաբար իրականացվում էր հայ տարագիրների սպանությունը: Միաժամանակ, կազմակերպվում էր նրանց

ունեցվածքի թալանը: Ըստ որոշ տվյալների, Դիարբեքիբում քրիստոնյաների բնակարաններից նրա կողոպտած արդուզարդն ու թանկարժեք իրերը կազմել են 21 սայլակառք (www.kaldaya.net/2012/articles/01/30jan16):

32 Դիարբեքիբի ոչ կանոնավոր գորքի հատուկ կազմակերպության ղեկավար, ազգությամբ չերքեզ Ահմադ բեկ ալ-Սարարին հայտնի էր «Չերքեզ Ահմադ» մականունով: Նա «Իթթիհադ վա թարակի» կուսակցության ազդեցիկ անդամ էր:

33 Ռուշդի բեկը Դիարբեքիբում ժանդարմների հրամանատարն էր, վալի Ռաշիդ բեկի աջ բազուկը:

34 Ռազմահրամանատար, հայկական ջարդերի ակտիվ մասնակից:

35 Պետք է ենթադրել, որ խոսքը գնում է հնչակյան կուսակցության ղեկավար 20 անդամների մասին, որոնք 1915թ. հունիսի 15-ին Կ. Պոլսի «Սուլթան Բայազետ» հրապարակում կախաղան բարձրացվեցին (Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 181): Երիթուրքական կառավարությունը հնչակյան քսան գործիչներին ձերբակալել էր 1914թ. հուլիսի 14-ին, որոնց դատավարությունը տևեց մի քանի ամիս:

Այս դեպքը հայտնի է «Քսան կախաղաններ» անունով: Հնչակյան կուսակցության գաղտնի այս ծրագրի մասին իշխանություններին հայտնել էր Արշավիր Եսայանը, որին հայերն սպանում են 1918թ. Ադանայից Կ. Պոլիս գնալու ժամանակ (Ջ. Գուլայթա, նշվ. աշխ., էջ 92):

36 Թալեաթ Մեհդի փաշա (1874-1921թ.թ.), թուրք պետական գործիչ, «Իթթիհադ վա թարակի» երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներից մեկը:

Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչ Թալեաթ փաշան 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո նշանակվել էր Թուրքիայի ներքին գործերի, փոստի և հեռագրության նախարար, ավելի ուշ զբաղեցրել էր կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախագահի պաշտոնը: Նա եղել է կայսրության ոչ թուրք բնակչության ձուլման և բռնի թուրքացման կողմնակից, հայերի տեղահանման և բնաջնջումը կազմակերպող «եռապետության»

(Թալեաթ, Էնվեր, Ջամալ) անդամ:

1918թ. հոկտեմբերի 7-ին Թալեաթը ընդունել է երիտթուրքերի քաղաքականության ձախողումը, հրաժարվել է պաշտոնից և փախել Գերմանիա: Հեռակա կարգով, 1919-1920թ.թ. երիտթուրքերի դատավորության ընթացքում մահվան է դատապարտվել որպես պատերազմի հանցագործ և Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչ:

1921թ. Բեռլինում Թալեաթին սպանել է հայ վրիժառու Սիմոն Թեհլերյանը (Հայկական հարց, նշվ. աշխ., էջ 137-138):

37 Էնվեր փաշա (1881-1922թ.թ.), թուրք պետական և ռազմական գործիչ, երիտթուրքական «Իթթիհադ և թարակի» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջման կազմակերպիչներից մեկը, Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրող և ակտիվ իրականացնող: 1913թ. նշանակվել է Թուրքիայի ռազմական նախարար, միժամանակ գլխավոր սպայակոյտի պետ, եղել է Թուրքիան Առաջին համաշխարհային պատերազմի (1914-1919թ.թ.) մեջ ներքաշողներից մեկը:

Էնվեր փաշան, որպես երիտթուրքական «եռապետության» (Թալեաթ, Էնվեր, Ջամալ) անդամ, 1914թ. դեկտեմբերին և 1915թ. հունվարին Սարիղամիշում իր ղեկավարած թուրքական զորքերի ջախջախիչ պարտությունից հետո արագացրել է հայերի տեղահանումն ու ոչնչացումը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքերի պարտությունից հետո փախել է Գերմանիա, ապա Միջին Ասիա, հույս ունենալով վերադառնալ Թուրքիա: 1919-1920թ.թ. երիտթուրքերի դատավարության ընթացքում հեռակա կարգով մահվան է դատապարտվել, որպես պատերազմի հանցագործ և Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչ: 1921թ. սպանվել է Միջին Ասիայում բասմալների և խորհրդային զորքերի մարտերի ընթացքում (Հայկական հարց, նշվ. աշխ., էջ 134):

38 Բադրի բեկ - մայրաքաղաքի ոստիկանապետ, 1915թ. ապրիլի 24-ին հայ ազգաբնակչության զանգվածային ձերբակալությունների և սպանությունների հեղինակ:

39 Կարծում ենք խոսքը, իրոք, Բադրի բեկի, այլ ոչ թե Ազմի բեկի

մասին է: Հեղինակի մեջբերումը վկայում է, որ ինքն էլ չի կարողացել ճշտել Ազմի բեկի ինքնությունը:

40 Օմար Ֆախր ադ-Դին Մասուդ փաշա-թուրք զորահրամանատարներից մեկը, Ջեյթունում, Ուրֆայում և այլուր հայ ազգաբնակչության կոտորածների ակտիվ մասնակից:

41 Սուլթան Մեհմեդ Ռեշադի (1909-1918թ.թ.) պատվին Ջեյթունը անվանակոչեցին «Ռեշադիա»:

42 Համան (حماة) այժմյան Սիրիայի նահանգներից մեկն է, որը գտնվում է Հոմս քաղաքից հյուսիս՝ 47 կիլոմետր հեռավորության վրա: Այս շրջաններում ևս առկա էին տարագիր հայերի ճամբարներ:

43 «عرب بونار» - պետք է լինի «Արաբ Փունար»: Թուրքերեն նշանակում է «Արաբների աղբյուր»: Նույն իմաստն ունի արաբերեն «Այն ալ-Արաբ» (عين العرب) անվանումը: Քրդերն այն անվանում են «Քոբանի»: «Արաբ Փունար կամ Այն ալ-Արաբ» պատմական Սիրիայի հին քաղաքներից է, ուր առկա են արամեական և ասորական մշակութային կոթողներ: Այժմ Հալեպի նահանգի կազմի մեջ մտնող այս շրջանը գտնվում է Հալեպի հյուս-արևելյան մասում՝ 150 կիլոմետր հեռավորության վրա, Եփրատի արևելյան հատվածում՝ թուրք-սիրիական սահմանին: Արաբ Փունարով էր անցնում Կ. Պոլիս-Բաղդադ երկաթգիծը (ar.wikipedia.org-عين العرب):

44 Սերուջ- (سروج) հյուսիսային Սիրիայի հին քաղաքներից է, որը 1923թ. Լոզանի պայմանագրով միացվեց Թուրքիային: Այն գտնվում է սիրիական Արաբ Փունար քաղաքի արևելյան մասում՝ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա: Այժմ Սերուջը մտնում է Ուրֆայի՝ պատմական Եդեսիայի կազմի մեջ: Բնակիչների հիմնական մասը քրդեր են (ar.wikipedia.org-سروج):

45 «Խան»-(خان) նշանակում է իջևանատուն, քարավանսարա:

46 Պատմական «Եդեսիա» (الرها - أورفة):

47 Կարա-ջուրն (قره جورن) հավանաբար նշանակում է «Սև ջուր», «Սև աղբյուր» և գտնվում է Ուրֆայի ու Սևերեկի միջև:

48 Թուրք սպա Արիֆ էֆենդին Լիբանանից մինչև Դիարբեքիր Ֆ.ալ-Ղուսեյնին ուղեկցող զորախմբի ղեկավարն էր:

49 Ականավոր հայ զրոդ, հրապարակախոս, փաստաբան, իրավագետ և հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր

Ջոհրապը (1861-1915թթ.) երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո 1908-1915թթ. ընտրվել է Ազգային Ժողովի և Օսմանյան մեջլիսի երեսփոխան:

1915թ. հայ այլ մտավորականների հետ ձերբակալվել և վայրագաբար սպանվել է աքսորի ճանապարհին (Հայկական հարց, նշվ. աշխ. էջ 131-132):

50 Ազգային- ազատագրական շարժման, հասարակական-քաղաքական, գործիչ, ՀՅԴ ակտիվ անդամ «Բանկ Օտոման» գործողության մասնակից Վարդգեսը Հովհաննես Մերենկյուլյանը (1871-1915թթ.) հակաօսմանյան բազմաթիվ գործողությունների համար 1903թ. ձերբակալվել և դատապարտվել 101 տարվա ազատազրկման: 1908թ. ազատվել է բանտից, անցել է ծննդավայր Կարինը, որտեղ էլ ընտրվել Օսմանյան մեջլիսի երեսփոխան: 1915թ. հայ մտավորականների և հասարակական-քաղաքական այլ գործիչների հետ ձերբակալվել է և աքսորի ճանապարհին Ուրֆայից ոչ հեռու Գարաքեոփրի վայրում խոշտանգվել և սպանվել է թուրք դահիճների կողմից (Հայկական հարց, նշվ. աշխ., էջ 414):

51 Ֆիդայի - فدائي - արաբերեն նշանակում է նվիրյալ, քաջարի, զոհվող, հայդուկ և այլն: Հեղինակը «Իթթիհադ վա թարակի» կուսակցության անդամներին հաճախ ֆիդայի է կոչում: Կարծում ենք, որ դրանով Ֆ. ալ-Ղուսեյնն ի նկատի ունի ակտիվիստ, անդամ, այլ ոչ հայերենում գործածվող հայդուկ իմաստը:

52 Թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատար Ջաքի փաշան, 1894թ. ճնշել է Մասունի զինված ապստամբությունը:

53 Այս պարագայում հեղինակի կողմից օգտագործվող «ալ-Իսաբաթ ալ-արմանիա» (العصابت الأرمنية) բառակապակցությունը, մեր կարծիքով, նշանակում է հայկական խմբեր, ապստամբներ, ազգայնական ոչ թե «հրոսակախմբեր», «խուժան», «հանցագործներ» իմաստով:

54 Ըստ եղած տվյալների, 1903թ. Վարդգեսը բանտարկվել է Վանում (տես ծանոթագրություն հ.50):

55 Մա'ադան (معدن) կամ Մադեն-գավառակ Դիարբեքիրի նահանգում:

56 Պետք է լինի Տիգրան, այլ ոչ՝ Դիրան կամ Տիրան:

57 Հրապարակախոս, պատմաբան, դասախոս Տիգրան Քելեկյանը (1862-1915թ.թ.) Կ. Պոլսում հայ հայտնի մտավորականներից էր: Նա հանդիսանում էր «Բյուզանդիո» և «Սաբահ» թերթերի խմբագիրը: Չնայած Տ. Քելեկյանը իշխանամետ կեցվածք ուներ, սակայն 1915թ. նա ևս սպանվեց երիտթուրքերի կողմից (Ջ. Գուայթա, նշվ. աշխ., էջ 119-121):

58 Սևերեկ- (سيورك) գավառակ Դիարբեքիի նահանգում՝ Դիարբեքիի քաղաքի արևմտյան մասում՝ 90 կիլոմետր հեռավորության վրա, դեպի Ուրֆա տանող ճանապարհին:

59 Օսմանյան դրամական միավոր: Հաճախ գործածական է նաև «ոսկի»- թուրքական ոսկի անվանումը:

60 Հադիս, հոգնակի թիվը- հադիսներ (حديث-أحاديث), բառացի նշանակում է գրույց, լուր, նորություն, պատմվածք: Մուհամմեդ մարգարեի կյանքի և գործունեության, ինչպես նաև նրա առաջին զինակիցների՝ սահաբաների (الصحابه) մասին ավանդապատումներ, գրույցներ, որոնք վերաբերում են մահմեդական համայնքի կրոնախրավական կյանքի տարբեր կողմերին:

Հադիսները մահմեդականության սուրբ գրքից՝ Ղուրանից հետո հանդիսանում են մահմեդական շարիաթի աղբյուրը, որոնց վրա հիմնված է սուննան, և պարունակում են մահմեդական վարդապետության սկզբունքների ու գաղափարների զգալի մասը: Հադիսները հիմնականում ստեղծվել են 7-րդ դարի վերջերին և 8-րդ դարի սկզբներին: 9-10-րդ դարերում թեմատիկ դասակարգումից հետո գրի են առնվել հազարավոր հադիսներ և գետեղվել են ձեռագիր վեց հատորներում, ինչը ստացավ սուննա անվանումը (hadith.al-islam.com/loader.aspx?pageid=261, տես նաև՝ Իսլամ, հանրագիտարանային բառարան, Մոսկվա, 1991թ. էջ 262-263 ռուսերեն):

61 Թուրքական արմատ ունի «թաբուր» (تابور- طابور) բառը, որը նշանակում է գումարտակ: Գումարտակ- (تابور- طابور) բառի արաբերեն հոգնակի ձևն է «թաուաբիր» (توابير- طوابير), իսկ «սուրուհ» (سطوح) արաբերեն «սաստի» (سطح)-ի հոգնակի ձևն է, որը նշանակում է կտուր, կտուրներ, այսինքն՝ «կտուրների գումարտակներ»: Միաժամանակ, արտահայտությունը նշանակում է «արյան

գումարտակներ»:

62 Հեղինակը նշում է, որ «քելեք» էին կոչվում այն նավակները (լաստանավերը), որով տվյալ տարածքի բնակիչները նավարկում էին Եփրատ և Տիգրիս գետերում: Դա պատրաստում էին փայտից և ամրացնում փշած տիկերի վրա՝ շնորտակվելու նպատակով:

63 Խոսքը, հայ կաթողիկե եպիսկոպոս Անդրեաս Չելեբյանի (1848-1915թ.թ.) մասին է, որին, ըստ ջարդերի քրիստոնյա մեկ այլ ականատեսի, դեպի Հալեպ տանող ճանապարհին, այլ հոգևորականների և մայրապետերի հետ միասին, ահավոր տանջանքների ենթարկելուց հետո, քարկոծելով սպանում են: *شاهد عيان، القصارى في نكبات النصارى، الطبعة الأولى، ج ٤، ص ٣٤١-٣٤٢*

Այս կապակցությամբ Ֆ. ալ-Ղուսենը նշում է, որ եպիսկոպոս Ա. Չելեբյանը ութսուն տարեկան էր, որին ջրախեղդ արեցին Տիգրիսի մեջ:

64 Խոսքը Դիարբեքիում առաջնորդի փոխանորդ, վարդապետ Մկրտիչ Չղատյանի մասին է, որին երիտթուրքական կառավարությունն ազդեցիկ հայ այլ գործիչների հետ ոչնչացրել է 1915թ. հունիսին (Հայկական հարց, էջ 114):

65 Այստեղ խոսքը թերևս շօշ մասին է:

66 Քըլդան – քըլդաններ (كلدان)- «քաղդեացի» հարավային միջագետքի սեմական քրիստոնյա հնագույն եթնիկական խումբ, որին արևելագիտության մեջ վերագրում են արամեական ծագում: Ինչպես քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ, այնպես էլ քըլդանները հալածվել են օսմանյան կայսրությունում: Մեր օրերում քըլդանները ապրում են հիմնականում Իրաքում, Իրանում եւ արտերկրում, հատկապես ԱՄՆ-ում:

67 Սըրյան – սըրյաններ (سريان) պատմական Ասորիքի սեմական հնագույն քրիստոնյա եթնիկ խումբ: Սըրյաններին պատմագիտական գրականության մեջ հաճախ համարում են պատմագիտական գրականության մեջ կտրականապես մերժում են իրենք՝ ասորիների հետնորդներ, ինչը կտրականապես մերժում են իրենք՝ սըրյանները, հատկապես հոգևոր դասը: Հակառակը՝ սըրյաններն իրենց համարում են տեղաբնիկ սիրիացիներ: Նրանք բնակվում են Սիրիայում, Իրաքում, Թուրքիայում, ԱՄՆ-ում, Շվեդիայում, են Սիրիայում, Իրաքում, Թուրքիայում, ԱՄՆ-ում, Շվեդիայում, Գերմանիայում և այլուր: Ըստ եղած տվյալների, շուրջ կես միլիոն

սրբյանի է կոտորածների ենթարկվել օսմանյան թուրքերի կողմից:

68 Միդիաթը (مدیات) Դիարբեքիի գավառաներից էր, որը բնակեցված էր հիմնականում քրիստոնյա սրբյաններով: Այն գտնվում է Մարդինից դեպի արևելք 65 կմ հեռավորության վրա:

69 Մարդին (ماردین) գավառ և համանուն քաղաք Դիարբեքիի վիլայեթում: Նրա կազմի մեջ էին մտնում Միդիաթ, Նիսիբին (Մծբինի), Ջազիրեն և Սավուր գավառակները (Հայկական հարց, էջ 114):

70 Պետք է ենթադրել, որ խոսքը հայերի մասին է:

71 «Մեջիդի» թուրքական դրամական միավոր՝ հավասար է 20 լումայի (պիաստր):

72 Այսինքն՝ 50 լումա (պիաստր):

73 Սվազի (سیواس) վիլայեթը նույն Մեքաստիա վիլայեթն է, Ռումի Էյալեթ, Մեքաստիայի կուսակալություն:

74 Մարզիֆունը (مرزيفون) Մեքաստիա վիլայեթի Մարզվան քաղաքն է:

75 Ջազիրա (جزيرة) գավառակը Դիարբեքիի վիլայեթի կազմի մեջ էր մտնում: Այն հայտնի է նաև «Ջազիրաթ իբն Օմար» անունով:

76 Քուրդ ավատատեր

77 Ռաս-ուլ-Այն- (رأس العين) պատմական հին քաղաք Սիրիայի հյուսիս-արևելյան շրջանում, սահմանակցում է Թուրքիային, որտեղ ևս իրանակացվել են հայ տարագիրների դաժան սպանություններ:

78 Մուրասարիֆ (متصرف) -մարզպետ, տարածաշրջանի պետ, ղեկավար, որից էլ առաջացել է «մուրասարիֆություն» (متصرفية): Մուրասարիֆը օժտված էր առավել անկախ և ազատ գործելու իրավունքով: Մուրասարիֆությունը, իբրև Օսմանյան վարչատարածքային բաժանում, կայսրությունում կյանքի կոչվեց 19-րդ դարի 50-ական թվականներից սուլթան Աբդուլ-Մաջիդ առաջինի ժամանակ և գոյատևեց մինչև 1918թ.: Ազ-Ջորի մուրասարիֆությունը կազմավորվել է 1857 թ.-ից և շարունակել է գոյատևել մինչև 1920թ.: Նրա կազմի մեջ էին մտնում սիրիական անապատի և Ջազիրայի շրջանների մեծ մասը Մարդինի լեռներից մինչև Պալմիրա: Արևելքից սահմանակից էր Մոսուլի, արևմուտքից Հալեպի, հյուսիսից Դիարբեքիի և հարավից Դամասկոսի

վիլայեթներին: Մուրասարիֆության կենտրոնն էր հանդիսանում այժմյան Սիրիայի Դեյր Ջոր քաղաքը: Ընդհանուր տարածքը կազմում էր 78 հազար կմ ք. (տես՝ الموسوعة الحرة- متصرفية الزور):

79 Արաբական ալ-Էզեդաթ (العقيدات-العكيدات) ցեղն առայսօր ապրում է Դեյր Ջորի նահանգում՝ Եփրատի ափերին, Ալբուքամալում, Դամասկոսի արվարձանում, Իրաքի տարբեր շրջաններում և այլուր (جاسم الهويدي، العكيدات، الميادين، ٢٠٠٨ տես՝ (Ավելի մանրամասն տես՝

80 Մուֆթի (مفتي)-մահմեդական երկրներում հոգևոր առաջնորդ, կայացնում է կրոնաիրավական որոշումներ, եզրահանգումներ: Մահմեդական ուսմունքում մուֆթին ճանաչվում է որպես Մոհամմադ մարգարեի խալիֆա (փոխանորդ) մեկնաբանման, պարզաբանման, բացատրման պարտականություն կատարող:

Մուֆթին կայացնում է վճիռներ- ֆեթվաներ՝ որևէ գործողության կամ փաստի մահմեդական սկզբունքներին համապատասխանելու մասին: (Իսլամ, նշվ. աշխ., էջ 177) նման ֆեթվաներ հրապարակվել են հայերի կոտորածներն օրինական ճանաչելու մասին: 1909թ. Կայսրության շեյխ-ուլ-իսլամի հրապարակած ֆեթվայով օրինական ճանաչվեց Ադանայի կոտորածը:

1915 թ. կայսրության Շեյխ-ուլ-իսլամ Ֆահիմիի ֆեթվայով թույլատրվել է իրականացնել Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում (Հայկական հարց, նշվ. աշխ., էջ 467):

81 Շարիաթ- (شرعية) մահմեդական իրավունք, որը խաբսխված է Դուրանի և ուղղափառ մահմեդականության սկզբունքների վրա: Ըստ մահմեդականության սուննայի ուսմունքի, շարիաթը Աստծու պատվիրանների մի համակարգ է, որը կարգավորում է մահմեդական հավատացյալների առօրյա կյանքը, հարաբերությունները, ապահովում անվտանգությունը, արդարադատությունը, երջանկությունը թե՛ կյանքում, և թե՛ հանդերձյալ աշխարհում (Իսլամ, նշվ. աշխ., էջ 292-294, www.ar.wikipedia.org/wiki/الشريعة (الإسلامية):

Շարիաթի կիրառումը դրվում է կադիի, իսկ մեկնությունը, ինչպես նշվեց, Մուֆթիի կամ իմամի վրա:

82 Կադի (قاضي)- դատավոր, արտուր-մահմեդական աշխարհում

դատական իշխանության ներկայացուցիչ, որը դատավարությունն իրականացնում է մահմեդական իրավունքի շարիաթի հիման վրա:

Միջին դարերում կադին կատարում էր նաև նոտարի, որբերի խնամակալի պարտականություններ կամ խնամակալներ նշանակում, հետևում էր քաղաքացիական և քրեական դատավճիռների իրականացմանը (Իսլամ, նշվ. աշխ., էջ 135):

19-րդ դարում և 20-րդ դ. սկզբին աշխարհիկ դատարանի զարգացմամբ կադիի ֆունկցիաներն սահմանափակվեցին, վարելով ընտանեկան, կրոնական, ինչպես նաև ժառանգության գործերը (Ջ. Գուայթա, նշվ. աշխ., էջ 352, www.alukah.net واجبات القاضي في الشريعة الإسلامية):

83 Աբդ ալ-Քարիմ Խալիլ- Օսմանյան կայսրությունում արաբների անկախության շարժման ակտիվ անդամներից մեկը, որն արաբ բազմաթիվ այլ գործիչների հետ կախաղան բարձրացվեց Բեյրութում 1916թ. մայիսի 6-ին:

Աբդ ալ-Քարիմը ծնվել է Բեյրութում, իրավաբանի կրթությունն է ստացել Կ. Պոլսում: 1909թ. Կայսրությունում երիթուրքերի կողմից սահմանադրության հռչակումից հետո, արաբ առաջադեմ այլ գործիչների հետ հիմնել է «Գրական ակումբ»-ը, որի ղեկավար է նշանակվել նա (ավելի մանրամասն տես, ثورة العرب, أسعد مفلح داغر, ص ١٨٧-٢٠٣):

84 Նշենք, որ այստեղ հեղինակն ի նկատի ունի Ֆոն Վանգեն Հայմին՝ Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպանին:

85 Մա նշանակում է, որ Գերմանիայի դեսպանը Դամասկոս է ժամանել մինչև 1916թ. մայիսի 6-ը, այսինքն մինչ արաբ ազգայնականների գնդակահարումը:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ եվրոպական երկրները, հատկապես Գերմանիան նման այլընտրանքային ծրագիր էր մշակում արաբական շրջաններում համախոհներ ձեռք բերելու միաժամանակ օգտագործելով Դամասկոսի վալի Զամալ Փաշայի տարակարծությունները «Իթթիհադ վա թարակի» կուսակցության ղեկավարների, հատկապես Թալեաթ փաշայի հետ:

86 1870-1880-ական թթ. Դիարբեքիի վիլայեթը վարչատարածքային լուրջ փոփոխություններ կրեց: 20-րդ

դարասկզբին վիլայեթն ուներ 3 գավառ: Բշերի (البشير) կամ Բեշերիկը մի քանի այլ գավառակների հետ մտնում էր Դիարբեքիի վիլայեթի կազմի մեջ (Հայկական հարց, նշվ. աշխ., էջ 114):

87 Լեջեհ- Լըճե- Լեճե,- (الجنة) Դիարբեքիի գավառակներից մեկը, ուներ հայկական 35 գյուղ և եկեղեցի, դպրոց: Հայ ազգաբնակչությունը քրդախոս էր (Հայկական Հարց, էջ 114):

88 Ալ-Մոկատամ (المقطم) – արաբական թերթ, լույս էր տեսնում Կահիրեում:

89 «Բալ» (البال) շվեյցարական «Բազել» քաղաքի արաբերեն աղավաղված ձևն է:

90 «Ալ-Տան»- (الطان) «Temps»- թերթի արաբերեն աղավաղված ձևն է:

91 Ինչպես նկատում ենք, համաձայն եգիպտական պարբերականի, 1916թ. մայիսին միջազգային հանրությանն արդեն հայտնի էր Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը՝ 1.200.000 մարդ:

92 Հեղինակի պնդումներն ևս մեկ անգամ հաստատում են, որ կայսրությունում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված եղեռնագործությունն ուղղված էր հայության ոչ թե որպես քրիստոնյա, այլ էթնիկ խմբի դեմ, որն զգալի վտանգ էր ներկայացնում թուրքական տիրապետության համար: Նույն նպատակով թուրքերն սկսեցին հետապնդել նաև արաբ քրիստոնյաներին և մահմեդականներին:

93 Խոսքը գնում է Միրիայի և Լիբանանի արաբների և այլ կազմակերպությունների անդամների մասին, որոնք ծրագրում էին արաբների անկախությունը Օսմանյան կայսրությունից:

Ակնհայտ է, որ երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո շարունակվեց կայսրության ազգահալած և բիրտ քաղաքականությունը հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ: Երիտթուրքերը, որոնք մեծ խոստումներ էին տալիս կայսրության ժողովուրդներին, ինչով էլ նրանք եկան իշխանության, նոր բռնություններ իրականացրեցին արաբական տարածքներում, հաշվի չառնելով դասակարգային, կրոնաաղավանական և այլ առանձնահատկություններ: Դրա արդյունքում նոր

դաժանությունների փուլ սկսվեց Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում, Իրաքում և այլն:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Դամասկոսի վալի Ջամալ փաշան որոշեց ուժեղացնել վերահսկողությունը Սիրիայում և Լիբանանում, սկսվեցին հասարակական-քաղաքական գործիչների ձերբակալություններ (۱۹۴-۱۸۷ ص ثورة العرب، مفلح داغر): 1916թ. մայիս 6-ին Դամասկոսում և Բեյրութում հրապարակավ իրականացվեցին հեղինակի հիշատակած արաբ առաջադեմ այդ գործիչների գնդակահարությունը: Այդ իրադարձությունը նշվում է, որպես «շահիդների-մարտիրոսների օր»՝ ի հիշատակ ազատարար արաբ մտավորականների, քաղաքական գործիչների:

94 Հեղինակը մի շարք մեջբերումներ է կատարել Ղուրանից, հադիսներից, որով ջանում է ոչ մահմեդական ընթերցողին ներկայացնել կրոնական այդ վարդապետության մարդասիրական սկզբունքները, հանդուրժողականությունը և այլն՝ մերժելով և սուր քննադատության ենթարկելով թուրքերի ոճրագործությունները մահմեդականության դրոշի ներքո:

95 Սուլթան Մելիմ Ա. (1462-1520թ.թ.), պատմությանը հայտնի է «Յավուզ»- ահեղ մականունով: Նրա օրոք մեծ թափով սկսվեցին Օսմանյան կայսրության նվաճումները: 1512թ. նա սրի քաշեց իր եղբայրներին, ընտանիքի բոլոր տղամարդկանց, և որպես սուննի հավատացյալ, Թուրքիայի 40 000 շիաներին:

1514թ. Չալդրանում շիական Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակից հետո, կարճ ժամանակահատվածում նվաճեց Վերին Միջագետքը, Սիրիան, Պաղեստինը, Լիբանանը, Հիջազը, Եգիպտոսը և այլն: Նա արժանացավ պատիվների, ստանալով «Խալիֆայի» տիտղոսը, որից հետո, հատկապես 18-րդ դարից, այդ տիտղոսն սկսեցին կրել օսմանացի սուլթանները:

96 Սուլթան Իբրահիմ Խան (1616-1648թ.թ.): Իշխանության գլուխ անցավ 1640թ. եղբոր՝ Մուրադ 4-րդից հետո: 1648թ. սպանվեց ենիչերիների ապստամբության ժամանակ:

97 «Կամավորական զինվորները կամ ջոկատները» (الجنود المتطوعة) կազմված էին քրդերից և չերքեզներից, որոնք գործում էին հրամանի

համաձայն, դաժանորեն սպանում էին տարագիր հայերին:

98 «Բնաջնջում» (իբադա-إبادة) եզրը, որն արդի արաբերենում համապատասխանում է «Genocide» եզրին, հեղինակն օգտագործում է առաջին անգամ:

99 «Ավար» (ղանիմա-غنيمه) դեռևս արաբական արշավանքների ժամանակ ճակատամարտից հետո նվաճողները զինվորներին էին բաժնում ձեռք բերված հարստությունը: Ինչպես երևում է, ցեղասպանության ընթացքում հայերից թալանված կամ կողոպտված ունեցվածքը, անձնական իրերը տրվում էին դահիճներին, որպես ավար:

Resume

By the purpose of exposing the modern Turkish government's policy of denying the Armenian genocide and counterattacking their forgers, foreign eye witnesses played significant and invaluable roles by all their published and unpublished testimonies and memoirs in different languages, among them many various materials in Arabic, some of which are still unknown by a wide range of scientists and readers.

Regarding the Armenian genocide, the memories of the Syrian Arab lawyer Faiz El-Ghusein who has eye witnessed the Armenian massacres, have been one of the core contributors to uncover many facts, which were summed up in his two works "Martyred Armenia" and "My Memories about the Arab Revolution".

The authors' memoirs about the horrible crimes committed by the young Turks were treated between August 1915 and February 1916. And since 1916 there were many books translated and introduced into various European languages, which were implemented in western Armenian translations.

The work "Martyred Armenia" by the first Arab eye witness F. El-Ghusein is known primarily by the genocide researchers, some of its verses were translated into French by M.Nercessian in 1991 and published in Yerevan within the collection of "the Armenian Genocide during the Ottoman Empire". Although the data of interest in "My Memories about the Arab Revolution" book, has been generally left out of the Armenian genocide researcher's views and studies.

Therefore this work comes to fill that gap, as these important memories of the Arab humanist Faiz El-Ghusein regarding the Armenian Genocide are the first Arabic script that became accessible by the Armenian scientists, and are considered unique for including contents that provides important topics and facts about the Armenians extreme tragedy.

Along with the importance of the Armenian translation, the Arabic edition of the author is also considered very important, as it provides an opportunity for the new generations of Arabic readers to learn about the dreadful events of that terrible period of history and the tragic realities of the Armenian Genocide by their own native language.

ՑԱՆԿ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Հայերեն

- Բայբուրդյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 1989թ.:
- Էլ-Ղուսեյն Ֆայեզ, Մարտիրոսացած Հայաստան, թարգ. Գարեգին քին. Կիրակոսյան, Նոր Զաղա, 1920թ.:
- Էլ-Ղուսեյն Ֆայեզ, Հերոսական հայութեան անցեալէն, Զարդերը Հայաստանի մեջ (Ականատեսի վկայութիւններ). թարգ. Պասմաճեան Գր. Գահիրէ, 1960թ.:
- Էլ-Ղուսեյն Ֆայեզ, Զարդերը Հայաստանի մեջ, թարգ. Կարո Գեորգեանի.-Ամէնուն Տարեցույց, Պէյրութ, 1961թ.:
- Լեփսիուս Յոհաննէս, դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 2006թ. հ. 2, Երևան, 2008թ.:
- Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Երևան, 1983թ.:
- Հայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան 1996թ.:
- Հովհաննիսյան Ա., Յեղասպանության ժխտումը և էթիկան.- Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, IV Երևան, 2006թ.:
- Հովհաննիսյան Ն. Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագրության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004թ.:
- Հովհաննիսյան Ն., Արաբական աղբյուրները հայերին ոչնչացնելու ոճրագործության մասին», «Արաբական աշխարհը և հայկական հարցը», «Արաբական առաջին կոնգրես 1913», Հայկական հարց, Երևան, 1996թ.:
- Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության պատճառների լուսաբանությունը և գնահատականը արաբական ժամանակակից պատմագրության մեջ, Երևան, 1996թ.:
- Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմություն, Երևան, 1998թ.:
- Ներսիսյան Մ., Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստեր,

Երևան, 2005թ.:

- Ներսիսյան Մ. Սահակյան Ռ., Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1991թ.:
- Շաքարյան Ա., Եվս մեկ ցնցող վկայություն հայերի ցեղասպանության մասին.- Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, IV, Երևան, 2006թ.:
- Սարգսյան Հ., Ֆայեզ ալ-Ղուսեյն, Հայկական կոտորածները, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, N 5, 1965թ.:
- Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության երկու ծրագիր.- Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, 2005թ.:
- Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991թ.:
- Վոլֆգան Գուստ, Հայերի ցեղասպանությունը Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, Երևան, 2005թ.:
- Փափազյան Ա., Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1988թ.:
- Փոլադյան Ա., Քրդերը աբխազյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում, Երևան, 1999թ.:

Ռուսերեն

- Գուլայթա Ջ., Շեյխ Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնը Հայոց ցեղասպանության մասին, «Իսլամը մեղսակից չի նրանց դաժանություններին», Մոսկվա, 2007թ.:
- Հովհաննիսյան Ն., Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատությունում, Երևան, 1993թ.:
- Իսլամ, հանրագիտարանային բառարան, Մոսկվա, 1991թ

Արաբերեն

- أبيليان جورج (كيفورك)، شهادة مدى الحياة- من أرام إلى أرام، ترجمة نورا أريسيان، عنجر، ٢٠٠٦
- أريسيان نورا، ١٠٠ شهادة عربية، بيروت، ٢٠١٥.
- أريسيان نورا، أصداء الإبادة الأرمنية في الصحافة السورية، ١٨٧٧-١٩٣٠، بيروت، ٢٠٠٤
- أريسيان نورا، غوائل الأرمن في الفكر السوري-موقف المفكرين السوريين من الإبادة الأرمنية، دمشق، ٢٠١٢.
- أكجام تانير، الهوية القومية التركية والقضية الأرمنية، حلب
- أمير محمد خليل، علاقة الأكراد بمذابح الأرمن
- أندونيان أبرام، الوثائق الرسمية لمجازر الأرمن، بيروت، ١٩٢٠
- الإمام محمد رفعت، الأرمن في مصر القرن التاسع عشر، القاهرة، ١٩٩٥
- الإمام محمد رفعت، الأرمن والغرب والإسلام، الاسكندرية، ٢٠٠٨
- الإمام محمد رفعت، الطريق إلى الإبادة الأرمنية الكبرى، القاهرة، ٢٠١٤
- الإمام محمد رفعت، القضية الأرمنية في المصادر العربية، القاهرة، ٢٠١٤
- الإمام محمد رفعت، القضية الأرمنية في المصادر العربية، ١٨٧٨-١٩٢٣
- الإمام محمد رفعت، مصر والأرمن- مسألة أضنة أبريل ١٩٠٩
- بابايان نرسيس، مذكرات الأب نرسيس بابايان، ترجمة شوكت يوسف، حلب، ٢٠١٠
- بهنسي عفيف، سورية التاريخ والحضارة، دمشق، ٢٠٠١
- بولاديان أرشاك، شهود عيان عن الإبادة الأرمنية في الإمبراطورية العثمانية، مجموعة وثائق، دمشق، ٢٠١٤.
- بولاديان أرشاك، شهادات غربية عن الإبادة الأرمنية في الإمبراطورية العثمانية، دمشق، ٢٠١٦.
- الترك عثمان، صفحات من تاريخ الأمة الأرمنية، حلب، ١٩٦٠
- ترنون إيف، الأرمن - تاريخ الإبادة الجماعية، ترجمة يوسف باريش، دمشق، ٢٠١٦.
- ترنون إيف، ماردين ١٩١٥، تحليل لأسباب وظواهر الإبادة الجماعية، ترجمة يوسف باريش، دمشق، ٢٠٠٩.
- جريمة الصمت (جريمة إبادة الجنس الأرمني)، ترجمة هوري عزازيان-سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية، اللاذقية، ١٩٩٥
- جمال باشا السفاح- دراسة في الشخصية والتاريخ، اللاذقية، ١٩٩٣
- الحاج حنا سعيد، العلاقات الإسلامية الأرمنية منذ الفتح العربي حتى اليوم، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٦
- الحاج كميل، الديمقراطية في النظام الدولي الجديد- الحالة التركية، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٧
- حتي فيليب، تاريخ سورية ولبنان وفلسطين، ج١، بيروت

- في الدولة العثمانية والبلاد الشامية، حلب، ١٩٩٥
- مؤلف مجهول القصارى في نكبات النصارى، ١٩١٩
 - مالويان إغناطيوس، الإنسان والشهيد والطوباوي، بزمار، ٢٠٠١
 - مجموعة خاطرات فائز الغصين غرب ونعيم بيك ترك درمورد ندادكش أرمنيا، ترجمة دكتور أ. ساهلكيان
 - مختارات من بعض الكتابات التاريخية حول مجازر الأرمن عام ١٩١٥
 - المدور مروان، الأرمن عبر التاريخ، حلب، ١٩٨٢
 - المصادر العربية حول جريمة إبادة الأرمن، حسين بن علي، ولي الدين يكن، فائز الغصين، بيروت، ١٩٨٨
 - موسى برنس، مجازر الأرمن جرائم ضد الإنسانية، حلب، ١٩٩٦
 - مولان زاده رفعت، الوجه الخلفي للانقلاب التركي، حلب، ١٩٩٢
 - نخبة من الباحثين، القضية الأرمنية في الفكر اللبناني، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ٢٠٠٠
 - نعمان ناجي، مئة... وتستمر الإبادة، بيروت، ٢٠١٥
 - هنري مور غناطو، قتل أمة، ترجمة أكشيشيان، حلب، ١٩٩٠
 - هوفهانيسيان نيقولا، العلاقات التاريخية الأرمنية العربية، ترجمة محمد رفعت إمام، القاهرة ٢٠٠٨
 - هوفهانيسيان نيقولا، تاريخ الدول العربية، ترجمة أ. أكشيشيان، ج ٢، حلب، ٢٠١١
 - الهويدي جاسم، العكيدات، الميادين، ٢٠٠٨
 - اليافي نعيم، مجازر الأرمن وموقف الرأي العام العربي منها، اللاذقية، ١٩٩٢
 - يريسيان بارور، من مذكرات نعيم بك، مجازر الأرمن - شهادات ووثائق، بيروت ١٩٨٦

Աղբյուրներ

- Faiz al-Ghusein, Martyred Armenia, N.Y., Trans. From the Original Arabic, New York, George H. Doran company, MCD XVIII 1916
- Fais el-Gusein (A Bedouin), Martyred Armenia, London, by C. Arthur Pearson, 1917.
- Faiz-el-Ghossein, Martyred Armenia (translated from the Original Arabic), New York, Doran Co., 1918, VII, 52pp.
- M. Canard and Cl. Cahen, Diyar Bakr, Diyar Mudar, Diyar Rabia-1n: The Encyclopedia of Islam, v. 2:
- Martyred Armenia, by Fa'iz El-Ghusein, Bedouin Notable of Damascus, new York, Tankian, 1975.

- حسن حافظ فؤاد، تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم، القاهرة، ١٩٨٦
- حلاج أوغلو يوسف، تهجير الأرمن ١٩١٤-١٩١٥ (الوثائق الحقيقية)، ترجمة أورخان محمد علي، بيروت، ٢٠١٠
- داديان فاهان، المستندات الألمانية والنمساوية الرسمية عن المجازر الأرمنية، ترجمة أ. أكشيشيان، حلب، ١٩٩٧
- داديان فاهان، المصادر التركية والغربية حول النظام العثماني والإبادة العرقية للأرمن، ترجمة أ. أكشيشيان، سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية، اللاذقية، ٢٠٠١
- داديان فاهان، دور الأطباء الأتراك في المذابح الأرمنية أثناء الحرب العالمية الأولى، ترجمة أ. أكشيشيان، سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية- ج ٢، اللاذقية، ١٩٩٥
- داغر أسعد مفلح، ثورة العرب، حلب، ١٩٨٩
- الزركلي خير الدين، الاعلام، ج ٣، ج ٥، بيروت ٢٠٠٢
- زهر الدين صالح، أصالة العرب والوفاء الأرمني، بيروت، ٢٠٠٠.
- زهر الدين صالح، الأرمن شعب وقضية، بيروت، ١٩٨٨
- زهر الدين صالح، الأرمن والعرب بين الطورانية والصهيونية، بيروت، ١٩٩٤
- زهر الدين صالح، سياسة الحكومة العثمانية في أرمنيا الغربية وموقف القوى الدولية منها، انطلياس- بيروت، ٢٠١٠
- السيد حسين عدنان، حق تقرير المصير- القضية الأرمنية نموذجاً، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٨
- سيما، ذاكرة من المجازر الأرمنية، بيروت، ٢٠٠٧
- صالح جهاد، الطورانية التركية بين الأصولية والفاشية، بيروت، ١٩٨٧
- طوركيان شوارش، القضية الأرمنية والقانون الدولي، اللاذقية، ٢٠٠٠.
- عربش سمير، مئوية الإبادة الأرمنية، دمشق، ٢٠١٥.
- العزي غسان، المجزرة الأرمنية (١٩١٥) ووثائق من الأرشيف الدولي، بيروت، ١٩٩٧
- عطا الله دعدو، مله، المسألة الأرمنية في النظام الدولي المعاصر، تاريخ وجيوسياسية، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، ١٩٩٦
- غازاريان هايكازن، ووثائق المجازر الأرمنية عام ١٩١٥، ترجمة نزار خليلي- سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية، اللاذقية، ١٩٩٥
- الغصين فائز، المذابح في أرمنيا، حلب، ١٩٩١
- الغصين فائز، المظالم في سوريا والعراق والحجاز، العقبة، ١٩١٨
- الغصين فائز، مذكراتي عن الثورة العربية، ج ١، دمشق، ١٩٣٩، ج ٢، دمشق، ١٩٧٠
- الغصين فائز، مذكراتي عن الثورة العربية، ج ٢، دمشق، ١٩٥٦
- الفيكونت بريس جيمس، هربرت آدمز جيبونس، أرنولد ج. توينبي، فريدوف نانسن- سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية- ج ١، ترجمة خليل الجبيلي، اللاذقية
- أكشيشيان الكسندر، صفحات ووثائق من جريدة التقدم الحلبية عن الأحوال الأرمنية والعربية

Ֆրանսերեն

- Faiez El-Ghocein, Temoignage d'un Arabe musulman Sur l'innocence et le massacre des Armeniens. Trad. De l'Arabe par A. El-G, Bombay, 1917
- Les massacres en Armenia, Fais El-Ghocein. Traduit de l'Arabie par A. El-G., 1917

Գերմաներեն

- Faiez el-Ghusein, Die Türkenherrschaft und Armeniens Schmerzenschrei (von Scheik Faiez el-Ghusein Advokat und Beduinschaf in Damaskus), Zürich, 1918.
- Faiez el-Ghusein, Armenisches Martiertum von einem Muhammedaner, (Übers., aus dem arabischen), Potsdam, 1922.

Իտալերեն

- Ilbeduino misericordioso. Testimonianze di un arabo musulmano sullo sterminio degli armeni, Milano, 2005.

Էլեկտրոնային Կայքէջեր

- Հայոց ցեղասպանության <http://armeniangenocide100.org>
- ՀՀ Նախագահի <http://www.president.am/hy/>
- www.ancme.net/studies.407
- www.ar.wikipedia.org/wiki/
- www.alnssabon.com
- Islamsyria.com/portal
- www.kaldaya.net/2012/articles/01/30jan16
- hadith.al-islam.com/loader.aspx?pageid=261
- www.alukah.net

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	7
Ներածություն	13
Ֆ. ալ-Ղուսեյն «Ջարդերը Հայաստանում»	49
Ֆ. ալ-Ղուսեյն «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին»	117
Ծանոթագրություններ	127
Ամփոփում	148
Օգտագործված գրականության ցանկ	149

Միրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի
հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին

Թարգմանությունը արաբերեն բնագրից,
առաջաբանը, ներածությունը և ծանոթագրությունները
Ա. Պ. Փոլադյանի և Լ. Ա. Սարգսյանի

Խմբագիր՝ Հ. Ա. Փոլադյան
Համակարգչային շարվածք՝ Մ. Ա. Քեշիշյան
Սրբագրիչներ՝ Գ. Ն. Քյուրքջյան
Հ. Ժ. Սալլաքյան

Տպաքանակ՝ 1000 օրինակ

ԴԱՄԱՍԿՈՍ 2017, “Դար ալ-Շարկ” հրատարակչություն

المحتوى

٩.....	تقديم
١٣.....	المقدمة
١٧.....	فائز الغصين والإبادة الأرمنية
٣٥.....	فائز الغصين (المدائح في أرمينيا)
٩٧.....	فائز الغصين (من مذكراتي عن الثورة العربية) ج ١

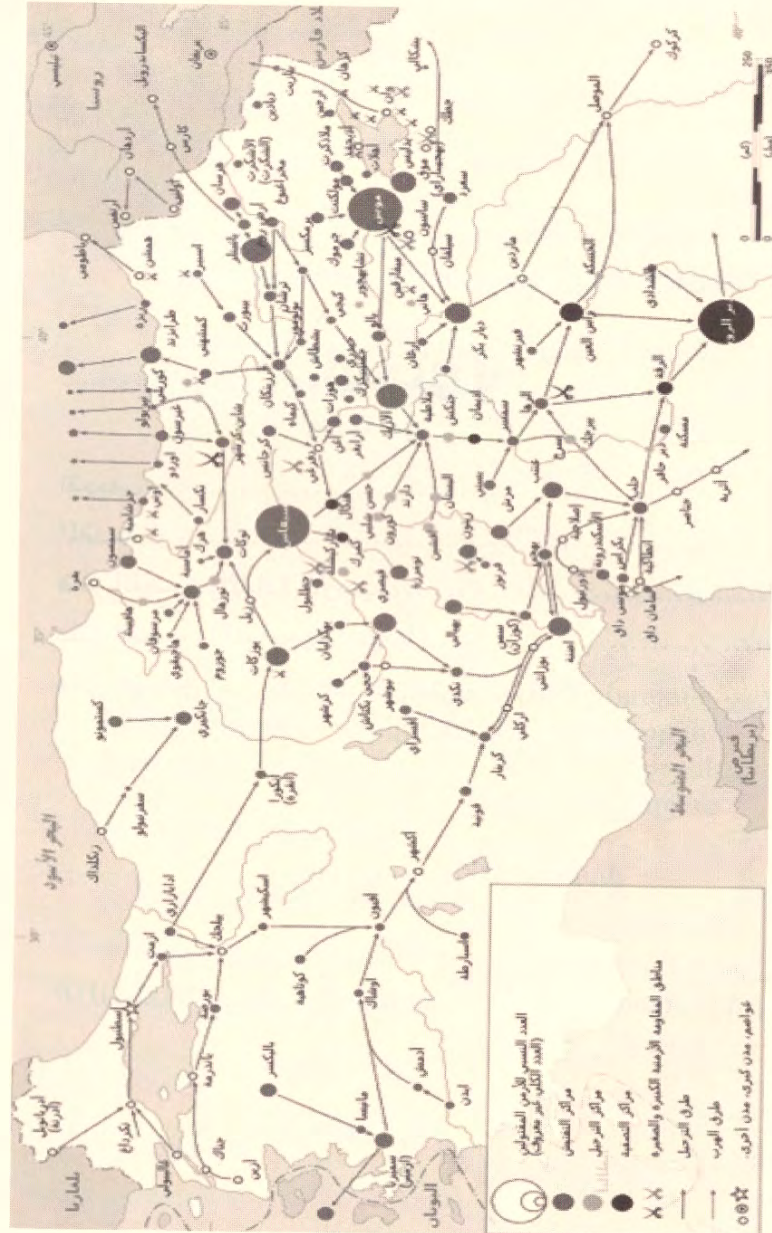
الضباط والأطباء، ومن الأهالي الذين رأوا المجازر بأعينهم، وقد نقل لي أهل "وان" وأهل بتليس الذين نزحوا من بلادهم عند احتلالها من الجيوش الروسية قصصاً لا تصدق عن تقتيل الأرمن وإفنائهم.

ديكران وأغوب قايطانجيان

ذكرنا في حديثنا السابق أن بين المساجين تسعة عشر أرمنياً كانوا مسجونين بتهمة أنهم من عصابات الأرمن، ومن أفراد جمعيتي الطاشناق والهنشاق، وكنت أزورهم من آن لآخر، وقد قصوا عليّ كيف قبض عليهم، وعذبوا بالضرب والتجويع، ووضع الحديد بأرجلهم، وقطعت أظفارهم وأسنانهم بالكماشة، ونفتت أهداب عيونهم، ووضعت الآلات الضاغطة على أسداغهم، لإجبارهم على الاعتراف والإقرار بأسماء رفقاءهم في الجمعية، وقد عذبوا اثنين منهم أشدّ العذاب، وهما ديكران وأغوب قايطانجيان، لأنهما من جمعية الطاشناق، وقد قصّ عليّ أحدهما "أغوب" قصة فقال لي:

بينما كنت جالساً في داري، إذ طرق الباب ففتحته، وإذا بالطارق أحد أفراد الشرطة الذي دعاني لمرافقته للدائرة، فذهبت معه، فأخذوا يسألونني عن جمعيات الأرمن والفتدائيين منهم، وأنا لا أجيب عن السؤالات بشيء، لعدم معرفتي، فبدؤوا يعذبونني بأنواع العذاب، ومن شدة اليأس، ذهبت إلى بيت الخلاء، وقطعت شرايين ذراعي وأعضاء أخرى من جسمي بقصد الانتحار والتخلص من العذاب الذي لا يطاق، ولكن الشرطة أدركوني، ونقلوني للمستشفى فشفيت.

هذا ما حدثني به أغوب، وقد حكم عليه أخيراً مع رفاقه بالموت، وأعدموا جميعاً في خربوط.

من حلب، وباقي السجناء جميعهم أكثرهم أكراد وأتراك، وسنأتي بعد حين على طرف من المذابح والأهوال والفظائع التي قاساها الأرمن... وبينما أنا راقد، وإذا بباب الخان يطرق بشدة زائدة، وإذا بضجيج وصياح، استمر مدة ثم فتح الباب، وأشعلت المصابيح، وأخرجت جميع المركبات الموجودة في الخان، وركب فيها بعض جنود المتطوعة من شركس وأكراد، وذهبوا إلى جهة لا أعرفها، ولم يعودوا إلا بعد طلوع الشمس.

خسائر الأرمن في النفوس ومحاولة إبادتهم

وفي الصباح، سألت صاحب الخان عن هذه الضجة التي قامت في منتصف الليل، وعن سفر المركبات وعودتها، فأجابني: إن جنود المتطوعة، قد أخذوها حسب عادتهم لإركاب الأرمن، وإرسالهم إلى المحال المعينة لإقامتهم، وقد علمت بعدها أن الحكومة كانت قد عينت رشيد بك والياً على ديار بكر، وزودته بالتعليمات اللازمة لإبادة الأرمن عن بكرة أبيهم، والتخلص منهم بجميع الوسائل والأسباب، وبلغوا الولايات التي يقطنها الأرمن، بأن الحكومة قررت إبعاد الأرمن جميعهم لولاية الموصل، على أن يرسلوا جماعات جماعات عن طريق ديار بكر، وعندما تصل جماعة من الأرمن إليها، يتسلمهم المتطوعة، ويذهبون بهم في هذه المركبات إلى خارج المدينة، ويقتلونهم عن بكرة أبيهم بإطلاق الرصاص عليهم.

وقد فهم من الإحصاءات أن مقدار الأرمن الذين قتلوا في تركيا، وماتوا جوعاً، ونُفوا منها، يتجاوز المليون والمئتي ألف نسمة.

تهجير الأرمن وتقتيلهم

أما سوق الأرمن للقتل، فإنه لأمر تشيب من هولته الرؤوس، وتتشعر من فظاعته الأبدان. وقد أخبرني أحد أفراد المتطوعة في ديار بكر، كيف كان يساق الأرمن للقتل، فقال:

إنه عندما يصدر قرار بتسفير عائلة من الأرمن، يوضع على باب منزلها خفير إلى الساعة الثامنة غروبية ليلاً، ثم تأتي بالمركبات وتوضع جميع العائلة رجالاً ونساءً وأطفالاً في هذه العجلات، ويخرجون من المدينة إلى محل بعيد عنها، ويقتلونهم جميعاً بالرصاص والسيوف والخناجر، وبجميع أنواع السلاح بصورة تفتت الأكباد، وتبعث الألم في النفوس، وبعد أن يموتوا جميعهم يبدأ جنود المتطوعة بأخذ ما يحمل هؤلاء الأموات من دراهم ولباس، فيخزنون المال، ويبيعون الثياب، ويأخذون أثمانها غنيمة لهم.

وكان الأتراك في ولاية بتليس، يجمعون الأرمن في المتابن، ويضعون التبن في أبوابها، ويضرمون النار بها، فيموتون من الدخان. أما في (موش)، فقد أتلّفوا الأرمن رمياً بالرصاص، وطعنًا بالسكاكين، وكانت الحكومة في ولاية سيواس استأجرت قصابين بأجرة يومية لذبح الأرمن، وكان أفراد الدرك، يفرقون كل عشرة من الأرمن على حدة، ويرسلون واحداً بعد الآخر إلى القصابين الذين كانوا يذبحونهم ذبح الغنم، وكان أفراد المتطوعة يربطون الأرمن رجالاً ونساءً، ويلقونهم من محال عالية إلى الأسفل، فلا يصلون إلا جثثاً هادمة محطمة، وفي ديار بكر كانوا يقتلونهم رمياً بالرصاص، وبوساطة القصابين، وتارة يرمون بكثير منهم في الآبار والمغاور، ويسدون أبوابها، فيتلفون جوعاً واختناقاً، وقد قتل ألفا أرمني دفعة واحدة، بمحل خارج ديار بكر بين قصر السلطان مراد، وبين نهر دجلة، لا يبعد عن المدينة أكثر من نصف ساعة، وقد أخذت هذه المعلومات من

” وفي صباح تلك الليلة عند طلوع الشمس، رحلنا من قره جورن ووجهتنا ”سيورك“، وهي مركز متصرفية بهذا الاسم وتابعة لولاية ديار بكر، وكنا نرى طول الطريق جيوشاً من نساء الأرمن سائرات نحو الجنوب، وفي مقدمتهن دركي، وفي مؤخرتهن آخر، وكانت جثث القتلى والموتى تملأ حافتي الطريق، فظللنا نسير بين هذه المناظر البشعة الى أن وصلنا الى قسبة سيورك، وعندما نزلنا من المركبات رأينا خادماً من خدام الخان يحمل جنيناً ذهب به الى خلف الخان ورماه، فسألناه عن الخبر، فقال: إن ثلاث أرمنيات مرضن وتخلفن عن رفيقاتهن وبقين في الخان، وكانت إحداهن حاملاً، فوضعت طفلاً، ولم تقدر أن ترضعه، فمات ورماه كما يرمي فأرة.

قلت سابقاً إن الحكومة في حلب كانت سلمت عارف أفندي خمسة من الأرمن مرسلين لديار بكر، فلما وصلنا لسيورك قال لي عارف أفندي: إن قائد درك سيورك ومدير الشرطة يطلبان منه أن يسلمهما الخمسة الأرمن، ويدفعوا خمسين ليرة فدية عن أنفسهم، وكلفني أن أبلغهم ذلك، فبلغتهم هذه الرسالة الممقوتة، فقالوا: إنه لا يوجد معهم سوى عشر ليرات: فأخذوها منهم: ونجوا من الموت: ولكن إلى حين، لأنهم بعد وصولنا لديار بكر بشهر، أرسلوا مع قافلة من قوافل الأرمن لخارج ديار بكر وقتلوا، وقد أخبرني بذلك من رأى إطلاق الرصاص عليهم بعينه.

نمنا تلك الليلة بسيورك، وفي الصباح داومنا على طريقنا، وكانت المناظر متشابهة على حافة الطريق، والخلاصة بقينا نمشي بين الأموات، إلى أن اقتربنا من ديار بكر.

طفل في القفر

وقبل وصولنا إلى ديار بكر ببضع ساعات، رأينا طفلاً لا يتجاوز الرابعة من عمره، أبيض اللون بعينين زرقاوين وشعر ذهبي، تلوح عليه آثار النعمة والترف والدلال، لباساً بدلة سماوية من المخمل، ولكنها ممزقة، واقفاً تحت أشعة الشمس على حافة الطريق، لا يتحرك، ولا يتكلم، فأمر الضابط الحوذي أن يوقف المركبة، ونزل وحده، وسأله، فلم يجبه عن سؤاله، ولم ينبس ببنت شفة، وكيف يتكلم وهو صغير، وربما لا يعرف غير الأرمنية، ومن يعلم ربما كان لا يقدر على الكلام من الجوع الذي أضناه، فقال الضابط: لو أخذنا هذا الطفل معنا إلى ديار بكر لضبطته منا الحكومة، كالمال المهرب، أو كالسلاح الممنوع حمله، وكان نصيبه القتل كنصيب غيره من الأرمن، فالأوفق أن نتركه، لعل الله يحسن عليه أحد المارة، يأخذه ويربيه، ولم نكلمه نحن بشيء، وركب الضابط العجلة، وسرنا في طريقنا، وتركنا هذا الطفل، كما رأيناه لا يتكلم، ولا يبكي، ولا يتحرك أبداً، كأنه لم يكن إنساناً، وكأننا نحن لسنا من البشر، ولم تكن في قلوبنا ذرة من الشفقة والرحمة، ومن يعلم ابن أي مثر، أو ابن أي وجيه من وجهاء الأرمن هو، وبعد أن كان لا يرى الشمس، أصبح يتيماً بعد قتل أبيه، وقد يكون طعمة للوحوش في هذه الليلة.

سجن ديار بكر وسكانه

لما دخلت من باب السجن، أخذوني للطابق الثاني المبني فوق باب السجن، وأخذوا الأرمن للطابق الأول... كان المسجونون ثلاثمائة شخص تقريباً، بينهم تسعة عشر أرمنياً من ولاية ديار بكر، أوقفوا بداعي أنهم من جمعيتي الطاشناق والهنشاق، ومن عصابات الأرمن، وكان من جملة الخمسة الذين أرسلوا

في قرية قره جورن وفي سيورك

بعد خروجنا من أورفه بست ساعات تقريباً، وصلنا الى ماء نبع غزير، يجري على الأرض قريب من قرية تسمى قره جورن، فنزلنا لتغدي ونشرب، فمشيت قليلاً نحو منبع الماء، وإذا بمنظر يقف له شعر الرأس، وترتعد من رؤيته الفرائص، وتتألم منه النفس، شاهدت امرأة ملقاة على ظهرها عارية إلا من القميص المصبوغ بالدم الأحمر، وقد أطلق عليها أربع رصاصات أصابتها في صدرها، وتحت ثدييها، وبقربها طفل صريع لا يتجاوز الثامنة من عمره، ضرب بفأس على أم رأسه وألقي على وجهه، وبينما كنت أتأمل في مصير هذه المرأة والطفل الذي بقربها، وإذا بعارف أفندي يناديني بأن أحضر وأنظر إلى هؤلاء الأطفال المختبئين بالماء خوفاً على حياتهم، وأهمهم بالقرب منهم تن من الجوع والمرض، فدنوت من المكان الذي أشار إليه ورأيت عدة أطفال تعساء مع أهمهم في الماء، فأخرجناهم منه، وأطعمناهم، وسألنا والدتهم، فقالت: إنها أرسلت مع كثير من النساء الأرمنيات من أرضروم، وقد تألب عليهن سكان القرى التي مررن بها، وأخذوا الجميلات منهن، وكل ما مررن بقرية، كان أهلها يهبطون ما معهم من نقود وثياب، إلى أن وصلن الى هنا، فاجتمع عليهن خلق كثير، ولم يبقوا معهن حتى الثياب التي يلبسناها، ومن يمتنع عن إعطاء اللباس، يطلقون عليه الرصاص، ويقتلونه.

وقد قالت لنا: إن المرأة الملقاة جثتها وجثة طفلها بالقرب منها، قتلت مع ولدها، لأنها دافعت عن عرضها، وأبت أن تستسلم للمعتدين على عفافها، عندئذ أرسل عارف أفندي جندياً للمخفر القريب، وأمر الدرك أن يوصلوا المرأة وأولادها للرها أي إلى أورفه.

وبعد الغداء والاستراحة سرنا من هناك لقرية قره جورن فتمنا فيها.

الأقدام من بلاد بعيدة مرسلين للقتل والموت جوعاً، ولما لم يسلموا السلاح، أرسلت الحكومة قوة من الدرك والشرطة لتفتيش دور الأرمن وأخذ السلاح، فأطلقوا الرصاص على الدرك والشرطة، فخابر المتصرف قيادة الجيش الرابع، وبأمر من جمال باشا قائد الفيالق الرابع، أرسل فخري باشا مع قوة كافية ومدافع لأورفه، فأطلقت قنابلها على حارات الأرمن حتى جعلها قاعاً صاففاً، وقتل من الأرمن خلق كثير، واستسلم البقية، فأبعدوا مثل غيرهم من أبناء جلدتهم.

قلت: إننا وصلنا إلى أورفه بعد منتصف الليل، ونمنا في الفندق هناك، وفي الصباح نهضنا من نومنا، وجلست أنا في القهوة، وذهب عارف أفندي لدار الحكومة، ليتدارك لنا مركبات غير التي أوصلتنا لأورفه، وبعد برهة من الزمن، عاد ومعه مركبتان، واستحضر لنا طعاماً كافياً للطريق، فركبنا وسرنا نحو سيورك.

وكنا نرى في طريقنا نساء الأرمن وأطفالهم وشيوخهم يسيرون مع الدرك، كأنهم قطعان الغنم، والذي يراهم عن بعد، يظن أنهم جيوش سائرة لمواقع القتال، وكنا نرى على حافتي الطريق مناظر تقشعر لها الأبدان، فمن طفل مقتول وملقى على الأرض، إلى شاب محروق بالنار، إلى صبابة في شرخ الشباب يخجل البدر من جمالها ملقاة جثتها على الطريق، لا يسترها سوى شعرها، إلى شيخ هرم أعياء التعب، فمات في طريقه إلى منفاه، وهكذا كنا نرى هذه المناظر الفظيعة، تتبدل أمامنا كلما تقدمنا نحو الشمال، وهي مناظر موحشة تدل على قساوة ما بعدها قساوة. وقد أشار سائق المركبة إلى أكمة عالية وقال: إن زهرا ب ووارتكس وهما من زعماء الأرمن كان جيء بهما لهذه الأكمة، وقتلا شرقتة.

فوصلنا إلى بلدة سروج، وهي مركز قضاء بهذا الاسم، وقد ذكرها صاحب المقامات بكتابه، وقد وجدنا خاناتها تغصُّ بالنساء الأرمنيات والأطفال والشيخ وقليل من الشبان مرسلين من أطراف البلاد العثمانية لسورية، ليقيموا فيها.

ولما رأيت عائلات الأرمن في خانات سروج وهي بحالة يرثى لها من الشقاء والتعب والذل بعد العزِّ، وبعد أن كانوا من أنشط العناصر العثمانية، يعيشون برفاه وترف ورخاء، أصبحوا يقطعون المسافات الشاسعة من أرضروم إلى سروج مشياً على الأقدام.

من سروج لأورفه (ومنها إلى سيورك، ذبح الأرمن)

بعد قليل حضرت المركبتان مع أحد الجند، فركبت أنا وعارف أقندي وجنديان في إحدهما، وركب في الثانية بقية الجنود وخمسة من الأرمن، أرسلوا معنا من حلب لديار بكر، وسرنا من السروج إلى الشمال قاصدين مدينة أورفه، وهي مركز متصرفية، كانت مرتبطة بولاية حلب، فوصلناها بعد منتصف الليل، وكنا نسمع إطلاق الرصاص بشدة وبصورة متواصلة ومزعجة، فتمنا في الفندق إلى الصباح، وسألنا عن سبب إطلاق الرصاص، فقليل لنا: إن الحكومة أرادت تفسير الأرمن وإبعادهم من أورفه، بعد أن جمعت منهم قسماً من السلاح، فامتنعوا عن السفر، ولما أراد رجال الدرك تفسيرهم بالقوة، أطلقوا الرصاص عليهم، ونشبت بين الفريقين معركة.

وقبل وصولنا بأيام، كانت الحكومة طلبت من الأرمن تسليم السلاح الموجود لديهم، فامتنعوا، إذ كانوا يرون كل يوم قوافل الأرمن، تأتي مشياً على

فايز الغصين

من مذكراتي عن الثورة العربية
الجزء الأول

دمشق ١٩٥٦

والأطفال، وما جزاء من قتلهم بغير ذنب، وما جزاء من أحرق النفوس البريئة؟!
إنني أجد اليوم أنَّ الأمة الإسلامية مضطرة للمدافعة عن نفسها، لأنه إذا
لم يوضح لأوروبا حقيقة الأمر، لعدَّ الأوروبيون هذا الفعل نقطة سوداء في تاريخ
الإسلام، لا يمحوها الدهر.

ومن هذه الآيات والأحاديث والشواهد التاريخية، ظهر للملأ أن عمل
رجال الحكومة التركية مخالف لأحكام الدين الإسلامي تمام المخالفة، وحكومة
تدعي أنها حامية الإسلام، وحكومة تخالف الشريعة الإسلامية، ليست بحكومة
إسلامية، ولا يحق لها أن تدعي ذلك.

وعلى المسلمين أن يتبرؤوا من هذه الحكومة، وألا ينقادوا إلى حكومة
تدرس الآيات القرآنية، والأحاديث النبوية، وتأمّر بقتل الأبرياء من النساء
والأطفال والشيخوخ الذين لا ذنب لهم. وإلا عدوا شركاء بهذه الجناية التي لم يخبر
التاريخ عن مثيلها.

وبعد هذا.. فإنني أوجه كلامي لدول أوروبا وأقول: إنَّ الذي شجع الحكومة
التركية على هذا العمل هي دول أوروبا نفسها، إذ إنها علمت سوء إدارة الحكومة
التركية وأفعالها البربرية في أوقات كثيرة، فلم توقفها عندها.

انتهى تببيض هذا الكتاب في ٤ ذي القعدة سنة ١٣٣٤ و٣ سبتمبر "أيلول"
سنة ١٩١٦ في مدينة بومباي (الهند).

وبالوالدين إحساناً... ولا تقتلوا النفس التي حرم الله إلا بالحق) الأنعام آية ١٥١.
(ولا تقتلوا النفس التي حرم الله إلا بالحق ومن قتل مظلوماً فقد جعلنا لوليه سلطاناً.... إلخ) الإسراء آية ٣٣.

(وعباد الرحمن.... ولا يقتلون النفس التي حرم الله إلا بالحق.... إلخ) الفرقان آية ٦٨.

(يا أيها الذين آمنوا كتب عليكم القصاص في القتلى الحر بالحر... إلخ) البقرة آية ١٧٨.

(ولا تزرز وازرة وزر أخرى) الأنعام آية ١٦٤.

(إن الذين يكفرون بآيات الله.... ويقتلون الذين يأمرون بالقسط من الناس فبشرهم بعذاب أليم... إلخ) آل عمران آية ٢١.

(من أجل ذلك كتبنا على بني إسرائيل أنه من قتل نفساً بغير نفس أو فساد في الأرض فكأنما قتل الناس جميعاً... إلخ) المائدة آية ٣٢.

(وكتبنا عليهم فيها أن النفس بالنفس... إلخ) المائدة آية ٤٥.

الأحاديث الشريفة حدثنا قيس بن حفص... عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: (أكبر الكبائر الإشراك بالله وقتل النفس) البخاري جزء ٨، صفحة ٣٦.

(حدثنا أحمد بن يونس أخبرنا الليث عن نافع أن عبد الله ر.ع. أخبره أن امرأة وجدت في بعض مغاري النبي صلى الله عليه وسلم مقتولة فنهى رسول الله صلى الله عليه وسلم قتل النساء والصبيان) البخاري جزء ٤، صفحة ٢١.

(حدثنا اسحق بن ابراهيم قال: قلت لأبي أسامة، حدثكم عبد الله بن نافع ابن عمر رضي الله عنهما قال وجدت امرأة مقتولة في بعض مغاور رسول الله (صلى الله عليه وسلم) فنهى رسول الله (صلى الله عليه وسلم) عن قتل النساء والصبيان.

(حدثنا.... إلخ قال رسول الله (صلى الله عليه وسلم) أمرتكم ألا تحرقوا فلاناً وأن النار لا يعذب بها إلا الله.. إلخ).

(حدثنا موسى بن إسماعيل... عن عمر رضي الله عنه قال: وأوصيه بذمة الله وذمة رسوله (صلى الله عليه وسلم) أن يوفى بعدهم وأن يقاتل من وراءهم ولا يكلفوا إلا طاقاتهم.) البخاري جزء ٤، صفحة ٣١.

(ذمة المسلمين واحدة. فمن خفر مسلماً فعليته مثل ذلك). البخاري جزء ٤، صفحة ٦٧.

وقد كتب أبو بكر الصديق رضي الله عنه لأحد قواده ما يأتي: إذا سرت في جيشك مع تغف أصحابك في السير، ولا تغضبهم وشاور ذوي الآراء منهم، وإذا لقيتم العدو زحفاً فلا تولهم الأدبار، ومن يولهم يومئذ دبره إلا متحرفاً للقتال أو متحيزاً إلى فئة، فقد باء بغضب من الله، وإذا ظفرتهم بعدوكم، فلا تقتلوا شيخاً ولا امرأة ولا طفلاً، ولا تحرقوا زرعاً، ولا تذبحوا دابة، إلا ما يلزمكم للأكل، وتستجدون رهباناً في الصوامع، ترهبوا الله فدعوهم وما ارتضوا به لأنفسهم ولا تقتلوهم، ولا تهدموا جوامعهم والسلام).

وقد طلب السلطان سليم الأول العثماني من شيخ الإسلام فتوى بإخراج المسيحيين من الرومالي أو يسلموا. فلم يقبل منه، لأن هذا الطلب مخالف للشريعة الإسلامية، وقد أمر أيضاً السلطان إبراهيم العثماني بقتل جميع المسيحيين داخل البلاد العثمانية، فلم يفلح، ثم عدل وأمره بقتل الإفرنج فقط، فلم يقبل شيخ الإسلام في ذلك الحين، إذ إن هذا الأمر لا يوافق الشريعة الإسلامية.

(هكذا كان رجال الدولة العثمانية، لما كانوا يطبقون حركاتهم على الشريعة الإسلامية الصحيحة).

أبعد هذا كيف يحق لرجال الحكومة التركية في هذا الزمان قتل أمة برمتها، رجالاً ونساءً وشيوخاً وشباناً وأطفالاً، وقد دفعوا جميع ما رسمته الحكومة العثمانية عليهم من رسم الميري وأعشار وتمتع وبدل نقدي وعسكري وغيرها، ولم يعصوا في أمر.

فلو فرضنا محالاً أن رجال الأرمن جديرون بأن يقتلوا، فما ذنب النساء

كتابنا، ولم يحدث الأرمن أقل حادث، لا في ولاية أرضروم، ولا في كل من ولايات خربوط وطرابزون وسيواس وأضنة وبتليس، ولا في لواء موش. وقد نقلنا مسألة الزيتون ذات بال ومسألة الرها (أورفه)، فقد جرت بقصد المدافعة عن أنفسهم، إذ إنهم رأوا ما حلَّ بأمتهم، فرجعوا الموت على التسليم.

وأما تشكيلات الأرمن وراياتهم وقنابلهم وما شابه ذلك، فهذا أمر لو فرضنا أن بعضه صحيح، فلا يكون جزاؤه إتلاف جميع الأمة الأرمنية رجالاً ونساءً، وشيوخاً وأطفالاً. فهذا يسيء للمسلمين، إذ إن الذين ليس لهم علم بحقيقة المسألة، سيحملونها على تعصب تجاه الأمة الإسلامية والمسلمين.

ويكفي أن نرى لمن يدعي ذلك، ما فعله شبان الأتراك الأغرار من المظالم والقتل بحق الإسلام في سورية والعراق، وقد صلبوا في سورية أهم رجالها من المفكرين، من دون ذنب، كشكري بك العسلي، وعبد الوهاب بك الإنكليزي، وسليم بك الجزائري، والأمير عمر الحسيني، وعبد الغني العريسي، وشفيق بك المؤيد، ورشدي بك الشمعة، وعبد الحميد الزهراوي، وعبد الكريم الخليل، والأمير عارف الشهابي، والشيخ أحمد حسن طيارة، وأكثر من ثلاثين زعيماً أمثالهم.

وقد جئت بهذا الكتاب لأدحض سلفاً ما يقوله المتقوّلون، ويتخرص به المتخرصون على الدين الإسلامي والأمة الإسلامية، وأثبت أن ما فعل بالأرمن، إنما هو راجع على رجال جمعية الاتحاد والترقي الذين يديرون دفة الدولة التركية، وقد فعلوه تعصباً لجنسيتهم، وحسداً منهم ليس إلا. وإن الدين الإسلامي براء من أفعالهم.

علمنا مما قرأته ومما تقدم، أن الأرمن لم يأتوا بأمور تخوّل للأتراك مجازاتهم بهذا الجزاء الفظيع الذي لم تقدم عليه أمة حتى في القرون المظلمة. فما السبب الذي ساق رجال الحكومة التركية على قتل أمة برمتها. وكانوا يقولون إن الأرمن إخوانهم في الوطنية، وإنهم هم العضو المهم الذي نما لشلّ حكم عبد

الحميد الاستبدادي، ولاسترداد الدستور العثماني، وهم الذين قالوا: إن الأرمن صدقوا الدولة التركية في حرب البلقان، وحاربوا مع الأتراك جنباً إلى جنب، وقد صادق رجال الحكومة التركية، ورضوا بتشكيل جمعيات سياسية للأرمن، ولم يرضوا، ولم يصادقوا بتشكيل جمعيات للأمم الأخرى.

إدأ ما السبب في هذا الانقلاب الفجائي؟

إن السبب هو أن الاتحاديين كانوا ينفرون من الحكم الاستبدادي قبل إعلان الدستور، وكانوا ينشرون مساوئ الحكم. وذاقوا حلاوة الرئاسة، ووجدوا أن خير واسطة تجعلهم في سعة من العيش ورفاهية من الحياة، وتمكن الأتراك من دون غيرهم من حكم الأمم العثمانية هو الحكم الاستبدادي. وقد فكروا في الأمم العثمانية، فلم يجدوا على ظنهم أن أمة من الأمم العثمانية، تقدر أن تنكر عليهم الاستبداد، وترضى به، وتحاربهم كما حاربت عبد الحميد من قبلهم إلا الأمة الأرمنية. وقد رأوا أيضاً أن الأمة الأرمنية قد استأثرت بالصناعات على جميع الأمم العثمانية. وهي أرقى بعملها وجمعياتها، وسيكون بعد ذلك ضباط الجيش من أبناء الأرمن، فدهشوا من ذلك، وخافوا كثيراً من عاقبة الأمر، وعرفوا ما هم عليه من الضعف، وأنهم لا يقدر أن يجاروا الأرمن في ميادين العلم والرقى، فلم يجدوا واسطة للخلاص منهم إلا إتلافهم. وقد وجدوا وقت الحرب أحسن فرصة للتخلص منهم، فأقدموا على هذا الأمر الفظيع، وأجروه بكل وحشية، وهو أمر مخالف للشريعة الإسلامية، والنصوص فيه كثيرة، والشواهد التاريخية ليست بقليلة.

والآيات المنيفة: (قل تعالوا أتل ما حرم ربكم عليكم ألا تشركوا به شيئاً

عشائر العرب والأرمن

لما قربت من ديار بكر، مررت بعشائر كثيرة من العرب، فرأيت عندهم كثيراً من الأرمن رجالاً ونساء، وهم يحسنون إليهم. ومع أن الحكومة تنشر بين العشائر أن قتل الأرمن فرض. فإنني لم أسمع أن أحداً من عشائر العرب قتل أرمنياً. مرّ بعض العربان على بئر، فوجدوا نساءً وأطفالاً ألقوا في تلك البئر منه، وهم على آخر رمق من الحياة، فأخذوهم معهم، وعالجوهم إلى أن شفوا عندهم.

العرب والسائلة الأرمنية

قصّ عليّ أحد أهل بغداد، وكان جندياً راجعاً من أرضروم قال: مررت بديار بكر، وجلست في القهوة أحد الأيام، فرأيت امرأة أرمنية تتسول، وكلما جاءت لعند رجل يبصق في وجهها، ويسبها، فأخذتني الغيرة على هذه المرأة، ولم أعرف إن كانت أرمنية أم لا. فقلت لهم: أما تخشون من الله، تشتمون امرأة ضعيفة فقيرة، فإن كنتم لا تريدون إعطاءها مقداراً من الدراهم، فقال الحضور: إنها أرمنية، والحكومة تغضب على من يتصدق عليها، وقد أمر السلطان بقتلها، وقتل جميع أبناء جنسها. فلم أصغ لهذه الترهات، وأعطيتها ما قدرت عليه، ونهضت من هناك.

الخلاصة

إذا سألت الحكومة التركية عن أسباب قتل رجال الأرمن ونسائهم وأطفالهم، وإباحة أعراضهم، واستحلال أموالهم، أجابت: إن هذه الأمة قتلت المسلمين في ولاية وان. وإنه ظهر عندها أسلحة ممنوعة وقنابل متفجرة وعلائم تشكيلات دولة أرمنية، كريات وأمثالها، وكل ذلك يدل على أن هذه الأمة لم ترجع عن غيها، وأنها عندما تسنح لها الفرص، تحدث شغباً، وتقتل المسلمين، وتستعين بدولة الروس عدوة الدول العثمانية على متبوعتها. هذا ما تقوله الحكومة التركية، وإنني قد تشبّث الأمر من مصادره، وسألت من أهل وان، ومن مأموريها الذين كانوا موجودين في ديار بكر، هل قتل الأرمن أحد المسلمين في مدينة وان، أو في ملحقاتها؟ فقالوا: كلا؛ بل إن الحكومة أمرت أهل المدينة أن يفارقوها قبل وصول الروس إليها، وقبل أن يحدث شيء، أو يُقتل شخص ما، ولكن الحكومة طلبت من الأرمن تسليم السلاح، فلم يسلموها خوفاً من هجوم الأكراد عليهم، وخوفاً من الحكومة. وقد طلبت الحكومة أيضاً أن يُسلم زعماء الأرمن ووجهاءهم للحكومة بمقام رهائن، فلم يقبل الأرمن.

كل ذلك كان عندما تقدم الروس نحو مدينة وان وتقربهم منها، وقد جمعت الحكومة جميع الأرمن وساقتهم للداخل، فقتلوا جميعاً، ولم يُقتل أحدٌ من مأموري الحكومة، ولا من الأكراد، ولا من الأتراك.

وأما في ديار بكر، فقد قرأتم في هذا الكتاب بدء المسألة، ولم يحدث أمر صغير، دع عنك مسائل قتل أو إخلال أمن يخول للحكومة التركية معاملة الأرمن بهذه المعاملة الجائرة الفظيعة.

وأما في اسطنبول، فلم نسمع أن الأرمن جاؤوا بشيء مخالفاً للقوانين، وأنهم أقدموا على قتل أحد، إلا رواية ضعيفة عن عشرين فداًئياً، نقلنا قصتهم في

وإتلافهم، ذهب لعند رشدي بك قائد الدرك وبطل رواية الأرمن، وجعل يفسد له على أبناء جنسه ويدله على المحال التي اختفى بها بعض الأرمن، أو خبؤوا بها بعض أمتعة وفرش ثمينة. وقد رأيته يتجول في أزقة ديار بكر عظمة ووقاحة، كأنه رجل عظيم قد أحيا أمته، وأعاد ما درس من معلمها، فمثل هذا الرجل يجب أن يقتل أشنع قتلة، ليكون عبرة لمن حذا حذوه من ذوي النفوس الدنيئة والطبائع السيئة، ولا من المنافقين الذين يؤثرون إبادة أمتهم برمتها، ليحيوا هم حياة ذليلة رذيلة، حقيرة.

أمر سلطان

لما كنت في السجن، كان يأتي أحد قوميسيرية البوليس، وهو من الأتراك لعند أحد أصحابه المسجونين. وكنت يوماً جالساً أنا وصاحبه في غرفتنا في السجن، إذ جاء ليزور صاحبه، وبدأنا البحث عن الأرمن وما حل بهم، فجعل القوميسير يشرح لنا كيف كان هو يقتل من الأرمن، وأن كثيراً منهم التجؤوا لمغارة خارج سور المدينة (ديار بكر). فذهب وأخرجهم وقتل منهم شخصين. فقال صاحبه: أما تخاف الله؟ ومن أين يحق لك أن تقتل النفس التي حرم الله قتلها. فأجابه: إنه أمر السلطان، وأمر السلطان من أمر الرب، وتنفيذه فرض.

إحصاء الأرمن الذين قتلوا أو ماتوا

في أواخر أغسطس "أب" سنة ١٩١٥، زارني في السجن أحد رفاقي في ديار بكر، وكان من أعزّ أصدقاء أحد الموكلين بقتل الأرمن، ومن حديث إلى حديث، انتقلنا لمسألة الأرمن. فقال إنه إلى هذا التاريخ أتلّف من الأرمن داخل ديار بكر

فقط (٥٧٠,٠٠٠) خمسمئة وسبعون ألف نفس، وهم من أهالي الولايات الأخرى من ديار بكر، فإذا أضفنا الذين قتلوا في الشهور التي بعدها ومقدارهم ٥٠٠,٠٠٠ تقريباً. والذين أتلّفوا في ولايتي بتليس ووان ولواء موش وهم ٢٣٠,٠٠٠ تقريباً، والذين أهلكوا في ولايات أرضروم وخربوط واسطنبول وطرابزون وأضنة وبورصة والرها (أورفة) والزيتون وعنتاب. ويقدر بنحو (٣٥٠,٠٠٠) ثلاثمئة وخمسين ألفاً. وجدنا أن مقدار ما قتل من الأرمن ومات بالأمراض والجوع والعطش (١,٢٠٠,٠٠٠) مليون ومئتا ألف نسمة. فيبقى من الأرمن في ولاية حلب والمباعد إلى سورية ودير الزور وفي البلاد الأخرى مثل أميركا، مصر وغيرها (٣٠٠,٠٠٠) ثلاثمئة ألف. ويبقى الـ (٤٠٠,٠٠٠) أربعمئة ألف الذين هم في الروم إيلي التي استولى عليها دول البلقان. فيكون المجموع، (٢,٩٠٠,٠٠٠) مليونان وتسعمئة ألف. هذا ما قدرت أن أفهمه من إحصاء الأرمن المقتولين. وقد قرأت عنهم للمقطع جملة أثبتها في كتابي كما يأتي:

حالة الأرمن

قال مكتب الطان من بال إن التقارير التي وردت من حلب في أوائل ١٩١٦، تؤيد وجود ٤٩٢ ألف أرمني من المنفيين في جهات الموصل وديار بكر وحلب ودمشق ودير الزور.

وقد قدر طلعت بك وزير الداخلية العثمانية عدد الذين نفوا من الأرمن بثمانمئة ألف نسمة، وقال: إن ثلاثمئة ألف منهم نقلوا، أو ماتوا خلال الأشهر الأخيرة. وقد جاء في إحصاء آخر أن عدد المنفيين من الأرمن (١,٢٠٠,٠٠٠) نسمة، وأن الذين قتلوا في منافعهم خمسمئة ألف نسمة على الأقل (المقطع ٣٠ مايو "أيار" سنة ١٩١٦ نمر ٨٢٧٠).

تلك النسوة إلى القتل. وبعد عزل الوالي من ديار بكر من أجل سوء الاستعمالات التي قيل إنها أجريت أثناء بيع الأشياء المتروكة في دور الأرمن ومخازنهم، جاء أمر بأن يقبل علي اعتناق الدين الإسلامي بعض رجال ونساء من الأرمن. الذين تركوا ذلك خوفاً على حياتهم، ولكنهم سيقوا بعد مدة كغيرهم، ولم يخلصهم الإسلام.

الألمان والأرمن

كنت كلما صار البحث عن الأرمن، ألوم الأتراك على عملهم. ويوماً بينما كنا نتكلم بهذه المسألة، ونلوم الأتراك، إذ قال أحد مأموري ديار بكر؛ وهو أحد شبان الأتراك المتعصبين لجنسيتهم: لا لوم على الأتراك من هذه المسألة، فإن الألمان هم من طبق هذه المعاملة على البولونيين الذين هم تحت حكمهم، وقد أجبر الأتراك على هذا العمل الألمان، إذ إنهم قالوا للأتراك: إذا لم تقتلوا الأرمن، فإننا لا نتفق معكم، وهكذا كانت تركيا مضطرة بعملها هذا.

هذا ما قاله الرجل التركي، نقلناه ولم نزد عليه حرفاً. وقد تحقق عندي ذلك لما تخطرت قصة قصصها عليّ أحد الأتراك الذي كان مسجوناً معنا في عاليه (جبل لبنان) بتهمة مخابرة مع عبد الكريم الخليل ٢٦. وقد قال لي ذلك التركي إنه مرّ على دمشق وزار وكيل قنصل ألمانيا فيها، فأسرّ له أن (أوبنهايم) ٢٧ جاء بمأمورية خاصة، وهي تشجيع جمال باشا على الإيقاع بالعرب، لأجل إلقاء النفور بين الأمتين، ليستفيدوا من العرب، إذا خالفهم الأتراك في المستقبل، وكانت هذه القصة قبل شنق عبد الكريم الخليل بمدة وجيزة.

قتل القائم مقامين

لما أعطي الأمر من الحكومة بديار بكر للعمال بقتل الأرمن، كان أحد أهالي بغداد قائم مقام في قضاء (البشيري) داخل ولاية ديار بكر. وكان أحد الأرناؤوط قائم مقام في قضاء (ليجة) في تلك الولاية. فأبرقا للولاية أنه لما كان ضميراهما لا يقبلان أعمالاً كهذه، فإنهما يستقيلان من وظيفتهما. فقبلت استقالتهما، ولكنهما قتلا في الطريق سراً، وقد تحققت الأمر جيداً، فوجدت أن العربي البغدادي يسمى ثابت بك السويدي، ولم أقدر أعرف اسم الأرناؤوطي، ويا للأسف لا أذكر لهما عملاً، لأن عملهما يدل على وجدان طاهر وحمية شماء، تخلد بهما اسماً في بطون التاريخ.

افتخار أحد القضاة بقتل الأرمن

بعد قتل قائم مقام بشيري، فوضت وكالة القائم مقامية لقاضي الشرع فيها، وهو تركي الأصل. فكان يحكي لأناس عندما كان في ديار بكر، في أحد الأيام، وكنت في ذلك المجلس فقال: إنه قتل أربعة من الأرمن بيده، وقد وجدهم شجعاناً، لا يهابون الموت، وقد قصّ هذه القصة إقراراً بشجاعة الأرمن، وافتخاراً بشجاعته.

أرمني يخون أمة

كان في ديار بكر أرمني يسمى سيمون أو (جيمون)، وكان خادماً عند قزازيان، أغنى رجل في ديار بكر. وعندما رأى أن الحكومة بدأت بجمع الأرمن

إكساء الأرمن عمائم وطردهم في الطريق وأخذ صورهم وإرسالها إلى إسطنبول

فكرت الحكومة التركية أن حكومات أوروبا ستأخذ خبر هلاك الأرمن، وتشره في جميع أنحاء البلاد بقصد استمالة الأفكار ضد الأتراك. فبعد أن قتل دركيته مقداراً من رجال الأرمن، أكسوهم عمائم وجاؤوا بنساء كرديات، جعلن ينحن عليهن، ويكثرن من البكاء والعيول، ويقلن إن الأرمن قتلوا رجالهن، وقد جاؤوا بمصور أخذ صور النساء النائحات، ليقتنعوا أوروبا في المستقبل أن الأرمن هم الذين اعتدوا على الأكراد، وقتلوا رجالهم. وقام جميع عشائر الأكراد على الأرمن، وقتلوهم انتقاماً، ولم يكن للحكومة التركية دخل في قتل الأرمن. ولكن لم يخف سرّ هذه الأعمال على ذوي البصائر والعقول، فإنهم عقب إكساء الأرمن عمائم، وأخذ صورهم، فهموا حقيقة الأمر وأذاعوها في ديار بكر.

حديث الوالي والمفتي

عندما شرعت الحكومة في إتلاف الأرمن، راجع بعض نساء الأرمن مفتي ديار بكر وقاضي الشرع فيها، وأظهرن ميلهن للدخول في الدين الإسلامي، فقبل إسلامهن، وتزوجن برجال من أهل ديار بكر الأتراك أو الأكراد. وبعد مدة بدأت الحكومة بجمع هذه النساء، فذهب المفتي والقاضي لعند الوالي، وقالوا له: إن النساء اللواتي تجمعهن الحكومة قد أصبحن مسلمات، ولسن أرمنيات، وقتل المسلمات لا يجوز شرعاً. فأجابهما الوالي: إن هؤلاء النسوة أفاع يلدغنا في المستقبل. والسياسة ليس لها دين، فلا تعارضا الحكومة بهذا الخصوص، فالحكومة تعرف شغلها. فرجع المفتي والقاضي من حيث أتيا. وأرسلت

حديث تناهين بك والنشابة الأرمنية

وقد حدثني المدعو شاهين بك أحد أهالي ولاية ديار بكر وكان مسجوناً معنا، قال: إنه كان سلم إليه نساء ورجالاً من الأرمن ليقتلهم لأنه كان جندياً. قال: وبينما نحن سائرون، رأيت شابة أرمنية كنت أعرفها، وكانت بارعة في الجمال. فقلت لها يا فلانة تعالي أخلصك، وتتزوجين بأحد الشبان من أهل بلادك الأكراد أو الأتراك. فلم تقبل، وقالت له: إذا كنت تعزني وتريد رضاي، فإنني سأطلب منك حاجة تقضيها لي. فقلت لها: إنني حاضر لقضاء أي حاجة تطلينها. فقالت: إن لي أخاً بين هؤلاء الرجال، وهو أصغر مني سناً، فإنني أرجوك أن تقتله قبلي، حتى لا أموت، وأنا مشغولة الفكر من جهته، وأرتي إياه، فتأديته فجاء لعندي، وقالت له: أيها الأخ، إنني أودعتك الله، فتقدم إليّ آخذ منك آخر قبلة، وإننا سنلتقي إن شاء الله في الآخرة، وسأأخذ الحق انتقامنا في القريب العاجل ممن ظلمنا، وقبلته في خديه، وقبلها أخوها، وسلم نفسه لي، فلم يسعني إلا طاعة لأمرها، فضربته ضربة واحدة بفأس كان بيدي، طيرت مخه، ووقع جسداً بلا روح، فقالت لي: إنني أشكرك من صميم فؤادي، أرجوك إتمام معروفك، ووضعت يديها على عينيها السوداوين، وقالت: اضربني ضربة مثل التي ضربتها لأخي، ولا تعذبني، فضربتها ضربة، أودت بحياتها بأسرع ما يمكن، وأنني إلى الآن أسف على جمالها وشبابها، وأعجب من شجاعتها وجسارتها.

ولم أقدر أن أعطيهم ثياباً، فنادت هؤلاء الرعاة بقولهما (خيوه الله) وكانت تشيران بيديهما نحو السماء، تريدان أن تقولاً لهؤلاء الرعاة، أما تستحون، أو تخافون من الله، ولما لم يصغ هؤلاء إليهما، رمتا بنفسيهما في الفرات، مرجحتين الموت على حياة الذل والهوان. وحدثني عن امرأة أخرى لها طفل يرضع على يديها، كانت تسأل في الدير، وتطلب من الناس ما يسد رمقها، فلم يمد لها أحد يد المعونة، خوفاً من الحكومة، وباتت ليلتين على ما قيل، لا تأكل شيئاً، وثالث يوم لما لم تجد أحداً يجود لها بشيء، رمت طفلها في سوق الدير، وذهبت وألقت بنفسها في ماء الفرات، وماتت غريقة مفضلة الموت على حياة الهون والشقاء، وهكذا أظهرن أخلاقاً وشرفاً وشجاعة لا توجد في كثير من الرجال.

الخادمت في ديار بكر

إنك لا تدخل دار في ديار بكر، إلا وتجد من الخادمة إلى خمس الخادمت من بنات الأرمن في تلك الدار، وكنت ترى أحقر الباعة أصبح عنده خادمة أرمنية. وربما كانت تلك الأرمنية في حياة والدها وأمها لا ترضى أن تكلم ذلك البائع كلاماً، دع عنك لخدمته، ولجنّ ما رآته من الأهوال، جعلتها تخدمه قسراً وحفظاً لحياتها. وقد قيل إن مقدار النساء والبنات الخادمت في ديار بكر يربو على خمسة الآلاف، وأكثرهن من بنات الأرمن في أرضروم وخربوط والولايات الأخرى.

قافلة نساء

كنت جالساً في دكان في سوق ديار بكر، وإذا رأيت كثيراً من أهالي ديار بكر ذاهبين لخارج السور. وكان اثنان من أطباء المستشفى العسكري بديار بكر جالسين معي في الدكان، فسألنا عن الأمر، فقليل لنا إن قطيعاً من النساء الأرمنيات جئن وهن خارج السور، وسترسلهن الحكومة كما أرسلت القوافل التي قبلها، وهم ذاهبون، لكي يأخذوا منها بنات خادمت إذا أعجبهم منهن أحد. فقال أحد الأطباء: لماذا لا نأخذ عشرين امرأة ممرضة للمستشفى ويخدمن. فاستحسن رفيقه هذا الأمر، وذهب أحدهم، وبعد مدة سألته، فعلمت أنه أخذ المقدار الذي قال له عنه. وهكذا كان نصيب النساء الأرمنيات النهب، كما تنهب العجماء. ومن زادت عن الحاجة منهن فإلى القتل مصيرها.

بيت ليلة بخمسين ليرة

إن أكثر من أظهر فعالية في إتلاف الأرمن هو رشيد بك، والي ديار بكر. وقد نقلنا مقدار ما قتل داخل ولايته. ولما جاء خبر عزله عن ولاية ديار بكر، فرح البقية الباقية من الأرمن، وسرّ جميع المسيحيين هناك. وكان بعض الأرمن اختفوا. وبعد شيوع عزل الوالي بقليل، ظهروا من مخبئهم، وبدؤوا يتجولون في الأسواق. وأراد الوالي أن يخفي حقيقة عزله، ويلقي الرعب في القلوب، فبدأ ينفي الأرمن بشدة زائدة، فعاد للاختفاء الأرمن الذين أظهروا أنفسهم. وقد قال أحد الأشراف بديار بكر: إن أحد الأرمن دفع خمسين ليرة عثمانية لأحد أهل ديار بكر ليخفيه في داره ليلة واحدة أي ليلة سفر الوالي. وقد قص عليّ آخر أن أرمنياً قال له إنه يدفع ثلاث ليرات عثمانية كل ليلة إلى أن يذهب الوالي فخاف من الحكومة، ولم يقبله في داره.

عفة الأرمنيات

روى لي أحد المأمورين قال: إنه رأى سفينة مشحونة ببينات الأرمن. فجاء لعندهن. وقال لهن إنه يريد تخليص واحدة منهن. فقلن له: إن التي تتخلص منهن مستعدة لتقديم مقدار من الدراهم هدية له. فأجابهن: إنه يريد شابة تكون مستعدة لخدمته وملاذه فأجبنه: أما للخدمة فأينا تريد، فإننا بخدمتك، وأما الأشياء التي تمس شرفنا، فإننا نفضل الموت ولا نقبلها. ولم تقبل واحدة منهن بالذهاب معه. وبعد مدة وجد عند أحد أفراد الدرك شابة أرمنية فأخذها لداره، وبدأت تخدمه بكل اعتناء، وتغسل ثيابه وثيراب عائلته، وتكوي له ولعائلته جميع ثيابهم. وصادف أنه سكر، وجاء لداره متأخراً فوجد عائلته قد رقدت، والأرمنية لم تزل تنتظره، كي لا تقصر في خدمته، وعندما دخل لحجرتة، وأعانتة على خلع ثيابه، وقال: وأمرتني نفسي والنفس أمارة بالسوء، أن أفعل معها أمراً منكراً، وقدمت لأقبلها، فنفرت مني قائلة: إنني اليوم ضعيفة واعد ملتجئة إليك، وإنني أعرف جيداً أنك ذو عفة، وإن الذي سافك لإظهار السوء نحوي، ليست هي إلا الخمرة التي شربتها، فإنني أرجوك أن تقتلني، ولا تكلفني بأمر يمس بشري، ويدنس ثوب العفاف مني، فإنني لا أريد أن أعيش من دون شرف وعفاف، فتركها، ولم يقدر أن ينال منها أربه.

ثلاث نساء أرمنيات يلقين بأنفسهن في نهر الفرات

حدثني أحد عرب العقيدات قال: كنت سائراً على شط الفرات بقرب دير الزور، إذ رأيت بعض السفهاء من الرعاة يسلبون امرأتين ثيابهما، حتى إنهم أخذوا لباس هاتين امرأتين التعيستين، فلم يردوا عليّ، وكان أهلي بعيدين عني،

حديث تنابة أرمنية

زرت يوماً أحد كبار المأمورين في ديار بكر، وكان عنده شابة أرمنية تخدمه. وبعد أن ناولتنا القهوة وشربناها، أخذت الفناجين وذهبت. فقال لي ذلك المأمور: أتعلم ماذا تقول لي هذه البائسة أكثر الأوقات؟ فقلت ماذا تقول؟ قال: إنها تقول إن المأمورين والضباط والجند وجميع أهل ديار بكر حتى الأكراد الوحوش، قد شعبوا من بنات الأرمن. فهل يترك الله تعالى لكم هذه الأفعال. عفواً، ولأن ترك قتل الرجال وفضيحة النساء فإنه لا يهمل مجازاة الذين أمروا بقتل هؤلاء الأطفال الذين قتلوا ظلماً وعدواناً.

جزاء استعمار

كان الأتراك جمعوا الذين هم بسن الجندية، وفرقوهم على التوابير، ليكملوا خدمتهم العسكرية. ولما قررت الحكومة إبعاد الأرمن وإهلاكهم، كما بينت ذلك في بيانها الرسمي، أمرت قوادها بأن يجعلوا الأرمن الموجودين في الجيش توابير على حدة، ويشغلونهم في الطرق وفي أعمال البلدية. فشكلت الحكومة منهم توابير أرسلتها للشغل في الطرق، وفي الأعمال الشاقة الأخرى، وقد شغلتهم الحكومة مقدار ثمانية أشهر في تلك الأعمال، إلى أن بدأ الشتاء بأمطاره ورياحه المزعجة. ولم تقدر الحكومة التركية أن تستفيد منهم، فأرسلتهم من أرضروم وطرابزون، وتلك المحال البعيدة إلى ديار بكر، التي سماها أحد المنفيين قلعة الدماء. وقبل وصولهم أ برق القواد أن الجنود الأرمن توجهوا لديار بكر، فأرسلت حكومة ديار بكر دركها مزودين بكثير من خراطيش البنادق لاستقبال هؤلاء التعساء. فكان أفراد الدرك تستقبلهم رمياً بالرصاص. وكان آخر الأرمن الذين جيء بهم من هذا القبيل ٨٤٠ شخصاً، أتلوا رمياً بالرصاص بالقرب من ديار بكر.

حديث محام مع طفلة أرمنية

كنا جالسين في مكتب أحد المحامين، إذ جاءت للمكتب طفلة صغيرة، وكان يعرفها المحامي، ونحن لا نعرفها، فقال لها المحامي: أنت إلى الآن أرمنية لم تسلمي. فقالت له: والله إنني أسلمت. وقد بدا الاصفرار يعلو وجهها من الرعب، فقال لها: كلا أنت أرمنية إلى الآن. فقالت ماذا أعمل، وقد قتل أبي وأمي وإخوتي أمام عيني، أما أكون مسلمة بعد ذلك. فعجبنا لذكاء هذه الطفلة، وعدم نسيانها قتل أبيها وأُمها وأقاربها.

حديث متصرف مع بنت أرمنية

جاءت قافلة أرمن من رأس العين إلى دير الزور، فأراد المتصرف أن يختار له خادمة من بين تلك الأرمنيات. فوقع نظره على بنت جميلة دنونا منها. ولكنه عندما دنا منها أصفر لونها، وكادت تقع على الأرض. فقال لها: لا تخافي، وأمر الخادم أن يأخذها لداره. وبعد أن رجع سألها عن سبب خوفها عندما اقترب منها، فقالت إنها أرسلت هي وأُمها من رأس العين مع نفر دركي من الشرکس. وكان معهما نساء أرمنيات كثيرات. ولما وصلت تلك القافلة إلى محل من الطريق، نادى الدرکي أُمها، وطلب منها أن تعطيه دراهم، وإلا قتلها. فقالت إنها لا يوجد معها دراهم. فعذبها فأعطته ست ليرات. فسألها أين كانت واصمة تلك الدراهم. فقالت له، إنها كانت وضعتها في فرجها. فقال أيتها الخائنة، ألا تتركن الخيانة، إنك رأيت ما حل بالأرمن جميعهم، ويحل بهم ولم تعتبري. فإنتي سأربي بك جميع من يراك من الأرمن. فضربها بالخنجر على يدها، فقطعها، ثم قطع الثانية، وقطع رجليها. كل ذلك على منظر مني ومرأى، وأخذني من يدي إلى محل بعيد

قليلاً عن النساء، وفضّ بكارتي ووالدتي بحالة النزاع تنظر إليّ ودموعها تسيل على خديها تأثراً عليّ. ولما رأيتك قربت، تذكرت حالة والدتي، فخفت منك ظناً، بأنك ستفعل معي، كما فعل ذاك الدرکي بأمي، أمام عينيّ وبني أمامها.

وذلك حسب الأمر الذي تلقوه من الحكومة، وجعلوا يأتونهم بالليل يسلبونهم دراهمهم وأمتعتهم، وقد هلك كثير منهم جوعاً وخوفاً، وأتلف قسم عظيم منهم في الطريق، ولم يصل منهم إلى سورية والدير إلا القليل.

وحدثني أحد عرب الجزيرة، وكان رافقني أثناء فراري من ديار بكر، إنه كان ذهب مع أحد شيوخ عشيرته ومعهم رجال وجمال، لأجل مشترى حبوب من أبناء إبراهيم باشا المulli. وفي طريقهم رأوا سبعة عشر طفلاً، لا يتجاوز أكبرهم سن الثالثة عشرة من عمره. وكانوا بحال الهلاك من العطش والجوع. قال وكان معنا قربة صغيرة من الماء وقليل من الزاد، فلما رأهم بدأ يبكي شفقة عليهم. وأخذ الماء والزاد وبدأ يسقيهم بيده واحداً بعد واحد. ويفرق عليهم الزاد، ولكن ماذا يفيدهم هذا الماء والزاد. إننا فكرنا في أمرهم، فلو أخذناهم معنا إلى المulli لما كان نصيبهم الا القتل، لأن الأكراد قتلوا جميع الأرمن الموجودين في بلادهم عن أمر تلقوه من الحكومة، وأعرابنا بعيدون عنا مسافة خمسة أيام عن المكان الذي وجدناهم فيه، فلم نر بداً من مفارقتهم تاركينهم لشفقة الله ورحمته، وبعد رجوعنا أي بعد أسبوع وجدناهم موتى جميعهم.

حديث أحد مديري النواحي عن طفل أرمني

كنا نبحث عن شجاعة الأرمن ورقيقهم، وكان مدير الناحية جالساً معنا فقص علينا قصة عجيبة في بابها. قال: حسب الأمر جمعت ما بقي في ناحيتي من الأرمن، وكان ما بقي فيها عبارة عن سبع عشرة امرأة، وبعض الأطفال، ومن جملة الأطفال طفل في الثالثة من عمره مريض، ولم يمش على رجله إلى ذلك الحين. ولما بدأ القصاب يذبح تلك النسوة، وجاء الدور لوالدة هذا الطفل، فقام على رجله وجرى شوطاً، ثم وقع، فأدهشنا بعمله هذا، وكيف أنه فهم أن والدته ستقتل، فذهب أحد أفراد الدرك وقبض عليه، ووضعته جثة بلا روح على والدته

التي قتلت. وقال إنه رأى إحدى تلك النساء دنت من القصاب، تأكل خبزاً، وأخرى تدخن لفافة كانت بيدها، وكأنهما لم تحسبا للموت حساباً.

حديث نلوكت بك عن طفلة أرمنية

كنت جالساً في محل، وكان أحد المأمورين المكلفين بإتلاف الأرمن، ويسمى شوكت بك، يقص قصته على الموجودين في ذلك المحل. قال: كنت سائراً مع قافلة، ولما وصلنا خارج سور ديار بكر، وعندما بدأنا نطلق الرصاص على الأرمن لنقتلهم، جاء كردي وصار يقبل يدي، ويطلب مني أن أعطيه طفلة عمرها عشر سنوات تقريبا. فقطعت إطلاق الرصاص، وأرسلت أحد أفراد الدرك، أن يأتيني بالطفلة التي قال لي عنها الكردي، وعندما جاء بها أريتها محلاً وقلت لها: اجلسي هنا، نسلمك لهذا الرجل، فتسلمي من القتل. بعد مدة قصيرة، إذ رأيته رمت بنفسها بين القتلى من الأرمن. فأمرت أفراد الدرك أن يقطعوا الرمي ويأتوني بها. ولما جاؤوا بها قلت لها: إنني شفقت عليك، وأخرجتك من بينهم خوفاً عليك من الموت، فلماذا ترمين بنفسك بينهم؟ اذهبي مع هذا الرجل، وهو يربيك كابنة له. فقالت: إنني بنت أرمنية، والدتي ووالدي وأقاربي هم مع هؤلاء الأشخاص المقتولين، ولا أريد أماً وأقارب غيرهم، ولا أريد أن أعيش بعدهم ساعة. وبدأت تبكي، وتنتحب، وقد نصحتها كثيراً، فلم تقبل بنصيحتي، ولم ترض بالذهاب مع ذلك الرجل، فتركتها لحال سبيلها، فذهبت فرحة، ووضعت نفسها بين أمها وأبيها اللذين كانا بحالة النزاع فقتلت هناك. وكان يقول: هذا فعل الأطفال منهم، فكيف الكبار؟

قال لي أحد الثقات من دير الزور: إن أحد مأموريها اشترى من الدرك ثلاث بنات كل واحدة برع مجيدي. وحدثني آخر أنه اشترى شابة جميلة جداً بليرة واحدة. وقد سمعت عند العشائر أن الأرمنيات بعن بثمان بخس، كما يباع سقط المتاع من ليرة إلى عشر ليرات، ومن نعجة إلى خمس نعجات.

أحد أغوات الأكراد يقتل خمسين ألفاً من الأرمن

حدثني أحد الأكراد أن حكومة خربوط، سلمت إلى أحد أغوات الأكراد في تلك الولاية في ثلاث مرات، ما يزيد على الخمسين ألف شخص من أرمن أرضروم وطربزون وسيواس واسطنبول، وأمرته أن يقتلهم ويقاسمهم الأموال التي يأخذها. وقد قتل جميع هؤلاء الأرمن، وأخذ ما معهم من الدراهم والأمتعة. وقد أجرة ستمئة بغل لنساء الأرمن، ليوصلهن إلى أورفه، بأجرة قدرها ثلاث ليرات عن كل بغل. ولما أخذ الدراهم جمع بغال عشيرته، وأركب عليها هذه النساء، وجاء بها لمحل بين ملاطيه وأورفه، وقتلهن شر قتلة، وأخذ كل ما عندهن من الحلي والدراهم والأقمشة والأمتعة الثمينة والفرش النفيسة.

فض بكارة النساء قبل الموت وبعده

وقد قيل لي إن أفراد الدرك والأكراد، فضوا بكارة بنات كثيرات من الأرمن، ومن لم يقوموا عليها قبل موتها، فإنهم يفضون بكارتها وهي بحال النزاع. فبها لها من فضيحة لا تغتفر، ووحشية لا تتكر. والله إن الوحوش لتأبى هذه الأفعال وتكرها.

قلنا قبلاً: إن نساء الأرمن ترسل زرافات برفقة أفراد الدرك، وكلما مرت على قرية، يأتي أهل تلك القرية فيختارون منها ما يشتهون. فيتخذون ما اختاروه من تلك النساء، ويعطون الدركي دريهمات قليلة، وقد جاء أحد شيوخ الأكراد، واختار فتاة تكاد تبلغ ربيعها السادس عشر، فقالت إنها لا تأخذه أبداً، ولكنها ترضى أن تدخل في دين الإسلام، وتتزوج بشاب من سنها. فلم يقبل الأكراد منها، وخيروها بين الموت وقبول الزواج بذلك الشيخ المتداعي. فلم تقبله فقتلها.

بارصوم آغا

عندما كنت قائم مقام في قضاء كاخته من أعمال ولاية خربوط، صاحبت رجلاً أرمنياً من أعيان كاخته، وكان يسمى بارصوم آغا. كان هذا الرجل كريماً شجاعاً، وكان يكرم الأكراد والأتراك والأرمن، لا يفرق بينهم. كان يحسن على المأمورين المعزولين من وظائفهم في كاخته. وكان جميع أغوات الأكراد هناك رقباء له، لا يحبونه، لأنه كان يشاطرهم الرئاسة في تلك البلاد. فلما نفيت، ووصلت سيورك، وعلمت بما أصاب الأرمن، سألت عنه وعن أفراد عائلته، فقيل لي إنه عندما ساقطت الحكومة الأرمن الموجودين في قضاء كاخته جاءت به، وطلبت منه أن يسلمها دفاتر ديونه. وكان له مقدار عشرة آلاف ليرة ديناً على أهل ذلك القضاء من أكراد وأرمن. فأجابهم إنه مزق دفاتر الديون والسندات، وسامح المديونين بدينه وأبرأ ذمتهم. وعندما جيء به مع سائر أهل القضاء من الأرمن، ووصلوا نهر الفرات، طلب أن يفرق نفسه، فأجيب إلى طلبه، فسعى لإغراق نفسه فلم يفلح، ولم يقدر أن يتغلب على نفسه. فقال للدرك: إن الحياة لعزيزة، ولم تطاوعني نفسي على الانتحار، فافعلوا ما تؤمرون. فرماه أحدهم برصاصة، أودت بحياته، وأتلفت بقية عائلته بالمصير نفسه.

حديث أحد تنبان الأتراك وكان قد جاء معلماً لدير بكر

نقل لي أحد شبان الأتراك أن الحكومة بلغت الأرمن في بروسه أنها قررت إبعادهم للموصل وسورية والدير، وأنهم سيبعدون لتلك الديار بعد ثلاثة أيام من تبلفهم الأمر. وبعد أن باعوا ما قدروا عليه، واستأجروا عجلات أجرة للركوب، رحلوا لأراضي وعرة جداً بعيدة عن القرى. كسروا العجلات وتركوهم في القفار،

ولما كانت وظائف القصابين في هذه الآونة كوظيفتنا، أي تشريح أبدان الإنسان، فأرجو أن تأذن بالذهاب لأرى هذه العملية التشريحية بأمر عيني. فرخص لي، وذهبت فوجدت أربعة من القصابين، بيد كل واحد منهم مدية طويلة، وأفراد الدرك يفرقون كل عشرة من الأرمن على حدة، ويرسلون الواحد بعد الآخر لعند القصابين، فيقول القصاب للأرمني: مدّ رقبتك فيمدها فيذبحه ذبح الغنم. وكان يتعجب هذا الطبيب من إقدام الأرمن على الموت من دون أن يتكلموا بكلمة، أو أن يظهرُوا خوفاً.

وكان أفراد الدرك يربطون النساء والأطفال، ويلقونهم من محل عال جداً إلى أسفل، فلا يصلون إلى الأرض إلا قطعاً وإرباً. وهذا المحل هو بين ديار بكر وماردين، على ما يقال، وعظام القتلى فيه كالتلال إلى الآن. وقال لي آخر: إن حكومة ديار بكر كانت تقتل الأرمن رمياً بالرصاص، وتارة بواسطة القصابين، وآونة ترمي بكثير منهم في الآبار والمغاور، وتسد عليهم تلك الآبار والكهوف فيهلكون. وبعض الأحيان يرمون بهم في الدجلة والفرات. وقد فشت الحمى التمشية من هذه الأجساد. وقد قتل ألفا أرمني، وبين نهر دجلة وديار بكر لا يبعد أكثر من نصف ساعة.

وحشية أفراد الدرك وعشائر أكراد

أما ما يحكى عن أعمال أفراد الدرك (الجاندرمة) وعشائر أكراد، فحدث ولا حرج. فكان أفراد الدرك، إذا استلموا قافلة من الأرمن يفتشونها شخصياً، رجالاً ونساءً، ويأخذون ما يجدونه من الدراهم، ويشلحون الرجال والنساء ثيابهم الجيدة ويأخذونها.

وبعد أن يتيقن الدرك أنه لم يبق شيء من الدراهم والثياب الجيدة

والأغراض الجديدة، يبيعون الآلاف من الأرمن للأكراد، بشريطة أن الأكراد لا يبقونهم أحياء، ويكون الثمن نظراً لكثرة عدد الأرمن وقتلهم. فقد قال لي الثقات: إن القافلة من الأرمن بيعت للأكراد بألفي ليرة، وقافلة بيعت بستمئة ليرة، وأخرى بيعت بمئتي ليرة.

ماذا يفعل الأكراد

بعد أن يشتري الأكراد القوافل من الجاندرمة، يأخذون جميع الثياب التي عليهم، فيبقون عراة، كما وضعتهم أمهاتهم، رجالاً ونساءً، ويرمونهم بالرصاص، فيقتلونهم عن بكرة أبيهم، فيشقون بطون الرجال والنساء، ويفتشون عن الدراهم في أمعائهم وفي فروج النساء، ويشقون الثياب والفرش والأحذية، لكي يجدوا بها دراهم. هذه أفعال درك الحكومة الرسمية والأكراد بإخوانهم في الإنسانية. وقد يبيع أفراد الدرك هذه القوافل هرباً من التعب، وطمعاً في القوافل الأخرى، لأجل أن يستلموها ويسلبوها ما معها من الدراهم.

أسنان الذهب

فالويل لمن له سنٌّ من ذهب، وخصوصاً قبل أن يصل إلى محل قتله، فيموت مراراً، قبل الموت الحقيقي.

بيع متروكات الأرمن وانزال الصليب عن كنائسهم

بعد إهلاك الأرمن وإتلافهم، جمعت أثاث دورهم والأقمشة والأمتعة والآلات وجميع الأشياء التي في دكاكينهم ومخازنهم، ووضعت في كنائسهم وفي دور كبيرة، وألفت الحكومة لجاناً لبيع هذه الأشياء، فبيعت بأبخس الأثمان، كما تباع تركات الموتى، إذ لا فرق بين هذه وتلك، إلا أن تركات الموتى، تباع وتسلم أثمانها للورثة، وهذه تباع وتسلم أثمانها لخزينة الدولة التركية.

لقد كنت ترى السجادة التي ثمنها ثلاثين ليرة، بيعت بخمس ليرات، وبدلة الرجل التي ثمنها أربع ليرات بيعت بمجيديين، وقس على ذلك باقي الأشياء، وخصوصاً آلات الموسيقى، مثل البيانو وأمثاله، فليس لها ثمن أبداً. وأما الحلى والنقود، فإنها جمعت على يد رشدي بك قائد الدرك والوالي رشيد بك، فأخذها الوالي معه عندما ذهب إلى الأستانة، ليسلمها بيده لطلعت بك.

ذهبت يوماً إلى الكنيسة، لأرى كيف تباع هذه الأشياء، فليتني لم أذهب، إذ إن الإنسان يتفتت قلبه من الحزن عندما يرى بدلة عروس بيد كردي لا يقدر قيمتها. كانت خاطتها يد الدلال والترف، واختالت بها غادة هيفاء وغانية تشبه القمر جمالاً وبهاء، تباع بأبخس الأثمان. وقد وضع جسم هذه الشابة اللطيف في التراب، وهصر غصنها الرطيب قبل أن تأخذ حظها من الدنيا، ففارقت حبيب قلبها ورفيق حياتها. وتبكي عيونه دماً عندما يرى كرسيّاً مزيناً يخال الإنسان أنه كان يجلس عليه شاب عشق الحقيقة وعشقته، وصاحب العلم فلم يفارقه، يقضي أكثر أوقاته بمطالعة أسفار العلم، لينفع به أمته، ويضيء بنبراس هدايته ما أظلم عليها من الحقائق، فيباع بثمن لا يذكر.

الأمة الأرمنية، تلك الأمة الشجيعة التي أدهشت العالم بشجاعته

وإقدامها ورقبها وعلمها، التي كانت بالأمس أقوى الأمم العثمانية مراساً وأغررهم علماً، أصبحت أثراً بعد عين، كأن لم تكن بالأمس. أصبحت كتبها العلمية مبعثرة يصرّ بها الجبن والتمر، وبذور الثمر. وقد قيل لي: إن أحد كبار المأمورين اشترى من الكتب التي تركها الأرمن ما يقرب الثلاثين مجلداً فرنسائياً بخمسين قرشاً. ومدارسهم مقفلة أبوابها، بعد أن كانت غاصة بالطلاب. هذه عاقبة الأرمن السيئة، فلتأخذ العبرة من هذه الأمة، الأمم المحكومة التي تسعى لنيل الحرية، وتعلم حق العلم أن الأقوال ليست إلا بضاعة العاجزين.

وقد رأيت بأمر عيني أن الصلبان، أنزلت من منارات الكنائس الأرمنية التي كانت تتناطح السماء سموّاً. واتخذت مخازن وأسواق لخزن متروكاتهم وبيعها.

أنواع القتل والإتلاف

وأنواع القتل والإتلاف متنوعة، أما في ولاية بتليس، فقد روى لي أحد الضباط أن الحكومة تجمع الأرمن في المتابن، وتضع تبناً كثيراً في القسم الذي يلي الباب، وتحرق التبن فيموت الأرمن الذين هم داخل المتبن من الدخان. وقال لي: إنها كانت تضع المئات في متبن واحد بعض الأحيان، وبعض الأحيان تقتلهم بصورة أخرى. وقد زادني حزناً لما قال لي: إنه رأى عروساً ضمت عريسها إلى صدرها، وتلفت الموت غير وجلّة ودخلت المتبن.

أما في موش، فقسم من الأرمن أتلّف بالمتابن، والقسم العظيم أتلّف رمياً بالرصاص وطعنًا بالسكاكين. وكانت الحكومة تستأجر قصابين، تعطي لكل واحد منهم ليرة عثمانية يومياً. وقد قصّ عليّ أحد الأطباء ويسمى عزيز بك أنه كان في قضاء مرزيفون من أعمال ولاية سيواس، وعلم أن قافلة من الأرمن سترسل للقتل، فذهب لعند القائم مقام وقال له: تعلم أيها القائم مقام أنني طبيب، ولا فرق بين الجزائريين والأطباء، إذ إن الأطباء يشتغلون بتشريح الإنسان في أكثر الأوقات.

بالعفو عنهم، فلم يصدقوها، ولم يسلموا، إذ إنهم جربوها فوجدوها أكذب حكومة على وجه الأرض، تأخذ اليوم ما أعطته بالأمس، وتجازي اليوم من عفت عنه من قبل بأشد الجزاء.

حديث متعهد البريد البتليسي مع أحد أصدقائي وكنا جالسين في قهوة من مقاهي ديار بكر.

متعهد البريد: - إنني أرى كثيراً من الأرمن في ديار بكر فكيف أبقى هؤلاء؟

صديقي: - إن هؤلاء ليسوا من الأرمن؛ بل إنهم من السريان والكلدان. المتعهد: - إن حكومة بتليس لم تبقي نصرانياً واحداً في ولاية بتليس ولواء موش، ولو أن طبيباً ذكر لمريض أن الدواء الذي يشفيه من مرضه قلب نصراني وقتش عليه في جميع ولاية بتليس لما وجدته.

حماية الأكراد للأرمن بالأجرة

كان الأرمن مسجونين في غرفة كبيرة داخل سجن ديار بكر. وكنت من حين إلى آخر أذهب لزيارتهم. يوماً من الأيام نهضت من نومي وزرتهم في غرفتهم، فرأيتهم يجمعون أرزاً وبرغلاً ودراهم. فسألتهم: لماذا تجمعون هذه الحبوب والدراهم؟ فقالوا ماذا نعمل؟ فإن لم نجمع كل أسبوع مقداراً ونعطيه للأكراد يحتقروننا، ويضربوننا، فنُدفع هذه الأشياء لبعض الأكراد ليحمونا من تحقير أبناء جنسهم. فقلت لا حول ولا قوة إلا بالله، ورجعت حزينة على ما نابهم.

سوق الأرمن للقتل

أما سوق الأرمن للقتل، فإنه لأمر تشيب من هولاء الرؤوس، وتقشعر من فظاعته الجلود. وقد نقل لي أحد أفراد الدرك في ديار بكر، كيف يساق الأرمن؟ فقال: إنه عندما يؤمر بإخراج عائلة من الأرمن وإتلافها، يأتي المأمور إلى دار هذه العائلة ويعيدها ويسلمها لقائد المليس، أو لأحد ضباط الدرك. فيوضع أفراد يخفرون الدار وسكانها تلك الليلة للساعة الثامنة، ويراد بذلك إخبار تلك العائلة البائسة أنها ستلقى حتفها تلك الليلة، وأنه يجب عليها أن تتهيأ للقاء ربها، وتفكر فيما سيؤول إليه أمرها. فيبدأ الحريم بالصراخ والعيول، وتظهر آثار الحزن والقنوط على وجه الرجال والنساء، ويموتون قبل أن يأتيهم الموت. وأما الأطفال الصغار، فإنهم تارة يضحكون، ويلعبون، وتارة يأخذهم الرعب من بكاء آبائهم، فيجلسون أذلاء واجمين جاهلين أسباب هذا البكاء والعيول، غير أنهم سيكونون تحت التراب بعد ساعات تاركين هذه الحياة الفانية، قبل أن يذوقوا من لذائذها شيئاً، فيعدها سعادة، ويأسفوا على فراقها.

وبعد الساعة الثامنة يؤتى بعجلات تحمل هذه العائلات لمحل قريب، فيقتلون هناك رمياً بالرصاص، أو يذبحون كذبح الغنم بالسكاكين والخناجر والفؤوس.

بيع المكاتب

وكانت الحكومة بادئ ذي بدء لما أرسلت السبعمئة شخص تأمر مأموريها بكتابة مفضية بامضائهم، وترسل بها إلى عائلات المنفيين بقصد التموية، خوفاً أن يأتي الأرمن بأمر يعطل على الحكومة تدبيرها ويكشف سرها على بقية الأرمن، فلا تقدر أن تبيدهم. وكانت عائلاتهم التعيسة تعطي دراهم كثيرة لمن يأتيها بمكتوب من كبير تلك العائلة. وقد عينت الحكومة أحد الأكراد ومن الأشقياء المشهورين، ضابطاً على المليس، وأمرته بقتل الأرمن وبايصال هذه المكاتب. وبعد أن آمنت جانب الأرمن، بعثت له من قتله، وكان يسمى عمي حسن، أو حسن عمي.

قتل البروتستانت والكلدان والسريان

وقد عمَّ القتل طوائف البروتستانت والكلدان والسريان. ولم يبق في ديار بكر ولا شخص من البروتستانت، وقد أتلّف ثمانين عائلة من السريان وقسم من الكلدان في ديار بكر. أما في الملحقات، فلم يخلص أحد إلا في مديات وماردين. ولما أمر أخيراً ألا يقتل إلا الأرمن، وألا يمس أحد من الطوائف التي ليست أرمنية، كفت الحكومة يدها عن إتلاف تلك الطوائف.

أما السريان الذين في قضاء مديات، فإنهم شجعان، أشجع جميع العشائر التي في تلك الجهات، ولما سمعوا ما حلّ بإخوانهم بديار بكر وحواليها، اجتمعوا وتحصنوا بثلاث قرى قريبة من مديات مركز القضاء، ودافعوا عن أنفسهم دفاع الأبطال، وأظهروا بسالة تفوق التعريف، وقد أرسلت الحكومة عليهم تابورين من الجند النظامي، عدا تابور الدرك الذي أرسل قبلاً إلى هناك. وألبت عليهم عشائر الأكراد، فلم يأخذوا منهم حقاً ولا باطلاً، وهكذا حموا أنفسهم وأعراضهم وأموالهم من مظالم هذه الحكومة الجائرة. وقد أصدرت الحكومة إرادة سلطانية

Armenian refugees being loaded onto a cart. The museum of Armenian genocide in Turkey witnessed the "great national crime of all ages" to the examining American Military (Museum) report to the U.S. Congress, 1915.

رفقتي في الطريق

كنت من وقت إلى آخر أذهب لعند رفقتي الذين رافقوني في الطريق. وبعد خروجي من السجن، لم يسمح لي بمأمور السجن بالذهاب عندهم. وكنت أطلب أحدهم فأكلمه في غير السجن المسجون فيه الأرمن. وبعد مدة سألت عنهم فقبل لي إنهم أرسلوا ليقتلوا كما قتل غيرهم. فقلت لا حول ولا قوة إلا بالله. ويوماً من الأيام رأيت دركياً كان سجن معنا أياماً بداعي أنه سرق بعض أمتعة من متروكات الأرمن. وكان يعرف رفقتي فسألتهم عنهم، فقال لي إنه قتل الخوري اسحاق بيده. وكان أفراد الدرك يتراهنون على قلنسوته، فأحسن الرماية، ونشلت قلنسوته ورميتها من على رأسه، ورميته برصاصة ثانية أودت بحياته. فلم يكن جوابي له إلا السكوت، لأنه كان يعتقد أن قتل هؤلاء أمر ضروري لأن السلطان أمر بذلك.

ديكران

هو أحد أعضاء الهيئة المركزية في جمعية الطاشناقشتيون (الطاشناق) في ديار بكر، وقد حدثني عنه أحد مأموري ديار بكر، ومن جمعية الاتحاد والترقي، أن الحكومة جاءت به، وطلبت منه أن يخبرها عن أسماء رفاقه، فلم يقبل، وقال لهم إنه لا يقدر أن يذكر أسماء الهيئة إلا بعد اجتماعها وإعطاء القرار، إن كان يجوز تسميتهم للحكومة أم لا. وقد عذبتة الحكومة، ونوعت له العذاب كوضع الحديد في رجله، إلى أن ورمت رجلاه، ولم يقدر أن يمشي عليهما، وقد سحبوا أظافيره ورموش عينيه بألة معذبة. فلم يتكلم كلمة ولم يخبرهم عن اسم شخص واحد من رفاقه في الجمعية، وقد أرسل مع من أرسل، ومات شريفاً محباً لأمته، وقد أثر الموت على أن يطلع الحكومة على سر من أسرار أمتة الجريئة.

أغوب قايطانجيان

أغوب قايطانجيان، هو أحد الأرمن الذين كانوا مسجونين بداعي أنهم هم الفدائيون لجمعية الأرمن في ديار بكر. وهم الذين ظهر عندهم مواد انفلاقية، وكنت تحدثت معه مراراً، فطلبت منه أن يقصّ عليّ قصته، فقال: بينما كان يوماً جالساً في داره، إذ طرق عليه الباب أحد الشرطة قائلاً: إن مدير الشرطة يريد مقابلته في الدائرة. فذهب إلى الدائرة، فبدأ بعض الشرطيين يسألونه عن جمعية الأرمن، وعن فدائيي الجمعية. فأجابهم أنه لا يعرف جمعيات ولا فدائيين، فجعلوا يعذبونه ويضربونه بالعصي، وينوعون له العذاب، إلى أن يئس من الحياة، وآثر الموت على البقاء في الذل، وكان معه سكين، ولما شددوا عليه العذاب، ولم يكن يتحمل أكثر من ذلك، طلب منهم أن يرسلوه لقضاء الحاجة، ويرجع ويقصّ عليهم جميع ما يعرفه عن أمر الأرمن. فساعدته الشرطة، فذهب وقطع شرايين

يديه وذكره وخصيته بقصد الانتحار. فبدأ الدم ينزف بكثرة. فخرج ووصل باب دائرة الشرطة، وهناك أغمي عليه، فكبوا على وجهه ماءً فصحي، وجيء به لأمام الشرطة، فأعاد عليه السؤال، وكان ذكره لم يقطع تماماً، فأخذ ذكره بيده، وضرب الشرطي على وجهه به، فلما رأى الشرطي ذلك دُهِش من عمله، وأرسله إلى المستشفى إلى أن شفي. وقد رأيت أن جروح يده، قد التأمّت تماماً وقص علي قصته بلسانه، وقد أوصاني أن أعلن قصته في جريدة أرمنية، تسمى الوطن (هايرنيك) تصدر في أميركا، ليقرأها أخوه قره بت الذي هو الآن في أميركا، لأنه كان يعتقد أن الحكومة لا تبقيهم في الحياة. وإنني اجتمعت كثيراً مع شبان الأرمن المسجونين، وتحدثنا كثيراً عن هذه الأفعال التي لم يسمعوا ولم يقرؤوا في تاريخ ما، أنها جرت على أمة مثل أمتهم في سالف العصور. وقد أرسل هؤلاء الشبان ليحاكموا أمام الديوان العرفي في خربوط. وقد سمعت أنهم وصلوها سالمين، وقد طلبوا أن يدخلوا في الدين الإسلامي تخلصاً من تحقير الأكراد، وليس خوفاً من الموت، لأن دخولهم لا يخلصهم من الجزاء، إذا ثبت أنهم يستحقون الجزاء، وقد سألوني قبل ذهابهم، ما سمعت عنهم، هل قصد الحكومة إتلافهم في الطريق أم لا؟ وبعد أن سألت عن ذلك، وتأكدت أنهم لا يقتلون في الطريق، أخبرتهم فسروا. وكان غاية ما يتمنون أن يبقوا أحياء ليروا نتيجة الحرب. وكانوا يقولون: إن الأرمن أهل لأن يعاملوا بهذه المعاملة، إذ إنهم لم يروا لزوماً لأخذ الحيطة من الأتراك، لأنهم كانوا يعتقدون أن الحكومة التركية الدستورية لا تقدم على عمل كهذا، من دون سبب أساسي. وقد فعلت الحكومة فعلتها هذه من دون أن يقتل أحد الأرمن مأموراً أو كردياً أو تركياً أو مسلماً. ولا نعلم ما الأسباب العظيمة التي دفعت بالحكومة حتى أقدمت على عمل أمر لم تفعله أمة. ولو أن الأرمن، لم يؤخذوا على غرة، لما باعوها رخيصةً، والأمة التي لم تأخذ تمام الحيطة، فتؤخذ على غرة لجديرة باللوم.

وقد دفنت جميع جثث الأرمن التي بجوانب الطرق عن أمر من الحكومة، بعد أن كتبت جرائد أوروبا عن هذه الجثث الملقاة في الطرق حسبما علمته من بعض الأوروبيين الذين عادوا من أرمينيا بعد المذابح.

وعند وصولنا إلى ديار بكر، سلمنا الضابط لحكومة ديار بكر، وألقينا في السجن. وبقيت في سجن ديار بكر اثنين وعشرين يوماً، وقفت أثناءها عن الحركة بتمامها، إذ قصَّ عليَّ أحد المسجونين هناك، وهو مسلم من أهالي ديار بكر قصة ما جرى للأرمن في ديار بكر، فسألته: ما سبب وقعة الأرمن؟

ترى لماذا فعلت الحكومة بهم هكذا؟ فهل فعل الأرمن أمراً أوجب تلفهم جميعاً؟ فقال: أما ما فعله الأرمن فإنهم وخصوصاً الشبان منهم، منذ إعلان الحرب بدؤوا لا يعبؤون بأوامر الحكومة، وأكثرهم فرّ من الجندية، وشكلوا توابير (توابير السطوح). وبدأت هذه التوابير تأخذ دراهم من أغنياء الأرمن، ليشتروا بها سلاحاً، وكانوا لا يسلمون حالهم للحكومة، لترسلهم لتوابيرهم، حتى إن وجهاء الأرمن وزعماءهم اجتمعوا وذهبوا إلى دائرة الحكومة، وطلبوا منها أن تؤدبهم، لأنهم ليسوا راضين بالأعمال التي يفعلونها.

فقلت له: هل قتل الأرمن أحداً من مأموري الحكومة، أو من الأكراد، أو من الأتراك في ديار بكر؟ فأجاب كلا، لم يقتلوا أحداً؛ بل إنه بعد مجيء الوالي رشيد بك، وقائد الدرك رشدي بك ببضعة أيام، وجاء عند بعض الأرمن أسلحة ممنوعة، ووجد بالكنيسة أيضاً من هذه الأسلحة، جلب بعض زعماء الأرمن وزجورهم في السجن، فجاء الرؤساء الروحيون وراجعوا الحكومة، وطلبوا إخلاء سبيل الزعماء، فلم تستجب الحكومة لطلبهم، بل إنها أرسلت الرؤساء الروحيين إلى السجن أيضاً، فبلغ عدد الوجهاء الذين أدخلوا السجن نحو السبعمئة وجيه. وفي أحد الأيام جاء قائد الدرك، وبلغهم أنه أصدرت الإرادة السامية بنفيهم إلى الموصل، ليقيموا فيها إلى أن تضع الحرب أوزارها. فصفقوا بأيديهم استحساناً، وكل منهم أخذ ما يلزمه من الدراهم والثياب والفرش، وذهبوا ليركبوا الكلك

(أخشاب توضع على قرب منفوخة يستعملها سكان تلك البلاد، ويسافرون على ظهرها في نهر الفرات والدجلة). ولم يصل منهم أحد إلى الموصل ثم استمرت الحكومة على إرسال الأرمن وإتلافهم، كل عائلة بعائلتها رجالاً ونساء وأطفالاً، وأول من أرسل من ديار بكر عائلة قزازيان وطرينجيان وميناسيان وكشيشيان، وهذه العائلات هي أغنى عائلات الأرمن في ديار بكر، وقد أرسل مع السبعمئة شخص أحد المطارنة وهو (ماندرياس) على ما أتذكر، وهو مطران الأرمن الكاثوليك، وكان شيخاً جليلاً عالماً، عمره نحو الثمانين سنة، فلم يحترموا لحيته البيضاء، فأغرقوه في الدجلة.

وكان وكيل مطران الأرمن في ديار بكر (مغرديج) مسجوناً مع السبعمئة شخص، فلما رأى ما حلَّ بقومه، لم يتحمل الذل وعار السجن، فكبَّ على نفسه نفطاً وأحرق نفسه. وقد حدثني أحد المسلمين، وكان مسجوناً لأنه كتب لهذا المطران مكتوباً قبل الوقعة بثلاث سنوات أن (مغرديج) كان عالماً شجاعاً جريئاً مقداماً لا يهاب الموت، ولا يقبل الضيم والذل، يحب أمته محبة عجيبة.

وقد هجم بعض الأكراد المسجونين على الأرمن، وقتلوا منهم شخصين أو ثلاثة في وسط السجن، وذلك طمعاً بأموالهم وثيابهم، ولم تجر العدالة بحقهم معاملة ما. ولم تبق الحكومة الأرمن في ديار بكر إلا مقداراً قليلاً جداً، وهؤلاء هم الذين يحسنون صنع الأحذية وغيرها للجيش، وقد بقي تسعة عشر شخصاً رأيتمهم في الحبس، وتحدثت وإياهم مراراً عديدة وهؤلاء من فدايئي الأرمن على ما تزعم الحكومة.

وأخر من أرسل من عائلات ديار بكر عائلة دونيجيان. فقد أرسلت في شهر تشرين الثاني سنة ١٩١٥ تقريباً، وكان يحميها بعض وجوه ديار بكر، إما طمعاً بمالها، وإما بجمال بعض نساؤها.

التعيسات؟ أهل ذنبهن أنهن سبقن التركيات بكل شيء؟

فلو فرضنا محالاً، أن رجالهن كانوا أهلاً لهذه المعاملة، فهل يجوز أن تعامل هؤلاء النسوة بهذه المعاملة التي تأبى الوحوش الضارية أن تعامل بمثلها. أما قال الله تعالى في القرآن الكريم: (ولا تزر وازرة وزر أخرى) أي لا أحد يحاسب عن آخر.

ماذا فعلت هذه النساء الضعيفات وماذا فعل أطفالهن؟

هل يأتي رجال الحكومة التركية بدليل ضعيف يميز لهم هذا العمل، ويحجون به الأمة الإسلامية التي تنكر ذلك عليهم وتأباه. كلا والله إنهم لا يجدون كلمة واحدة يتكلمون بها أمام أمة تأسست شرائعها على العدل، وبنيت أحكامها على الحكمة والعقل.

أيجوز لهؤلاء الأغرار الذين يدعون أنهم هم أركان دولة الإسلام والخلافة وهم حماة المسلمين، مخالفة أوامر الله، ومخالفة القرآن، مخالفة أحاديث رسول الله، مخالفة الإنسانية.

والله إنهم فعلوا أمراً لتأباه الأمة الإسلامية، وجميع المسلمين، وجميع أمم الأرض من إسلام ونصارى ويهود ومجوس، والله إنه لأمر فظيع لم يسبقهم مثله أحد من الأمم التي تعد نفسها من الأمم المتقدمة.

طفل في القفر

وبعد أن قطعنا مسافة غير قليلة من الطريق، رأينا طفلاً لا يتجاوز الرابعة من عمره، أبيض اللون، بعينين زرقاوين، وشعر ذهبي تلوح عليه آثار الترف والدلال واقفاً بالشمس، لا يتحرك، ولا يتكلم، فأمر الضابط الحوذي أن يوقف العجلة، ونزل وحده، وسأله فلم يجبه عن سؤاله، ولم ينبس ببنت شفة، فقال: لو أخذنا هذا الطفل معنا لديار بكر، لأخذته منا الحكومة، وكان نصيبه

كنصيب أبناء جنسه القتل، فالأوفق أن نتركه لعل الله أن يحسن عليه أحد الأكراد يأخذه ويربيه. فلم يقدر أحد منا أن يكلمه بشيء، وركب العجلة وسرنا وتركنا هذا الطفل، كما رأينا لا يتكلم، ولا يبكي، ولا يتحرك أبداً. ومن يعلم ابن أي مثر، أو ابن أي من أعيان الأرمن وأشرافها، كان لا يرى الشمس، أصبح يتيماً بعد قتل أبويه وأقاربه، وملّ الذين كانوا متكلفين بحمله، وضجروا منه، إذ إن كل امرأة كانت عاجزة عن حمل نفسها، فتركته في أرض الله في قفر بعيد عن المدن والقرى. فيا سبحان الله!! إن الإنسان الذي يشفق على الحيوان، فيؤلف جمعيات الرفق بالحيوان، أصبح لا يشفق على أبناء جنسه، وخصوصاً على الأطفال الذين لا يقدرّون على بثّ شكواهم، وهم على الكلام قادرّون، فيتركهم تحت حرارة الشمس ظمأى هلكى من الجوع، معرضة حياتهم للوحوش.

وبعد أن تركنا ذلك الطفل وقلوبنا على جمر الغضب، وقد أخذ الكدر والحزن منا كل مأخذ. وصلنا قبيل المغرب إلى خان يبعده عن ديار بكر بضعة ساعات، فبتنا فيه، وفي الصباح سرنا بين أشلاء القتلى، فما كنا نرى إلا رجلاً ملقى على الأرض مضروباً برصاصة تحت ثدييه، أو امرأة خرق الرصاص سرتها وخرج من ظهرها، وطفلاً نائماً نومته الأبدية بجانب أمه، وشابة في ريعان عمرها واضعة يدها بين فخذيها خجلاً، وهكذا كان طريقنا إلى أن جئنا لقناة ماء يقال لها (قره يوكار) بالقرب من ديار بكر. وهناك وجدنا أن أنواع القتل والوحشية تبدلت.

رأينا أجساداً أحرقت حتى غدت رماداً، فسبحان علام الغيوب، كم من عروس لم تهناً بعرسها، وكم من شاب في زهرة شبابه، وكم من شابة في ربيع شبابها، اختارت لها رفيقاً يرافقها بحياتها، تشاطره الأسى ويشاطرهما، أحرقوا في ذلك المحل المشؤوم.

وكنا ظننا أننا لا نرى من أجساد القتلى قرب جدران المدينة، فخاب ظننا، إذ إننا بقينا نسير بين الأجساد إلى أن دخلنا باب سور مدينة ديار بكر السوداء،

طلب الفدية

عندما كنا في سيورك، قال لي عارف أفندي بعد أن ذهب لدائرة الحكومة ورجع، إن قائد الدرك ورئيس الشرطة بسيورك طلبا منه أن يسلم الأرمن الخمسة الذين كانوا معه لهما، فامتنع، وهما ألحا عليه بتسليم هؤلاء لهما، وقال له: إما أن يدفعوا فدية عن أنفسهم خمسين ليرة، كي يصلوا سالمين إلى ديار بكر. فذهبنا للخان وجلب الخوري إسحاق لعنده وبلغه الأمر. فأجاب بعد أن تكلم مع رفيقيه، إنهم لا يقدرّون أن يدفعوا كلهم إلا عشر ليرات، لأنه لا يوجد معهم أكثر. وبعد أن قنع بكلامهم أخذ الليرات العشر، ووعد بأن يقنعهما.

وقد تنازع هذا الضابط هو وقائد الدرك في حلب، لأجل أن يأخذ الأشخاص الخمسة، لأنهم مرسلون مع أحد أفراد الدرك، ليسلمهم لدائرة الدرك في حلب، وقد أراد أخذهم رئيس العصابة أحمد بك في الرها، فلم يسلمهم هذا الضابط لرئيس عصابة الرها أحد أعضاء جمعية الاتحاد والترقي، فأوصلهم سالمين إلى ديار بكر.

وبعد أن قضينا ليلتنا في سيورك، رحلنا منها باكراً وكانت جثث القتلى تزيد كلما دنونا من ديار بكر. وفي أثناء سيرنا بين سيورك وديار بكر، صادفنا جمعاً من نساء أرمنيات سائرات نحو سيورك تحت محافظة الدرك ذليلات، وآثار الحزن والكآبة ظاهرة علي وجوههن، وقد أعياهن التعب والشقاء. فكانت حالة تبكي الحجارة الصماء دماً، وتجلب شفقة الوحوش الكواسر.

فبالله ماذا فعلن تلك النسوة؟ هل حاربن الأتراك؟ أم هل قتلن أحداً منهم؟ ما جريمة هؤلاء التعيسات اللواتي لم يكن لهن ذنب إلا أنهن كن أرمنيات عاملات بتدبير منازلهن أحسن تدبير، ويربين أطفالهن أحسن تربية، لا هم لهن إلا إسعاد رجالهن وأولادهن والقيام بوظائفهن تجاههم.

أتعد هذه جريمة أيها المسلمون؟ بالله عليكم فكروا قليلاً، ما ذنب هؤلاء

يفقهون من السياسة شيئاً، ولا يفهمون ما إدارة البلاد، لا يدركون معنى الحرية والإدارة الدستورية، أقروا العودة إلى ما كان عليه أجدادهم التتار من خراب البلاد وإهلاك العباد من دون ذنب ولا سبب، إذ هم قديرون على ذلك.

أرسلوا زهرا ب ورفيقه وارتكس من الأستانة، وأمروا بإتلافهما في الطريق. وأعلنوا أن عصابة أشقياء قتلتهما، قتلوهما حتى لا يقال إن رجال الأرمن أقدر وأعلم وأكيس من رجال الأتراك. فلماذا لم تقتل تلك العصابات غير الأرمن؟ أيظنون أن السحاب يغطي عين الشمس؟

إن زهرا ب ووارتكس قد قتلوا ضحيتي جرأتها وإقدامها. قد قتلوا حسداً لعلمهما وحبهما للأرمن وأمتها. قد قتلوا لثباتهما على مسلكهما، قد قتلوا بيد ذلك الجاني أحمد السرري أحد فدائيي الاتحاديين، وهو الذي قتل زكي بك، وحادثته مشهورة في الانقلاب العثماني، وقد خلصه الاتحاديون من القصاص، ومن الحبس أيضاً. وقد قص أحد الأكراد أن وارتكس كان من أجراً وأشجع خلق الله، وكان هو رئيس العصابات الأرمنية في زمن عبد الحميد، وقد أصابته قنبلة برجله من مدفع عثماني، عندما كانت ثلة من الجنود التركية تطارد العصابات الأرمنية، وقد سجن وارتكس في سجن أرضروم أوفي سجن (معدن) من أعمال ديار بكر، وكلفه السلطان عبد الحميد بوساطة مأموريه، أن يعدل عن خطته، ويعلم أنه مخطئ في رأيه، فيعفو عنه، ويعطيه أي وظيفة أرادها، فلم يقبل هذه التكاليف وردّها قائلاً: (إني لا أبيع وجداني بوظيفة، وأقول إن حكومة عبد الحميد عادلة حال كوني أرى ظلمها بأم عيني، وألمسه بيدي).

وقيل: إن الاتحاديين أمروا بقتل جميع مبعوثي الأرمن، وقد قتل أكثرهم، وشاع أيضاً أن ديران كليكيان ذلك الكاتب الشهير الذي كان مالياً لجمعية الاتحاد والترقي، أثلّف جزاء علمه واقتداره وسعة اطلاعه وموالاته لهم، فنيا لها من مكافأة له على خدمته للاتحاديين.

وعند المساء وصلنا لقره جورن، فتمنا هناك إلى الصباح. وعند طلوع

الشمس سرنا نحو سيورك، ولما وصلنا إلى منتصف الطريق رأينا منظرًا مريعاً، فإن جثث القتلى، كانت على حافتي الطريق بكثرة، فتارة كنا نرى امرأة ممددة على الأرض، وشعرها الطويل يغطي نصف جسدها، وآونة كنا نرى نساء ملقيات على وجوههن فوق الأرض، والدماء قد يبست وسوّدت بشرتهن الرقيقة، وتارة كنا نرى جثث الرجال، وقد جفت من حرارة الشمس، فغدت تحكي الفحم سواداً، وكلما قربنا من سيورك، كانت الجثث تتزايد وتكثر، وكانت جثث الأطفال أكثر بكثير من جثث الرجال.

ولما وصلنا إلى سيورك ونزلنا في العجلات، رأينا خادماً من خدام الخان حاملاً طفلاً صغيراً شعره أشقر، كأنه الذهب، رماه خلف الخان. فسألناه عنه، فقيل لنا إنه يوجد ثلاث من نساء الأرمن مرضى في الخان، وقد تخلفن عن رفيقاتهن، وكانت إحداهن حاملة، فوضعت هذا الطفل، ولم تقدر على رضاعته، لأنها مريضة، فمات ورماه، كما ترمى الفأرة.

بالسلاح، فقتلوا شرطياً وثلاثة من أفراد الدرك. فطلبت حكومة (الرها) قوة من حلب، فجاء فخري باشا بأمر من جمال باشا، جلاد سورية المشهور، وجلب معه مدافع، فجعل محلات الأرمن قاعاً صفصافاً، وقتل الرجال والأطفال وكثيراً من النساء إلا اللواتي سلمن حالهن، فكان نصيبهن كنصيب أخواتهن النفي من هناك ماشيات على أقدامهن إلى دير الزور. هذا بعد أن اختار له ولضباطه الجميلات من بينهن. والأمراض فتكت بهن فتك الذئب بالغنم. والأتراك والأكراد تهتك أعراضهن والجوع والعطش يهلك الباقيات منهن.

وبعد أن سرنا من الرها، بدأنا نرى أيضاً جماهير من النساء، أعياهن التعب والشقاء، وأمات نفوسهن الجوع والظلم، ورأينا جثث الموتى ملقاة على حافتي الطريق.

ولما وصلنا إلى محل قريب من قرية تسمى (قره جورن) تبعد ست ساعات تقريباً عن الرها، نزلنا عند ماء لنشرب، فمشيت قليلاً نحو منبع الماء، وإذا بمنظر تقشعر منه الأبدان، وترتعد من رؤيته الفرائص، وتتألم منه النفوس، وإذا بامرأة ملقاة على ظهرها من دون لباس، وقميصها أحمر من الدم مطلق عليها أربعة عيارات نارية، أصبنا في صدرها وتحت ثديها. فوالله إنني لم أملك نفسي من الألم والحزن، وجاشت نفسي، فبكيت بكاءً مرّاً، ولما أخرجت محرمة لأمسح دموعي، ونظرت نحو رفاقي لأرى هل أحد منهم شعر بي أم لا، إذ رأيت طفلاً لا يتجاوز الثامنة من عمره مضروباً بفأس على أم رأسه، وملقى على وجهه، فزدت بالنعيب، ولكن رفاقي قطعوا بكائي، فقد سمعت الضابط عارف أفندي ينادي الخوري اسحاق ويقول له، تعال إلى هنا بالعجل، فعلمت أنه رأى شيئاً أدهشه، فذهبت نحوه فماذا أرى أيها القراء، ثلاثة من أطفال نائمين في الماء خوفاً على أرواحهم من الأكراد الذين سلبوهم ثيابهم، بعد أن أذاقوهم من العذاب أنواعاً وأبواباً، ورأينا أهمهم تن من ألم الوجع والجوع، فقصت لنا قصتها، فقالت إنها من ولاية أرضروم، وقد جاء بها الجند مع كثير من النساء إلى هذا المحل بعد

أن قضين أياماً وليالي، وبعد أن سلبن ما معهن من مال وثياب، وبعد أن اختيرت الجميلات منهن، اجتمع عليهن رجال ونساء من الأكراد، ونهبوا بعض ما بقي عليهن من الثياب، وبقيت هي هنا لمرض أصابها، فلم يفارقها أطفالها، فجاء الأكراد وأخذوا جميع ثيابهم وتركوهم عرياناً هنا. وقد نام أطفالها في الماء خوفاً من الأكراد. وقد وصلت لحالة الموت، فجمع الخوري ثياباً وأعطاهم لتلك المرأة والأولاد، وأرسل الضابط نفراً لمخفر الدرك الذي هو قريب من ذلك المحل، وأمر الدركي الذي جاء به النفر أن يوصل المرأة والأولاد إلى الرها، وأن يدفن الجثث القريبة من المخفر، وقد قالت لي المرأة المريضة: إن المرأة المقتولة لم تسلم بعرضها، فقتلوا فذهبت شريفة عفيفة النفس طاهرة الذيل، وقد قتلوا ابنها بالقرب منها، حتى تسلم بعرضها، فأثرت المحافظة على شرفها، وأن تبقى شريفة، وفدت بمهجة قلبها وفلذة كبدها.

وبعد الغداء سرنا نحو (قره جورن) وقد أرانا أحد سواقي العجلة أكمات عالية حولها حجارة وصخور. قال: هناك قتل زهرا ب ووارتكس، وهم من أشرف الأرمن ومبعوثيهم.

كركور زهرا ب ووارتكس

لا أحد يجهل من هو زهرا ب مبعوث الأرمن عن اسطنبول. فقد طار صيته، واشتهر اسمه منذ أن افتتح المجلس، فكان يخطب عن علم وترو، ويدحض اعتراضات المعارضين على خطبه بحجج قوية ودلائل منطقية. كانت أقواله في المجلس هي القول الفصل أكثر الأوقات. قد كان عالماً بكل شيء، وخصوصاً في علم الحقوق، إذ تخرج في مدارس عالية، وتعاطى المحاماة سنين عديدة. وقد أعطاه ربه طلاقة اللسان وحسن البيان، وكان جريئاً لا يثنيه عن عزمه شيء، ولا يردّه عن مطالبه القومية أمر. ولما رأى الاتحاديون أنهم ضعيفون في العلم، لا

كي لا يقال إنه يوجد أناس يسعون لقتل رؤساء الجمعية الاتحادية.

ومن الأسباب أيضاً على ما قيل: إن بعض الأرمن الذين جمعتهم الحكومة من ولايتي حلب وأدرنة، وساقطهم ليكملوا خدمتهم العسكرية فروا بسلاحهم إلى الزيتون، واجتمع منهم هناك مقدار ستين شاباً، وشرعوا يقاومون الحكومة ويتسلطون على المارة، فساقطت الحكومة قوة عسكرية مع فخري باشا، فذهب وهدم قسماً من الزيتون، وقتل نساء ورجالاً وأطفالاً، ولم ير فخري باشا مقاومة من الأرمن، وقد جمع الرجال والنساء وأرسلهم مع كتائب من الجند، وهذه قتلت كثيراً من رجالهم. وأما النساء فلا تسل عما جرى بهن، فإن الأعراض أصبحت مباحة للجند العثماني، والأطفال ماتوا من العطش والجوع، ولم يصل من الرجال والنساء إلى سورية إلا كل أعرج وأعمى. لا يقدر أن يعيش نفسه. وأما الشبان فقد قتلوا جميعاً، والنساء الجميلات فقد صرن سبايا لشبان الأتراك.

ونقل للزيتون مهاجرو "الروملي" وأسكنوا هناك، وقد بدل اسم الزيتون باسم رشادية، حتى لا يبقى هناك شيء يذكر الأتراك باسم الأرمن. وقد رأينا عند مرورنا من حماة، نساء كثيرات ورجالاً من الأرمن جالسين تحت خيام صغيرة، صنعوها من الملاءات والبسط وغيرها، وكانت حالتهم محزنة جداً، وكيف لا تكون محزنة؟ وقد كان كثير من تلك النساء والرجال لم يعتادوا الجلوس إلا على الكراسي الهزازة والفرش الناعمة في بيوت بنيت على أحسن طرز، ونظمت أحسن تنظيم، وفرشت أحسن تفريش.

وقد رأيت كما رأى غيري، كثيراً من الأرمنيات والأرمن ضمن عجلات نقل السكة الحديدية بين حلب وحماة مكდسين بعضهم على بعض بصورة تجلب الشفقة والرحمة. وبعد أن وصلت إلى حلب وأقمت بها يومين، ركبنا القطار إلى محل يقال له (عرب بوناري) وكان يرافقني خمسة من الأرمن مخفوريين ومرسلين إلى ديار بكر، فسرنا ماشين على الأقدام من ذلك المحل إلى سروج، فنزلنا خاناً كان ممتلئاً من نساء الأرمن وأطفالها وقليل من الرجال المرضى، وكانت تلك

النساء بحالة يرثى لها، إذ إنهن جئن من أرضروم ماشيات على أقدامهن إلى سروج، وقد وصلن بعد مدة طويلة، لقد تكلمت معهن بالتركية، فقلن لي: إن أفراد الدرك الذين كانوا معهن، كانوا يجيئون بهن إلى المحال التي لا يوجد بها ماء، ولا يرشدونهن على الماء، كي يأخذوا منهن دراهم ثمن الماء. وكانت الحاملات منهن يضعن حملهن في الطريق، فيتركوهن في البراري والقفار الخالية من السكان، وكانت أكثر تلك النساء يتركن أطفالهن جزعاً، أو من المرض والضعف الذي ألم بهن، فيعجزن عن حمل أطفالهن، ويرمين بأطفالهن على الأرض. ومنهن من تمنعها الشفقة فيمتن في القفار، ولا يفارقن أطفالهن. وقد قلن لي: إنه كان يوجد بينهن من لم تكن تعتاد المشي ساعة على أقدامها، إذ إنها نشأت بالدلال بين رجال تخديها ونساء تنادتها، فأصبحن بين أيدي الأكراد الذين لا يفقهون حديثاً، ولا يعيشون إلا في الجبال الشاهقة وبين الأحرار الكثيفة، كالوحوش المفترسة بهتك أعراضهن، فيمتن قسراً وقهراً، وكثير منهن قتلن أنفسهن، ولم يسلمن بأعراضهن لهؤلاء الذئاب الضارية.

ثم ركبنا عجلات من سروج، وسرنا إلى الرها (أورفه) وقد رأيت بأم عيني، جماهير ماشية على أقدامها، ظننتها عن بعد جنداً سائرة لميادين الحرب. فلما قربت، فإذا هن نساء أرمنيات ماشيات على أقدام حافية حاسرات، قد صففن كصفوف الجنود يمشي أمامهن وخلفهن أفراد من الدرك. وكلما تخلفت واحدة منهن يلکها الدركي بكعب بندقيته فيرميها على وجهها، فتقوم مرعوبة، وتلحق برفيقاتها. وأما من تخلفت منهن عن مرض ألم بها، فيتركونها في البرية وحيدة لا معين لها ولا أنيس، فتكون طعمة للوحوش، أو يرميها الدركي برصاصة يودي بحياتها.

فلما وصلنا إلى الرها (أورفه) علمنا أن الحكومة أرسلت قوة من الدرك والشرطة لحارات الأرمن فيها، لتجميع السلاح منهم، وبعدها تفعل جلدتهم، إذ كانت خانات الرها ملأى بالنساء والأطفال. فلم يسلموا بسلاحهم، وقابلوا القوة

الأعلى هناك؛ أي سنة ١٩٠٩، ولم أعثر على معلومات مفصلة عن هذه المذبحة، ولا عن مقدار الذين قتلوا فيها.

وقد نهبت أموال الأرمن ومواشيهم، وهدمت دورهم، وخصوصاً في قتال ١٨٦٦، وكان كثير من مواطنيهم يحمونهم ويخفونهم في بيوتهم عن مأموري الحكومة.

وكانت الحكومة في كل الأوقات تثير الأكراد والأتراك المسلمين عليهم، متخذةً الدين الإسلامي واسطة للوصول لمآربها، نظراً لجهل المسلمين أحكام دينهم الصحيحة.

إلى القارئ:

بيان الحكومة العثمانية

بما أن الأرمن يأتون بأمور مخالفة للقوانين، وينتهزون الفرص لإقلاق الحكومة، وقد ظهرت عندهم أسلحة ممنوعة وقنابل ومواد متفجرة مهيأة بقصد عمل الثورة داخل البلاد، وقد قتلوا المسلمين في وان، وساعدوا الجيوش الروسية، لما كانت الحكومة بحال الحرب مع دول إنكلترا وفرنسا وروسيا فخوفاً من أن يتصدى الأرمن لعمل شغب وثورة كعادتهم، فقد قررت الحكومة جمع جميع الأرمن وسوقهم لولايتي الموصل وسورية، وللواء دير الزور، على أن تكون أعراضهم وأموالهم وأنفسهم في أمان من اعتداء المعتدين وتسلب المجرمين، وقد أعطيت الأوامر اللازمة لإحضار أسباب راحتهم، وإسكانهم في تلك البلاد إلى أن تضع الحرب أوزارها.

هذا هو بيان الحكومة العثمانية الرسمي بحق الأرمن، وأما قرارها الخفي، فهو أن تؤلف توابير (مليس) لأجل معاونة أفراد الدرك على قتل الأرمن، وأن يقتلوا عن بكرة أبيهم، وأن يكون القتل والإتلاف تحت نظارة أناس من فدائيي الاتحاديين الذين عرفوا بقساوة القلب، فعينوا رشيد بك لولاية ديار بكر، وأعطوه سلطة واسعة وزودوه بشرذمة من القتلة المشهورين، كأحمد بك السرري ورشدي بك و خليل بك وأمثالهم.

وأسباب هذا القرار على ما قيل: إن الأرمن الموجودين في أوروبا ومصر أرسلوا عشرين من فدائييهم لقتل طلعت وأنور ومن ماثلهم من صناديد الاتحاديين، فلم يفلحوا إذ إن أحد الأرمن الخائنين لأمتهم ومن محبي بدري بك مدير الأمانة العمومية في اسطنبول (وقيل عزمي بك) أخبره بالمسألة، ودل على الفدائيين الأرمن الذين وصلوا لاسطنبول فألقي القبض عليهم وقتلوا هناك سراً

هاتين الجمعيتين استحصال غايتها بأعمال الثورات داخل البلاد، ولكن سياسة الثانية هي استحصال بالوسائل السلمية.

هذا ما قدرنا أن ننقله للقراء من سياسة هاتين الجمعيتين باختصار. وقد قيل أيضاً: إن برنامج إحدى الجمعيتين يرمي لاستحصال استقلال الأرمن السياسي.

ومن أراد زيادة التفصيل عن تاريخ الأرمن وجمعياتهم فليرجع لكتبهم التاريخية.

المذابح الأرمنية

لم يذكر التاريخ أن الأكراد مواطنو الأرمن في الولايات التي يسكنها الأتمان، قاموا على بعضهم، وتقاتلوا، أو أن الأكراد استحلوا أموال الأرمن، وسبوا نساءهم إلى تاريخ ١٨٨٨. فإن الأكراد قاموا بأمر من الحكومة التركية، وقتلوا أناساً من الأرمن في ولايات وان وخربوط وأرضروم وموشن وبتليس. وفي عهد السلطان عبد الحميد الثاني سنة ١٨٩٦ إفرنجية. لما قام الأرمن ودخلوا البنك العثماني باسطنبول بقصد إرهاب عبد الحميد وإجباره على إعلان الدستور، فإنه أمر بقتلهم في اسطنبول وفي الولايات. ولم نر إلى الآن أن أهل البلاد العثمانية أقدمت على قتل الأرمن بصورة عامة، إذا لم تجبرهم الحكومة وتحرضهم على ذلك، وقد قتل من الأرمن في هذه المذبحة أي في ٢٥ و٢٦ آب سنة ١٨٩٦ في نفس اسطنبول (١٥,٠٠٠) خمسة عشر ألفاً، وثلاثمئة ألف نسمة في الولايات.

وقد قتل الأرمن أيضاً في ولاية أضنة عقب إعلان الدستور بشهر. ولكن هذا القتال لم يتجاوز ولايتي أضنة وحلب، حيث كان نفوذ عبد الحميد له المكان

أما الولايات التي يسكنها الأرمن فهي ديار بكر، وان، بتليس وأرضروم. معمورة العزيزة (خربوط)، أورفه، سيواس، أضنه، طرابزون بورسه، اسطنبول. وكانوا يسكنون في ولايات وان وبتليس وأضنه وديار بكر وأرضروم وخربوط أكثر من الولايات الأخرى، ولكنهم كانوا في جميع هذه الولايات أقل من الأتراك والأكراد، إلا في وان وبتليس، فإنهم يساوون الأتراك والأكراد أو يزيدون. وأما في لواء موش داخل ولاية بتليس، فإنهم أكثر من الأكراد. وكانت جميع الصناعات والتجارة في تلك الأقطاع بيد الأرمن، ولهم الحظ الأوفر في الزراعة. وكانوا أرقى بكثير من الأتراك والأكراد في تلك الولايات، ومدارسهم الكثيرة ومدارس مواطنيهم القليلة. دليل على رقيهم وانحطاط الآخرين.

جمعيات الأرمن

للأرمن جمعيات علمية وسياسية، أهمها جمعيتا الطاشناقستون (الطاشناق) والهناجك، وكان برنامج هاتين الجمعيتين أعمال كل تأثير واتخاذ كل واسطة للوصول للغاية لا يرجع عنها الأرمن. وهذه الغاية الاستقلال الإداري تحت مراقبة دول أوروبا المعظمة. وقد سألت كثيراً من الأرمن الذين قابلتهم، فلم أجد رجلاً قال لي إنه يريد الاستقلال السياسي، لأن الأرمن أقل من الأكراد في أكثر الولايات التي يسكنونها، فلو استقلوا لكان استفاد الأكراد أكثر منهم. والأكراد إلى الآن هم بدرجة منحطة جداً في الجهل، فتصبح الفوضى ضاربة أطنابها في بلادهم فتخرب البلاد، ولذلك فهم يرجعون البقاء تحت الحكم التركي، على شرط أن تكون إدارتهم تحت مراقبة أوروبا المعظمة، لأنهم لم يأمنوا مواعيد الأتراك الذين يأخذون اليوم ما أعطوه بالأمس. ولذلك فإن هاتين الجمعيتين تسعيان سعياً حثيثاً لنشر فكرتهما بين الأرمن، ولاستحصال ضالتهما المنشودة بأي واسطة كانت. وقد قال لي ضباط الأرمن: إن من برنامج إحدى

المصادر. وأكثر النقلة هم من كبار المأمورين والضباط والوجهاء في ديار بكر وأعمالها، وفي وان وبتليس ومعصورة العزيز وحلب وأرضروم، إذ إن أهل وان هم في ديار بكر منذ استولى الروس على بلدهم. وأهل بتليس ومأمورها قد هاجروا أخيراً كلهم إلى ديار بكر، وكان يأتي كثير من ضباط أرضروم إلى ديار بكر لأشغال عسكرية أو عائلية. أما معصورة العزيزة فهي قرية من ديار بكر، وكان يأتيها أناس كثيرون منها، ونظراً لوجودي قبل مدة قائم مقام بتلك الولاية، كنت أعرف أناساً كثيرين هناك، فكنت أخذ جميع الأخبار، وخصوصاً أثناء وجودي في السجن مع كثير من رؤساء العشائر في ديار بكر، جعلني أطلع على الحركة بحذافيرها، ولا بد أن تضع الحرب أوزارها بعد حين، وينجلي لقراء هذا الكتاب أن كل ما كتب هو حقيقة وهو قليل من كثير من الفضائع التي ارتكبتها الأتراك بحق الأمة الأرمنية المنكودة الحظ، وكل آت قريب. وبعد أن أقمت هذه المدة في ديار بكر قررت منها تخلصاً من الأسر، وخوفاً مما توقعت من بعض الأتراك المتعصبين، فوصلت إلى البصرة بعد أن تكبدت مشاق جمة، وكنت عرضة للموت والقتل مراراً. وفكرت في نشر هذا الكتاب خدمة للحقيقة ولأمة ظلّمها الأتراك، وخوفاً عما سيري به الأوروبيون الدين الإسلامي من التعصب، كما بينته في آخر الكتاب، والله يهدينا إلى الصواب.

بيضت هذه المقدمة في بومباي - الهند - في ذي القعدة سنة ١٣٣٤ - ٢١ أيلول سنة ١٩١٦.

فائز الغصين

تاريخ الأرمن مختصراً

كانت الأمة الأرمنية في العصور الغابرة كسائر الأمم، ليس حكومة تحكمها بنفسها إلى أن أتاح الله لها رجلاً يسمى (هايك). وكان رجلاً شجاعاً مقداماً، جمع كلمة الأرمن وشكل حكومة مستقلة في بلاد أرمينيا وذلك قبل الميلاد، وحفظت هذه الأمة استقلالها مدة غير قليلة، وقد وصلت لأوج العز والنعمة في زمن ديكران، الذي اتخذ مدينة (ديكراناكيرت) ديار بكر عاصمة لحكومته، وبقيت أرمينيا محافظة على استقلالها في زمان الرومانيين، وقد استولت أرمينيا على قطعة آسيا الصغرى وسورية وقسم من بلاد العجم. ولكن بسبب حماية الأرمن لبعض الملوك المعادية للرومانيين أشهر الرومانيون الحرب عليها، ودخلت الجنود الرومانية عاصمتهم. وقد أضاعت أرمينيا استقلالها من ذلك الحين، وبقيت تتراوح بين أمواج الاستبداد. فتارة تستقل، وتارة تدخل تحت الحكم الأجنبي، إلى أن فتحها العرب ثم الدولة العثمانية.

عدد الأرمن

أما الأرمن فإنهم لا يزيدون على ١٩٠٠٠٠٠، المليون وتسعمئة ألف نسمة في البلاد العثمانية. وقد نقلت هذا الإحصاء عن كتاب لأحد كتاب الأتراك، وقد قال إنه نقله عن إحصاء الحكومة الرسمية. الذي قامت به قبل حرب البلقان، ويُقدّر الأرمن القاطنون في "الروم ايلي" بأربعمئة ألف نفس (٤٠٠،٠٠٠) والساكنون في آسيا العثمانية بمليون ونصف المليون ١،٥٠٠،٠٠٠. وأما الأرمن الذين هم في البلاد الروسية وفي بلاد الفرس، فيقال إنهم لا يزيدون على ثلاثة ملايين (٣،٠٠٠،٠٠٠) فعلى هذا يكون عدد الأرمن في المسكونية أربعة ملايين ونصف المليون تقريباً.

بسم الله الرحمن الرحيم

كلمة للمؤلف

كنت بدوياً أحد أبناء رؤساء عشيرة الصلوت التي تخيم في اللجاة داخل قطعة حوران، وقد دخلت مدرسة العشائر، ثم مدرسة الملكية، وأتممت تحصيلي وخرجت بمعية والي الشام، وبقيت مدة طويلة، ثم كنت قائم مقام في ولاية معمورة العزيز (خربوط)، وبقيت ثلاث سنوات ونصف السنة بتلك الوظيفة، ثم كنت محامياً في دمشق، وشريكي شكري بك العسلي، وعبد الوهاب بك الإنكليزي. وكنت بعدها عضواً في مجلسها العمومي عن حوران، ثم عضواً بلجنة المجلس المذكور. وبعد إعلان الحرب العامة كلفت بالرجوع لمسلكي القديم؛ أي القائم مقامية، فلم أقبل لأنني وجدت المحاماة أنفع من جهات وأريح.

وقد وشى بي أحد الوشاة أنني أرسل من جمعية تألفت في جبل لبنان، غايتها الوصول لاستقلال الأمة العربية تحت حماية الإنكليز والفرنسيين إلى العشائر كي أحرضهم، فألقت القبض عليّ، ودخلت السجن ثم أرسلتني مكبلاً بالحديد مع ثلة من الشرطة والدرك إلى عاليه، حيث يحاكم المتهمون بتهمة سياسية. وقد برأت ساحتي هناك على ما قيل، لأن الحكومة لا تبغي القرار الصادر بحق المتهمين، إلا أن الحكومة التركية التي كانت معمولة على إبعاد المنورين من أبناء الأمة العربية وإهلاكهم مهما كلفهم الأمر، رأت من الضروري إرسالني إلى أرضروم. وقد أرسلني جمال باشا مع ضابط وخمسة من الجند النظامي. وعند وصولي إلى ديار بكر، كان الروس ضيقوا على حصن قنعة في أرضروم. فأعطى أمراً إلى والي ديار بكر بإبقائي هناك، فأخرجت من سجن ديار بكر بعد أن بقيت فيه اثنين وعشرين يوماً من دون سبب، فاستأجرت داراً، وأقمت في ديار بكر ستة أشهر ونصف الشهر. رأيت وسمعت فيها جميع ما جرى على الأرمن من أوثق

المؤلف في سطور

فائز بن زعل الغصين (١٣٠٠-١٣٨٧هـ، ١٨٨٣-١٩٦٨) صاحب (مذكراتي عن الثورة العربية) ومن أعضاء جمعية "العربية الفتاة". ولد في اللجاة، من أعمال حوران وتعلم بدمشق وأدخل مدرسة "العشائر" باسطنبول وعاد فعين قائم مقام وأقيل، فافتتح مكتباً للمحاماة. واعتقل سنة ١٣٣٣ هـ/ ١٩١٥ م بوشاية من رشيد بن سمير الدوخي (رئيس عشيرة ولد علي، من عنزة) وكانت بين عشيرته وعشيرة الغصين، في اللجاة، ضغائن. وسيق إلى ديوان الحرب العربي في عاليه. وظهرت براءته فأطلق قبل إعدام القافلة الأولى من الشهداء بثلاثة أيام، وقد لقي أكثرهم عند مغادرته السجن، وفوجئ قبل الانطلاق بأنه منفي إلى ديار بكر. فرحل إليها وسجن ٢٣ يوماً وأطلق. وفرّ منها في رحلة شاقة منهكة إلى أن دخل بادية العراق. واستقر في البصرة ٦٦ يوماً. ووجد الوسائل للسفر إلى جدة، فدخلها سنة ١٩١٦ م، بعد الثورة بقليل. ولحق بالشريف فيصل بن الحسين في ينبع فكان (سكرتيراً) له إلى دخول دمشق، وكان معه في مؤتمر الصلح. وعمل في العهد الفرنسي بسورية في القضاء إلى أن كان (مفتش عدلية) وأحيل إلى التقاعد، فعمل محامياً بدمشق إلى أن توفى.

من أعماله المطبوعة :

- ١- "المذابح في أرمينية"، مصر، ١٩١٧، له طبعات عديدة. وترجمات إلى الألمانية والفرنسية والإنكليزية والألمانية.
- ٢- "المظالم في سورية والعراق والحجاز"، ١٩١٨.
- ٣- "مذكراتي عن الثورة العربية"، دمشق، الجزء الأول، ١٩٣٩.
- ٤- "مذكراتي عن الثورة العربية"، دمشق، الجزء الثاني، ١٩٧٠.

فائز الغصين

المذابح في أرمينيا

حلب ١٩٩١

كانت من الأسباب الرئيسية للإبادة الكبرى، عدا ذلك، أشار إلى أن الأرمن في الدولة العثمانية كانوا من أكثر الشعوب محبةً للأمان والحرية، وكانوا الشعب الوحيد القادر أن يكافح استبداد حكام تركيا الفتاة، كما فعل في عهد السلطان عبد الحميد.

يشير فائز الغصين بكل ألم إلى أنواع القتل والدمار المختلفة التي نفذت، ليس فقط في ديار بكر، بل في الولايات العثمانية كافة، ووفقاً لتقاريره، فإلى جانب التعذيب والاعتصام وأساليب الاضطهاد الأخرى، فإن عدداً كبيراً من الأرمن المنفيين قتلوا بالأسلحة النارية، وذبحوا بالسكاكين والفؤوس والخناجر كالغنم، إضافة إلى إغراقهم في مياه دجلة والفرات، ورميهم من مرتفعات الجبال والوديان، وخنقهم بالدخان، ورميهم في الآبار، حتى يموتوا جوعاً، ويلقوا حتفهم، وغير ذلك من الأساليب الوحشية، تم تطبيق هذه الأحكام على الجميع، بغض النظر عن الجنس والعمر، ولكن باستثناء بعض النساء الجميلات والمراهقات اللواتي كن يؤخذن زوجات، أو يستخدمن جاريات. أما ما كان يملكه الأرمن من منازل وممتلكات، فقد كان يتم اختلاسها فوراً من الأتراك الذين قاموا بتحويل الكنائس إلى مستودعات بعد سرقة محتوياتها وكل الأغراض المنزلية وبيعها بأبخس الأسعار.

تحت ضغط قادة تركيا الفتاة، لعبت القوميات المسلمة من أتراك وأكراد وشراكس دوراً كبيراً في عملية الإبادة الأرمنية، لكن العرب هم الشعب الوحيد غير المتواطئ في هذه العملية المسيئة للأرمن، بل بالعكس، فهم بتلك الفترة مدّوا لهم يد العون والمساعدة. وهذه حقيقة تاريخية، ففي المدن العربية وخاصة السورية، وجد الأرمن المنفيون ملجأً لهم، حيث استقبلوا برحابة صدر، وواصلوا حياتهم. إن الأرمن المنكوبين ذكروا، ويذكرون في تاريخهم الفضل الدائم للشعب العربي، وخاصة السوريين بمواقفهم الإنسانية، حيث كان فائز الغصين أحدهم. إن مذكرات الغصين، كما ذكرنا سابقاً، تعدّ من أهم المواد والشواهد

حول الإبادة الأرمنية لأهمية ما تحويه من مواد ثمينة ووثائق عن تاريخ وجغرافية وحجم الإبادة الجماعية الأرمنية. فليس من وحي المصادفة، أن تجد هذه المذكرات اهتمام الرأي العام ودخولها السريع للأوساط العلمية وتداولها.

إن مذكرات فائز الغصين كانت أصواتاً صارخةً من الشعب العربي ضد المظالم التي عاشها تحت نير الأتراك، فرسالته للبشرية حملت المآسي الكبرى التي عاشها الشعب الأرمني. وبذلك كتب هذا الشاهد العربي اسمه في تاريخ الإبادة الأرمنية بأحرف من ذهب، محتلاً مكاناً مرموقاً وقديراً بين أصدقاء هذا الشعب.

من دون التقليل من قيمة ترجمات الكتاب ذات الصلة من اللغات الأجنبية إلى اللغة الأرمنية المتداولة في الشتات، فإن ترجمة مضمون كتابي فائز الغصين، لأول مرة إلى اللغة الأرمنية المتداولة في أرمينيا «الشرقية» تعتبر ضرورية لهذا العمل الفريد من نوعه عن الإبادة الكبرى.

وبمناسبة مرور الذكرى المئوية للإبادة، نقدم للقارئ العربي، نصوص كتاب «المذابح في أرمينيا» المنشور عام ١٩٩١ في حلب، ومقتطفات من كتابه الثاني «مذكراتي عن الثورة العربية»، الجزء الأول، المنشور في دمشق عام ١٩٥٦. الأمر الذي يتيح لإخوتنا العرب وخاصة الأجيال الجديدة، التعرف على حقيقة الإبادة الجماعية للأرمن، والشعور بعمق الكارثة التي حلت بهم وطناً وشعباً نتيجة مظالم العثمانيين.

للإبادة الشاملة، ومن أجل تحقيق هذه الجرائم نظمت الحكومة ما يسمى «جنود المتطوعة» الذين كان معظمهم حسب الغصين، من الأكراد والشركس^{٢٧}.

إن مذكرات فائز الغصين تشير إلى أن حكومة تركيا الفتاة أصدرت أوامر لجميع المناطق، بما في ذلك الأكراد وشيوخ القبائل العرب بشأن الإبادة الأرمنية، ولاحظ أثناء هروبه من ديار بكر إلى دير الزور أن الطريق -وخصوصاً في المناطق الكردية- تخضع لفحص دقيق كأسلوب آخر لاستبعاد الأرمن.

إن هذه الأدلة التي عرضها المؤلف تشير إلى عملية مطاردة الأرمن على كل المستويات للقبض عليهم وتسليمهم إلى السلطات.

إن مذكرات الغصين تغطي منطقة جغرافية محددة من الإبادة الجماعية للأرمن، وهي الولايات الجنوبية الغربية لأرمينيا، وخاصة في مقاطعة ديار بكر وما نفذته حكومة تركيا الفتاة العثمانية من أعمال وحشية فيها ضد الأرمن.

وبصرف النظر عن المنفى، رأى الغصين مشاهد تعذيب رهيبية ضد الأرمن الأبرياء في ولاية ديار بكر، المحطة الأخيرة للأرمن المنفيين إلى الموصل، التي عرّفها المؤلف بأنها أكثر منطقة تعرض فيها الأرمن لمختلف طرق وأساليب الدمار الوحشية الشاملة.

إن هذه الجرائم التي حصلت، كانت بأمر من والي ديار بكر رشيد بك الدموي الذي وصفه الغصين بـ «بطل رواية الأرمن المحزنة الذي أظهر من المساواة والفضاعة ما يحمر منه وجه الإنسانية خجلاً وتتفطر القلوب حزناً»^{٢٨}.

كما هو معروف، كان المشردون الأرمن أثناء نفيتهم، وحتى الوصول إلى الأماكن المخصصة لهم على طول الطريق يتعرضون للعنف الرهيب والنهب والسلب والإذلال والاعتصاب والخطف، وغير ذلك من الأعمال الوحشية، من

٢٧- فائز الغصين. مذكراتي. ج. ١. ص ٦٦.

٢٨- فائز الغصين. مذكراتي. ج. ١. ص ٦٢.

الفرق التركية والكردية والشركسية، فالجوع، والمشي لمسافات طويلة لا نهاية لها، والتعب سلب الأرمن قواهم، ومن هنا فإن الغصين غالباً ما أعرب عن ألمه وحزنه العميق عدة مرات، وهذا هو السبب الرئيسي في محاولته لإيجاد شرح منطقي لهذه الفضائع، والأسباب التي دفعت الإمبراطورية بإزالة أمة تعيش على أرضها.

كان المؤلف وبشكل دوري يطرح الأسئلة والاستفسارات حول هذه الأحداث على المسؤولين والضباط، ولكنه لم يحصل على أي إجابة مقنعة. ودارت أسئلته حول ما إذا كان الأرمن، قد قتلوا أحداً من المسلمين الأتراك أو الأكراد أو من ملة أخرى. وعند عدم وصوله لأي جواب يندهش الغصين حول الذنب الذي اقترفه الأرمن، ليستحقوا هذا المصير المؤلم، واعتبارهم عنصراً مكروهاً غير مرغوب فيه في الإمبراطورية العثمانية.

لقد سعى الغصين جاهداً للوصول، ولولسبب واحد، دفع الأتراك في عهد الإمبراطورية لنوع كهذا من المعاملة غير الإنسانية ضد شعب أسطوري مبدع وفعال.

لم يستطع الغصين تقبل التسويغ غير المنطقي للسلطات العثمانية، بأن الأرمن هم الذين قتلوا المسلمين في فان (وان)، وخزّنوا الأسلحة والذخيرة، وقاموا بنشاطات ثورية بهدف إعلان استقلالهم وغيرها من التبريرات، إن المعطيات التي جمعها الغصين من مصادر مختلفة تنفي التبريرات السخيفة للأتراك، بل بالعكس، فكتاباته كافة لم تبرر ذريعة الأتراك وسبب لجوئهم للعنف، وإعلانهم لهذه الحرب القاسية ضد الشعب الأرمني بهدف إبادته.

لقد عبر الشاهد العيان السوري في مؤلفاته عن شعوره وعواطفه تجاه الأمة الأرمنية، وقدر عالياً دورها الراقي والمبدع كأمة ذكية ونشيطة وملتزمة في الإمبراطورية العثمانية.

إن هذه الميزات والصفات التي تمتع بها الأرمن، كما يقول فائز الغصين،

سكانها الأرمن أوامر النظام، بعث جمال باشا قواته لتدمير الأحياء التي فيها الأرمن بضربات المدفعية، وذبح الأطفال والنساء والرجال.

وهكذا صور الكاتب ما شاهد في طريقه إلى ديار بكر من مناظر تقشعر لها الأبدان، وتسبب الغضب والشفقة تجاه الأرمن، ما دفع الفصين لسؤال نفسه، عن سبب قتل هؤلاء، ماذا فعلوا؟ وما الذنب الذي ارتكبهوا ليستحقوا الموت؟ رغم أنه وجد الجواب لسؤاله، ولكنه لم يستطع فهم منطق تلك العمليات بأكملها، ولا الطبيعة العنيفة والوحشية للقتلة وتمتعهم بالإتلاف، والهدف وراء تعذيب شعب مسالم وبريء بشكل سادي وظالم. فبعد ما رآه الفصين من جرائم ارتكبت بحق الأرمن فكر، كما يقول: "في نشر هذا الكتاب خدمة للحقيقة ولأمة ظلمها الأتراك وخوفاً عمماً سيرمي به الأوروبيون الدين الإسلامي من التعصب"^{٢٣}. كما نلاحظ أن ما رأى وسمع الفصين هو مجرد جزء صغير، ومع ذلك فهو بهذا الجزء الصغير استطاع أن يصور ما جرى في أرمينيا الغربية من مذابح على نطاق واسع من البلاغة، لإقناع القراء بأن الإبادة الأرمنية واقع لا يمكن إنكاره.

وخلال سرد الأحداث الدامية والفظيعة في أرمينيا إلى شهر شباط ١٩١٦، يذكر فائز الفصين وفق معلومات أحد الموكلين الأتراك بإتلاف الأرمن الذين تجاوز عدد ضحاياهم مليوناً ومئتي ألف نسمة^{٢٤}.

كان للفصين في كتابه "المذابح في أرمينيا" هدف ثانٍ لا يقل أهمية عن الهدف الأول، والذي يتعلق بالدين الإسلامي، الذي حاول وبشدة توضيح براءة المسلمين من عمليات الإبادة التي تعرض لها الأرمن، ووضع المسؤولية على قادة حزب الاتحاد والترقي رافضاً عنفهم غير الإنساني وجرائمهم الظالمة، وممارساتهم من تشويه للمبادئ الإسلامية.

٢٣- فائز الفصين، المذابح في أرمينيا، ج ٨.

٢٤- فائز الفصين، مذكراتي، ج ١، ص ١٧، انظر أيضاً: المذابح، ص ٥٤.

وبهذا الصدد أدان الفصين وبشدة المجازر الدموية، فكتب أن هذه العمليات مناهضة للشريعة والأحكام الإسلامية، وبالتالي فإن الحكومة التركية لا يحق لها أن تسمى «الإسلامية»، ووفقاً لذلك ينبغي حماية المسلمين وتبرئتهم أمام الدول الأوروبية، وإلا فإن هذا العمل سيعيد نقطة سوداء لا تمحى من تاريخ الأمة الإسلامية.

ذكر الفصين في كتابه الثاني «مذكراتي عن الثورة العربية» بشكل ملخص ما يؤكد مرة أخرى الاهتمام الكبير لهذا الشاهد العربي بالإبادة الجماعية للأرمن وانطباعاته حولها، رغم أنه كرر في هذا الكتاب شواهد قد سبق وذكرها في كتابه «المذابح في أرمينيا» إلا أن الكتابين يستكملان الصورة العامة للإبادة الجماعية للأرمن. ففي الكتاب الثاني توضيح لبعض التفاصيل، واستكمال للأفكار لبيان الهدف الرئيسي من تلك الإبادة.

إن كتاب «مذكراتي عن الثورة العربية» نشر لأول مرة في دمشق عام ١٩٣٩، وتلك المذكرات وحتى وقتنا هذا، بقيت خارج اهتمام علماء الإبادة الأرمنية، وحتى اليوم يستخدم المؤرخون كتابه «المذابح في أرمينيا» فقط.

في هذا الكتاب استخدم الفصين لأول مرة في أوساط الباحثين في الأمور الأرمنية مصطلح «الإبادة»^{٢٥} بالعربية التي كانت تستخدم نادراً وليس «المجازر» أو «المذابح» التي كان يستخدمها معظم الباحثين. فمصطلح «الإبادة» هو الترجمة الحرفية لمصطلح "Genocide" المستخدم عالمياً، إضافة إلى أنه استخدم جملة "إبادة الأرمن عن بكرة أبيهم"^{٢٦}.

وفقاً للفصين كان الأرمن بأمر من قادة تركيا الفتاة يساقون من مواطنهم الأصلية إلى ولاية الموصل، وينفى معظمهم إلى ديار بكر، حيث كانوا يتعرضون

٢٥- فائز الفصين، مذكراتي عن الثورة العربية، ج ١، ص ٦٦-٦٧.

٢٦- المرجع نفسه، ص ٦٧.

التركية، المعادية للإنسانية، وفضحت عيوب نظامها المستبد، وسياساتها الوحشية باضطهاد الشعوب.

تصف مذكرات الفصين في الواقع، الفترة المحددة الواقعة بين آب ١٩١٥ وحتى شباط ١٩١٦، بالتالي يعد من أبرز شهود العيان، لأنه عايش الإبادة الأرمنية، فأعطيت لمذكراته أهمية كبيرة لكونها فريدة من نوعها مما فيها من إثباتات لأعمال الإمبراطورية العثمانية، وخاصة سياستها الإجرامية ضد الشعب الأرمني.

في الصياغة النهائية للكتاب، أوجز فائز الفصين التاريخ الأرمني بمعطياته الفردية ولمختلف الأحزاب الأرمنية وأنشطتها، مبيناً إحصاءات عدد السكان الأرمن في الإمبراطورية العثمانية وخارجها آنئذ.

خلال طريقه للمنفى من لبنان وسورية إلى ديار بكر سمع فائز الفصين الكثير من العجزة الأبرياء والنساء والرجال والأطفال الأرمن، وشاهد ما تعرضوا له من قتل ودمار شنيع وأساليب تعذيب لا ترحم، ما سبب له صدمة مباشرة ومعاناة نفسية شديدة.

إن كتاب «المذابح في أرمينيا»، كما ذكرنا، عمل مبني على ما رآه الكاتب، وعلى أساس الأدلة التي جمعها أثناء وجوده لمدة ستة أشهر ونصف الشهر في ديار بكر. وكما يبدو فإن معظم معلوماته كانت من شهود عيان ومأمورين أترك وضباط ومنفذي المجازر وأرمن منفين وغيرهم.

بأمر من جمال باشا، كما ذكرنا، نفي فائز الفصين من عاليه إلى أرضروم في بداية آب ١٩١٥، ووصل إلى ديار بكر في ١٥ آب من العام نفسه، أي خلال أسوأ مرحلة شهدتها الإبادة الأرمنية، أما في مدينة سبيروج، فكان له أول لقاءات مباشرة وشخصية مع المهجرين الأرمن من أرضروم، وبعدها في طريقه إلى أورفة (الرها) شهد المناظر المؤلمة للمجموعات الأرمنية. في أورفة التي عصا

في الهند، كما يبدو، بدأ بكتابة مؤلفه «المذابح في أرمينيا»، الذي لقي مباشرة اهتمام خبراء الأرمن والأجانب المهتمين بموضوع الإبادة الأرمنية. وليس من المفاجيء أنه في فترة وجيزة، تم ترجمته إلى لغات أوروبية مختلفة ونشره بشكل واسع.

في هذا الخصوص كتب الباحث في الشؤون الأرمنية الدكتور محمد رفعت الإمام، أن هذا المؤلف للشاهد العيان فائز الفصين نشر في القاهرة في خريف عام ١٩١٦^{١٨}. وبهذا الصدد يذكر الفصين أن خلال زيارته للقاهرة في شهر كانون الأول عام ١٩١٦، اهتم بطباعة هذا الكتاب^{١٩}. الأمر الذي يؤكد افتراضنا أن هذا الكتاب نشر أولاً في القاهرة باللغة العربية، ومن ثم طبع بمختلف اللغات. وبعد إصداره ترجم في عام ١٩١٧ إلى اللغة الفرنسية في بومباي^{٢٠}، وبعد ذلك نشر في عشرينيات القرن الماضي باللغة الأرمنية. وآخر ترجمة من الفرنسية كانت للباحث الأرمني المصري ك. باصماجيان^{٢١}.

من أول أعمال المحامي فائز الفصين كتاب «المذابح في أرمينيا»، والدافع الرئيسي لكتابة مثل هذه العمل توجيه النقد اللاذع للإمبراطورية العثمانية ولاسيما ما مارسه تركيا الفتاة من اضطهاد وعنف ضد العرب أيضاً^{٢٢}. إضافة لملاحظاته الشخصية المدعومة بأدلة موثوقة، بينت بوضوح سياسة السلطات

١٨- الدكتور محمد رفعت الإمام، القضية الأرمنية في المصادر العربية، ١٨٧٨-١٩٢٣، www.ancme.net/studies.407

١٩- فائز الفصين، مذكراتي، ج ٢، دمشق، ١٩٧٠، ص ٣٠٨.

٢٠- Faiez El-Ghocein, Temoignage d'un Arabe musulman-Surl'innocence et le massacre des Armeniens. Trad. De l'Arabe par A. El-G, Bombay, 1917, 46p.

٢١- انظر ترجمة ك. باصماجيان، القاهرة، ١٩٦٠، ص ٤٦ (باللغة الأرمنية).

٢٢- فائز الفصين، المظالم في سورية والعراق والحجاز، العقبة، ١٩١٨، مذكراتي عن الثورة العربية، ج ١، دمشق، ١٩٣٩، دمشق، ١٩٧٠.

إن السياسة الوحشية القاسية وديكتاتورية تركيا الفتاة وما خلفته من ضحايا الإبادة في أرمينيا الغربية ومختلف القضايا والتفاصيل، وأساليب وطرق التنفيذ، كلها لقيت اهتماماً كبيراً من العالم أجمع، إضافة لأرشيف منظم باللغة العربية ومقالات مختلفة في الصحافة، وكذلك مذكرات شهود عيان، التي بعضها وحتى اليوم بقيت خارج ملاحظة مؤرخي الإبادة الأرمنية.

وبحديثنا عن مواد اللغة العربية، نذكر شاهداً شغل مكاناً فريداً من نوعه، وهو المحامي العربي السوري، شاهد عيان على الإبادة الأرمنية، فائز بن زَعَلُ الفُصين (١٨٨٣-١٩٦٨)، من مؤلفاته الكتابان: «الماذبح في أرمينيا»^{١١} و«مذكراتي عن الثورة العربية»^{١٢}.

ولد فائز الفُصين في حوران بمنطقة اللجاة، كان نجل رئيس عشيرة الصلوت، تلقى الدراسة الابتدائية في دمشق، ثم واصل تعليمه في الآستانة في مدرسة العشائر والمدرسة الملكية.

بعد تخرجه عمل لبعض الوقت في مكتب والي دمشق، حتى الحرب العالمية الأولى، وتم بعدئذٍ تعيينه قائم مقام في ولاية خربوط (خاريبرت) معمورة العزيز^{١٣}. بعد توليه لهذا المنصب بحوالي ثلاث سنوات ونصف السنة، عمل

الله. المسألة الأرمنية في النظام الدولي المعاصر. تاريخ وجيوسياسية. مركز الدراسات الأرمنية. بيروت. ١٩٩٦. عدنان السيد حسين. حق تقرير المصير- القضية الأرمنية نموذجاً. مركز الدراسات الأرمنية. بيروت. ١٩٩٨. نخبة من الباحثين. القضية الأرمنية في الفكر اللبناني. مركز الدراسات الأرمنية. بيروت. ٢٠٠٠. حنا سعيد الحاج. العلاقات الإسلامية الأرمنية منذ الفتح العربي حتى اليوم. مركز الدراسات الأرمنية. بيروت. ١٩٩٦. صالح زهر الدين. سياسة الحكومة العثمانية في أرمينيا الغربية وموقف القوى الدولية منها. انطلياس- بيروت. ٢٠١٠. كميل الحاج. الديمقراطية في النظام الدولي الجديد- الحالة التركية. مركز الدراسات الأرمنية. بيروت. ١٩٩٧. محمد خليل أمير. علاقة الأكراد بمذابح الأرمن. سمير عريش. ٢٠١٥. مئوية الإبادة الأرمنية. دمشق. ٢٠١٤.

١١- فائز الفُصين. المذابح في أرمينيا. حلب. ١٩٩١.

١٢- فائز الفُصين. مذكراتي عن الثورة العربية. ج ١. دمشق. ١٩٥٦.

١٣- المرجع نفسه. ص ٣٥.

محامياً في دمشق. ثم انتخب في المجلس العام بدمشق كممثل حوران، وفيما بعد أصبح عضواً في لجنة المجلس المذكور. بعد إعلان الحرب العالمية الأولى عرضت عليه وظيفة القائم مقام السابق، لكنه رفض^{١٤}.

في حزيران ١٩١٥ اعتقل بتهمة انتسابه لمنظمة سرية عربية معادية للأتراك العثمانيين. ومن أجل التحقيق في قضيته تم نقله إلى لبنان (بلدة عاليه)، حيث المحكمة العرفية للإمبراطورية. وتم إطلاق سراحه لعدم وجود أدلة كافية ضده، وأسقطت الدعوى الجنائية بحقه، ولكن بأمر من جمال باشا تم نفيه إلى أرضروم.

مع اقتراب القوات الروسية من أرضروم، قرر والي ديار بكر، رشيد بك بالاتفاق مع جمال باشا بإبقاء الفُصين في ديار بكر. وذلك في ١٢ آب عام ١٩١٥ حسب ما ذكره، حيث أمضى اثنين وعشرين يوماً في السجن. وبعد تقديمه للمحكمة العليا عدة مرّات، تم إطلاق سراحه، ولكنه عدّ منفياً، وسمح له باستئجار دار في ديار بكر بشرط عدم مغادرة المدينة. وهنا عاش ستة أشهر ونصف الشهر، حتى ٢٧ شباط ١٩١٦^{١٥}.

خوفاً من انتقام جمال باشا وبعض الأتراك المتعصبين قرر فائز الفُصين الهرب، وبعد مواجهته لمصاعب ومواجهات كبيرة وصل إلى دير الزور، ومنها إلى بصرة وحتى الهند^{١٦}. ثم عاد إلى الحجاز، وياشر نضاله المضاد للأتراك. خلال الانتداب الفرنسي عمل الفُصين في الهيئات القضائية بدمشق، وبعد تقاعده، عمل في مهنته المحاماة^{١٧}.

١٤- فائز الفُصين. المذابح في أرمينيا. ص ٧.

١٥- فائز الفُصين. مذكراتي. ج ١. ص ٧٨-٧٣.

١٦- المرجع نفسه. ص ١٥٩-١٦٠.

١٧- خير الدين الزركلي. الأعلام. ج ٥. بيروت ٢٠٠٢. ص ١٢٥.

شغلت القضية الأرمنية بما فيها الإبادة التي حلت على الشعب الأرمني التاريخ العربي الحديث والمعاصر^٨. فالدراسات المكرسة عن الشعب الأرمني والتاريخ السياسي لأرمينيا التي قام بها الباحثون العرب على أساس مجموعة واسعة من الدراسات، قد ألقت الضوء على سياسة الإمبراطورية العثمانية القاسية والوحشية في أرمينيا الغربية، والظروف القاسية التي عاشها الشعب الأرمني، ونضاله من أجل التحرر، الخ^٩. إلا أنه وفي بداية النصف الثاني من القرن الماضي ازداد تركيز اهتمام المؤرخين العرب حول القضية الأرمنية، ولاسيما الإبادة الأرمنية. ونتيجة لذلك قُدمت للأوساط العلمية العديد من البحوث المستندة على الحقائق التي لا يمكن نكرانها وكذلك الوثائق الأصلية لتأكيد وتثبيت قيام حكومة تركيا الفتاة بالإبادة الجماعية ضد الشعب الأرمني، واعتبارها جريمة خطط لها مسبقاً عارضة السياسة الرهيبة التي اتبعتها^{١٠}.

والشهيد والطوباوي. بزمار. ٢٠٠١. أبرام أندونيان. الوثائق الرسمية لمجازر الأرمن. بيروت. ١٩٢٠.
٨- لمزيد من التفاصيل انظر ن. هوفانيسيان. دراسة وتقييم أسباب الإبادة الجماعية للأرمن في التاريخ العربي المعاصر. يريفان. ١٩٩٦ (باللغة الأرمنية). المؤلف نفسه. الإبادة الجماعية للأرمن تحت مجهر علم التاريخ العربي. يريفان. ٢٠٠٤ (باللغة الأرمنية). المؤلف نفسه. «المراجع العربية عن جريمة إبادة الشعب الأرمني» و «العالم العربي والقضية الأرمنية» و «المؤتمر العربي الأول ١٩٣١» في كتاب: القضية الأرمنية. يريفان. ١٩٩٦. ص ٤٨-٥١ (باللغة الأرمنية). المؤلف نفسه. تاريخ أرمينيا الحديث في مؤلفات المؤرخين الأجانب. يريفان. ١٩٩٣. ص ١٥٩-٢١٨ (باللغة الروسية). نيقولاى هوفانيسيان. العلاقات التاريخية الأرمنية العربية. ترجمة محمد رفعت إمام. القاهرة ٢٠٠٨. تاريخ الدول العربية. ترجمة أ. كشيشيان. ج ٢. حلب. ٢٠١١. ص ٣١٢-٣٢٧.

٩- عثمان الترك. صفحات من تاريخ الأمة الأرمنية. حلب. ١٩٦٠. فؤاد حسن حافظ. تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم. القاهرة. ١٩٨٦. مروان المدور. الأرمن عبر التاريخ. صالح زهر الدين. أصالة العرب والوفاء الأرمني. بيروت. ٢٠٠٠. الأرمن شعب وقضية. بيروت. ١٩٨٨. محمد رفعت الإمام. الأرمن والغرب والإسلام. الاسكندرية. ٢٠٠٨. الأرمن في مصر القرن التاسع عشر. القاهرة. ١٩٩٥.

١٠- لمزيد من التفاصيل انظر: نعيم اليافي. مجازر الأرمن وموقف الرأي العام العربي منها. اللاذقية. ١٩٩٢. جمال باشا السفاح- دراسة في الشخصية والتاريخ. اللاذقية. ١٩٩٣. موسى برنس. مجازر الأرمن جرائم ضد الإنسانية. حلب. ١٩٩٦. جهاد صالح. الطورانية التركية بين الأصولية والفاشية. بيروت. ١٩٨٧. صالح زهر الدين. الأرمن والعرب بين الطورانية والصهيونية. بيروت. ١٩٩٤. دعد بو ملهبط عطا

هنري باريني، هينري موركتاوا، أرمن فيكنر والعديد غيرهم. وفي وقت لاحق أخذ محل هذا الجيل المخضرم باحثون شباب موهوبون، تابعوا عمل أسلافهم ونشروا دراسات علمية قيمة جديدة.

هكذا وعبر السنين، سواء كان في أرمينيا أم في الخارج، قدم المتخصصون في قضية الإبادة الأرمنية يوميات وشهادات دامغة وآلاف البيانات المحفوظة لشهود عيان ودبلوماسيين وضباط عسكريين وغيرهم من الأرمن والأجانب، وبالتالي ازداد اهتمام الدوائر الاجتماعية- السياسية والمراكز العلمية لبلدان وشعوب مختلفة حول الحقبة المأساوية لتاريخ الشعب الأرمني^٧.

٧- انظر الإبادة الجماعية للأرمن في الإمبراطورية العثمانية. مجموعة وثائق ومواد. مراجعة مكريدنيش نرسيسيان. يريفان. ١٩٩١ (باللغة الأرمنية). ألمانيا وأرمينيا في أعوام ١٩١٤-١٩١٨ ومجموعة من الوثائق الدبلوماسية والنشر المقدمة من الدكتور يوهانس ليبسيوس. ج ١. يريفان. ٢٠٠٦. ج ٢. يريفان. ٢٠٠٨ (باللغة الأرمنية). فولفغانغ كوسد. الإبادة الجماعية للأرمن في أعوام ١٩١٥-١٩١٨. من المحفوظات السياسية في وزارة الخارجية الألمانية. يريفان. ٢٠٠٥ (باللغة الأرمنية). وأفيديس بابازيان. الإبادة الجماعية للأرمن وفق وثائق المحكمة العليا لحكومة تركيا الفتاة. يريفان. ١٩٨٨ (باللغة الأرمنية). هنري مورغناطاو. قتل أمة. حلب. ١٩٩٠. مؤلف مجهول. القصارى في نكبات النصرى. ١٩١٩. المصادر العربية حول جريمة إبادة الأرمن- حسين بن علي. ولي الدين يكن. فائز الغصين. بيروت. ١٩٨٨. من مذكرات نعيم بك. مجازر الأرمن شهداء ووثائق. إعداد بارور يرتسيان. بيروت ١٩٨٦. سمير عريش. أرمينيا أرض وشعب. دمشق. ١٩٩١. الكسندر كشيشيان. صفحات وثائقية من جريدة التقدم الحلبية عن الأحوال الأرمنية والعربية في الدولة العثمانية والبلاد الشامية. حلب. ١٩٩٥. فاهاكين دادريان. المستندات الألمانية والنمساوية الرسمية عن المجازر الأرمنية. ترجمة أ. كشيشيان. حلب. ١٩٩٧. مختارات من بعض الكتابات التاريخية حول مجازر الأرمن عام ١٩١٥- الفيكونت جيمس برايس. هيربرت آدمز جيبونس. آرئولد ج. توينبي. فريدوف نانسن- سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية- ج ١. ترجمة خليل الجبيلي. اللاذقية. ١٩٩٥. فاهاكين دادريان. دور الأطباء الأتراك في المذابح الأرمنية أثناء الحرب العالمية الأولى. ترجمة أ. كشيشيان. سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية- ج ٢. اللاذقية. ١٩٩٥. جريمة الصمت (جريمة إبادة الجنس الأرمني). ترجمة هوري عزازيان- سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية. اللاذقية. ١٩٩٥. هايكان غازاريان. وثائق المجازر الأرمنية عام ١٩١٥. ترجمة نزار خليلي- سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية. اللاذقية. ١٩٩٥. فاهاكين دادريان. المصادر التركية والغربية حول النظام العثماني والإبادة العرقية للأرمن. ترجمة أ. كشيشيان. سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية. اللاذقية. ٢٠٠١. فائز الغصين. المذابح في أرمينيا. حلب. ١٩٩١. غسان العزي. الجزيرة الأرمنية (١٩١٥) ووثائق من الأرشيف الدولي. بيروت. ١٩٩٧. مذكرات الأب نرسيس بابايان. ترجمة شوكت يوسف. حلب. ٢٠١٠. جورج (كيفورك) أبيليان. شهادة مدى الحياة- من آرام إلى آرام. ترجمة نورا أريسيان. عنجر. ٢٠٠٦. سيما. ذاكرة من المجازر الأرمنية. بيروت. ٢٠٠٧. إغناطيوس مالويان. الإنسان

نفذتها الإمبراطورية في أرمينيا الغربية، وردت عبر بيان مشترك لفرنسا وروسيا وبريطانيا العظمى صدر في ٢٤ أيار ١٩١٥، يصف أن ما حدث للشعب الأرمني إنما هو جريمة بحق الإنسانية، وأدانوا الحكومة التركية، واعتبروها المسؤولة عن هذه الجريمة النكراء^٤.

إن الإبادة الجماعية الأرمنية التي تمت كما أسلفنا من الأتراك على الشعب الأرمني، هي بالحقيقة التحدي الأكبر لهم. حيث حملت المجازر التي نظمها الإمبراطورية العثمانية الدمار الرهيب والهلاك، إلى أن وصل الحال للإبادة الجماعية. وساعدت فوضى الحرب العالمية الأولى بتحقيق هذه الإبادة بأفظع الطرق الوحشية بحق شعب عاش عبر التاريخ بسلام في هذه المنطقة. لكن الشباب الأتراك لم يكتفوا بإبادة السكان الأرمن فقط، بل طالت جريمتهم الصروح الروحية والثقافية للشعب الأرمني الذي ابتكر حضارته خلال عصور عديدة.

كما قتل الأتراك رجال الدين، واستولوا على الآلاف من الكنائس والأديرة الموجودة على أرض الإمبراطورية، وأتلفوا بوحشية الآلاف من الكنوز التي تعود إلى القرون الوسطى، مثل المخطوطات وغيرها. واستمرت هذه السياسة الوحشية للأتراك الشباب ضد التراث التاريخي والثقافي للشعب الأرمني في عهد الجمهورية التركية أيضاً.

في خريف عام ٢٠٠٠ اتُخذ في جلسة مجلس الأمن الوطني التركي قرار مهم على أثره اعتبرت قضية الإبادة الأرمنية من أولويات الأمن القومي، وأحد العوامل المهمة للسياسة الخارجية، كما اشتدت وتيرة محاولات التصدي من الجانب التركي للتسونامي الأرمني منذ الذكرى الـ ٩٠ للإبادة الأرمنية في

٤- موقع الإبادة الأرمنية (باللغة الأرمنية). انظر أيضاً: رفعت مولان زاده. الوجه الخلفي للانقلاب التركي. حلب. ١٩٩٢. ص ١٣٧-١٣٩.

عام ٢٠٠٥، ووجهت عملية إنكار ونفي الإبادة الأرمنية بشكل خاص إلى العالم الخارجي. هذه الأفعال حسب وصف الاختصاصيين، تهدف لحفظ الصورة المتحيزة لتركيا، لكن في الآونة الأخيرة بفضل عدد من المثقفين الأتراك أمثال تانر أكتشام، أورهان باموك، وباسكن أوراني وغيرهم، أصبح في الأوساط التي تمثل الرأي الرسمي التركي نقاد جديون يناقشون قضية الإبادة الأرمنية^٥.

يسند المؤرخون الأتراك والأجانب جذور الإنكار إلى ذاتية القومية التركية وميزات نشأة الجمهورية التركية، وفي اعتقادهم أن كمال أتاتورك، مؤسس الجمهورية التركية، حاول في عشرينيات القرن المنصرم تقديم بلاده كحكومة جديدة، تخلصت من الماضي وبدأت من الصفر. إن الأساس في هذا التأويل الكمالي للذاتية التركية تجاهل لطبيعة التسلسل التاريخي واعتبار إنشاء الدولة انتصاراً للصراع ضد الإمبريالية، على حين، (ووفق تانر أكتشام نفسه)، بنيت تلك الدولة نتيجة حتمية للقضاء على المواطنين في الإمبراطورية من الأرمن واليونان^٦.

لهذا كتب وصدر منذ الحرب العالمية الأولى العديد من الدراسات القيمة، ألقت الضوء على تلك الفاجعة الكبرى من تاريخ الشعب الأرمني، هذه المقالات والمذكرات تشير إلى الأحداث على حقيقتها، وهي ليست من ابتكار المثقفين الأرمن فقط، بل هي أيضاً للمؤرخين وعلماء من الروس والإنكليز والفرنسيين والأميركيين والألمان والعرب وغيرهم من الشعوب. وبخالص الامتنان يذكر الواقع الأرمني اللورد جايمس برايس، أرنولد توينبي، يوري فيسيلوفسكي، أناتول فرانس، فريدوف نانسن، فاليري بريوسوف، هيربرد آدمز كيبونس، يوهانس ليبسوس،

٥- آ. هوفهانيسيان. إنكار الإبادة الأرمنية. دراسات تركية وعثمانية. المجلد الرابع. يريفان ٢٠٠٦. ص ١٢٤ (باللغة الأرمنية).

٦- المصدر نفسه.

فائز الفصين والإبادة الأرمنية

تعمم قرار إبادة الأرمن في عام ١٨٨٤ من كبير وزراء الإمبراطورية العثمانية سعيد كوتوشك باشا، الذي بات بعد ذلك أساساً من أسس سياسة الإمبراطورية على يد السلطان الأحمر عبد الحميد الثاني^١. ونتيجة لذلك في تسعينيات القرن التاسع عشر، تعرض الأرمن في الإمبراطورية العثمانية لمجازر جماعية، ذهب ضحيتها ٣٠٠ ألف شخص فقط في الفترة ما بين ١٨٩٤-١٨٩٦^٢، واعتنق الإسلام بالقوة نحو ١٠٠ ألف شخص، وما يقارب هذا العدد أجبروا على مغادرة وطنهم الأم.

في عام ١٩٠٨ جاء حزب "الاتحاد والترقي" المعروف في التاريخ بلقب الشباب الأتراك ليحل محل السلطان، وبالتالي ورث صيغة معالجة القضية الأرمنية على النوال نفسه، واعتبرها المبدأ الأهم في سياسة حكومته^٣.

لقد خطط الأتراك الشباب الإبادة الجماعية للأرمن في الفترة ما بين ١٩١٠-١٩١٢. ونتيجة هذه السياسة، جرى في الفترة ما بين ١٩١٥-١٩٢٣ إبادة مليون ونصف المليون أرمني الذين كانوا يقطنون في أرمينيا الغربية. أما من بقي حياً فقد هجر قسراً من وطنه، ليجد الخلاص في البلدان المجاورة ولاسيما سورية التي لجأ إليها القسم الأكبر منهم.

كانت ردود الفعل الدولية بخصوص الإبادة الجماعية الوحشية التي

١- ن. هوفهانيسيان. دراسة وتقييم أسباب الإبادة للأرمن في التاريخ العربي المعاصر. بريفان. ١٩٩٦. ص ٣ (باللغة الأرمنية).

٢- الإبادة الأرمنية في الإمبراطورية العثمانية. مجموعة مواد ووثائق. مراجعة مكريدنش نرسيسيان. بريفان. ١٩٩١. ص ٣ (باللغة الأرمنية).

٣- ن. هوفهانيسيان. نفس المصدر. ص ٣.

بالغة، لأنه عاش أحداث جريمة نكراء، وهي الإبادة الكبرى ضد الأرمن. وتعتبر مذكراته أصدق وثيقة باعتبارها من أقدم وأهم الشهادات العربية لما جرى مع الشعب الأرمني في كنف الإمبراطورية العثمانية.

تطرق فائز الغصين إلى موضوع العمليات الإجرامية الرهيبة ضد الأرمن في كتابيه "المذابح في أرمينيا" و"مذكراتي عن الثورة العربية" الذي رأى بأمر عينه وسمع بأذنيه بفضاعتها خلال فترة نفيه من جمال باشا الجلاد والي الشام في شهر آب عام ١٩١٥ ولغاية شباط عام ١٩١٦، حيث نقل من سجن عاليه إلى سجن ديار بكر، وبعد إطلاق سراحه المشروط مكث هناك ستة أشهر ونيفاً، ومما شاهدته الغصين الأهوال حينئذ، حيث كتب مبيناً أن: "جميع ما جرى على الأرمن هي معلومات موثوقة... وينجلي لقراء هذا الكتاب، أن كل ما كتب هو حقيقة، ويمثل قليلاً من كثير من الفظائع الكثيرة التي ارتكبتها الأتراك بحق الأمة الأرمنية".

كلنا قناعة بأن إصدار مذكرات فائز الغصين مع الترجمة إلى الأرمنية ستضيف لبنة جديدة إلى عشرات المذكرات والدراسات والكتب التي تناولت القضية الأرمنية من مختلف جوانبها، علماً تكون بمنزلة صوت صارخ في الضمير العالمي، فتكشف الحقائق التاريخية مدافعة عن العدالة وقضية الشعب الأرمني المسالم الذي دفع كل النفيس - الإنسان والوطن خلال محنته.

وفي الختام... نتقدم بخالص الشكر والامتنان إلى "دار الشرق" للنشر وخاصة لرئيس مجلس إدارة طعمة الدولية الدكتور نبيل طعمة المفكر والأديب السوري البارِع وعضو مجلس الشعب، لنشر هذا الكتاب، كما نشكر جميع من شارك في تحضير هذا الكتاب خاصة السيدة مانيا كشيبيان، والآنسة كارون كوركجيان، والسيد أيهم يونس لمساهمتهم الفعالة، عسى أن يلاقي عند القارئ الكريم ما يسد من البناء المعرفي عن أرمينيا ماضياً وحاضراً وعن العلاقات الأرمنية-العربية على مر السنين.

فائز الغصين والإبادة الأرمنية

البلاذ. تلك المأساة الفظيعة التي تمت في كنف حكومة الإمبراطورية العثمانية في الفترة بين ١٩١٥-١٩٢٣ بكل حجمها وعمقها تنتقل من جيل لآخر وتترك في نفس ومصير كل فرد أرمني أثراً معنوياً وثقافياً وسياسياً مدمراً.

في العقود الماضية، قام الرؤساء الروحيون والقياديون الدينيون والأحزاب السياسية والتعليمية والاجتماعية والثقافية والخيرية وغيرها من المنظمات الأرمنية في المهجر بدور الحفاظ على روح وذكرى شهداء الإبادة الأرمنية، بإحياء ذكراهم ورفع الصوت في محافل العالم للمطالبة بالحق، وهنا جدير بالذكر أن هذا الدور لا يمكن تجاهله، حيث إنه لا يقدر بثمن. بفضل الإخلاص غير المشروط والعمل الجماعي الهادف، فقد نشأت وتعلمت أجيال في الشتات، اعتبروا قضية إحياء ذكرى الشهداء الأرمن والمطالبة بالحق وإعادة العدالة التاريخية أسمى ما لديها. هكذا بات الصراع للمطالبة بالحق وإعادة العدالة المكون الأهم للأنشطة الاجتماعية كافة في الشتات، مانحاً معنى العيش والبقاء لعموم الأرمن. هذا العمل الوطني الشاق أدى بالتدريج وعبر السنين، نتائج إيجابية في مجال الاعتراف والإدانة الدولية للإبادة الأرمنية.

ومع ذلك دخل الاعتراف الدولي بالإبادة الأرمنية بدءاً من استقلال أرمينيا في عام ١٩٩١ طوراً جديداً ومثمراً، بتحقيق مكاسب كبيرة سياسية واجتماعية.

هكذا أخذت مسألة الاعتراف الدولي بالقضية الأرمنية منحى جديداً مع استقلال الجمهورية الأرمنية. حيث منحت الدولة الأرمنية منذ البداية الأولوية لآلام شعبها الذي ذاق مرارة الإبادة وكذلك الإيمان المطلق بقضيته العادلة، ما أدى إلى تبديل جذري في واقع الاعتراف والإدانة الدولية للإبادة الأرمنية.

إن أرمينيا نظرت، ولا تزال تنظر إلى القضية الأرمنية كقضية وطنية أولوية، وهي تشير تقريباً في جميع الخطب والتصريحات إلى المذابح الأرمنية بالأخص في خطابات الرئيس/ سيرج ساركسيان. ما يدل على أن أرمينيا تتابع

موضوع الاعتراف بالإبادة الأرمنية وإعادة العدالة التاريخية على أعلى المستويات. باعتبار أن الإبادة الأرمنية العار الأكبر على البشرية المتحضرة، أعلن رئيس جمهورية أرمينيا في خطابه عندما زار دير الزور عام ٢٠١٠: «إن وصمة العار لذلك العيب مازال في القرن العشرين على جبين أولئك الذين صنعوا من إنكار الحقائق الواضحة سياسةً وسلعةً للتجار ومعياراً للحياة والسلوك».

من الواضح أن هذا التعبير لرئيس جمهورية أرمينيا وبالدرجة الأولى مُوجّه إلى الأتراك، الذين كما هو معلوم لا يستطيعون ولا يريدون المصالحة أو إعادة النظر بماضي دولتهم المبنية على السيف والنار. هكذا وبالمجمل، بفضل الجهود المتكاملة والمنسقة، خرجت هذه الجريمة العظمى من إطار الواقع الأرمني، وأصبحت موضوع نقاش المجتمع الدولي، الذي يبعث بروح التفاؤل، إنه حتماً سيكون للقضية الأرمنية أنصار جدد يدافعون ويدينون عاجلاً أم آجلاً جريمة الإبادة، ما يرغب تركيا وجمهورها على مراجعة ماضيها الدامي وتصحيح تاريخها والتخلص من خطايا الأسلاف الفظيعة التي لا توصف.

ومن منطلق الوفاء لقناعتنا المبدئية وقديسة روح ضحايانا الأبرار نجد أنفسنا ملزمين بالتصدي لمؤامرة دفن الحقيقة التاريخية من الحكومات التركية، التي تسعى بكل الوسائل، كما قيل، تضليل وتشويه هذه القضية الإنسانية. ولذا نرى من الضرورة، وخاصة بعد مئوية الإبادة، التركيز على مذكرات وتقارير ويوميات ومراسلات شهود عيان من دبلوماسيين وسياسيين ومثقفين إلخ كشهادات حية. هؤلاء الذين عاصروا تلك المظالم ورأوا بأب أعينهم ما حصل مع الشعب الأرمني من ويلات ووقائع فظيعة ثم عرضها للرأي العام التركي خاصة وللقرءاء عامة.

وجدير بالذكر من هذا المنظور لفت انتباه مذكرات شهود عيان عرب تتضمن حقائق لا تنكر ولا تستهان، وتسلط الضوء على الأحداث التاريخية بكل دقة وتفصيل معبرة عن مدى وحشية هذه الأفعال وأهدافها الخطيرة البشعة.

وفي هذا السياق تنال مذكرات شاهد العيان السوري فائز الغصين أهمية

مقدمة

في ٢٤ نيسان من كل عام يحيي الشعب الأرمني الرؤوس إجلالاً لذكرى شهداء الإبادة الأرمنية الأبرار. إنها بالنسبة لأرمنيا وارتساخ وعموم الأرمن في أنحاء المسكونة ليست حداداً وطنياً لإحياء ذكرى الشهداء القديسين فقط، وإنما هي إصرار شعب على الاستمرار بالعيش والإبداع وتعزيز طابعه الأخلاقي. هدفنا من استمرار إحياء ذاكرتنا هو تعزيز وطننا بالتلاحم المنصهر في بوتقة واحدة، لا بل سنبنّي ما كان يصبو ويتوق إليه شهداؤنا، في أرمنيا الكبرى الحرة المستقلة. رمزية الرابع والعشرين من نيسان تفرض علينا أن نوجه أنظارنا نحو المستقبل، نتعلم من دروس التاريخ، نزن أفعالنا، نتذكر الفاجعة التي ألمت بشعبنا ولا ننساها أبداً، ولكن في الوقت ذاته، يجب ألا نعيش بالماضي المرير، لأن الأمة التي تعيش فقط ذكريات الماضي الحزين إنما هي مدانة.

نحن وباستمرار إحياء روح الشجاعة المستمدة من أسلافنا، يجب أن نجد القوة فينا والرؤية الجديدة للمستقبل والقدرة على التخلص من العقد المعنوية والنفسية ودائمة التلازم لشعب تعرض للإبادة.

إن تركيا الحديثة بوصفها الوريث الشرعي للإمبراطورية العثمانية، تبنت منذ البداية سياسة إنكار الإبادة الأرمنية وتحاول بكل الوسائل عدم تدويلها ثم تعمل بخبث لتزوير حقيقة الأحداث التي جرت وتشويه الحقائق التاريخية وتقديم الإبادة الأرمنية بمرآة ملتوية، وبهذه السياسة تكرر الإثم تجاه قضية الشعب الأرمني العادلة. هكذا بات إنكار ونفي القضية الأرمنية هو السياسة الرسمية لتركيا.

رغم أن رنين أصداء الإدراك في تركيا في الأعوام الأخيرة، والذي يقدر عالياً، يستمر نفي وإنكار القضية الأرمنية، كرأي حكومي واجتماعي سائد في تلك

لخدمة قضيته الرئيسية عبر الكلمة الحرة المؤمنة الحقبة التي ينتصر بها لها، يقاوم بالكلمة كل أشكال الظلم، يدعو من خلالها المحافل الدولية والدول للاعتراف بما حصل، لأنها تستحق الاعتراف والإدانة والتعويض، إنه يجدد ذاكرة التاريخ بإهابه الديبلوماسي، ينشط فكره، يستببط منه أن شعباً يمتلك الحياة لا يمكن لأي قوة، مهما بلغ ظلمها عليه، أن تنال منه، ومن عنفوانه وإبائه وحضوره وتألقه. لا يبالغ المفكر الباحث أرشاك بولاديان المختار من حكومته وقيادته السياسية الحكيمة سفيراً لها ولبلادته وشعبه، وهم على حق، عندما يستعرض ما تعرض له شعبه من غزاة متوحشين، حاولوا إبادة شعبه، على صفحات مخطوطاته النادرة والفريدة عبر شهود عيان عن الإبادة الأرمنية، وشهادات غربية أيضاً، أرمنيا ماضياً وحاضراً، وشاهد عيان عربي سوري على هذه الإبادة وعلى قضية شعبه.

إنهم في حقيقة الأمر أبادوا قسماً لا يستهان به من هذا الشعب الخلاق، إلا أن بزوغ شمس النافرين واستمرارهم في فضح تلك الوحشية الطورانية العثمانية، ومنذ اللحظة الأولى لتلك المجازر البشعة واستمرارهم، وصولاً إلى ما ينبجه و ينتجه فكره الإنساني، يضعه في مصاف الثائرين الإنسانيين الظاهرين من أراوات حلم كل أرمني. إنه يناضل وهو المناضل لإعلان عصر جديد يعترف به العالم أجمع بما قام به أولئك المستمرون في طغيانهم وعدم اعترافهم بما قاموا به، لكن الجميع يدخل هذا العصر، ويعترف كالماتولية الهندسية رويداً وسريعاً بقضية أمتة شغله الشاغل.

إنه صاحب العديد من المؤلفات خاصته التي تتجه لتعزيز فكرة، لإحياء تلك المجازر الرهيبة التي مورست بحق شعبه، يحدثنا الدكتور أرشاك، حيث تتساب من فكره مؤكداً ومصرراً على ألا تنسى، ولا يكتفي بذلك، إنما يدعو للانتصار لها وإدانتها، والاعتراف بأن من قام بها، وأشرف على تنفيذها قاتل ومجرم بحق شعب آمن طيب كريم وخلق، وهذا ما شهد على كل من عاش وتعامل معه.

لا يفوتني لحظة أن أخط كلماتي عن هذا المخطوط بعد أن قرأته، ودققت فيه، أن أشير إلى شاهد العيان العربي السوري فائز الغصين الذي اعتمده في بحثه وإعداده لقضيته الكبرى الإبادة الأرمنية، والذي اختاره الدكتور أرشاك بالاستثناء من عديد الشهود، واستعان بالدكتور السفير السابق في سورية ليفون سركيسيان لإخراجه هذا المخطوط المهم جداً، بحكم أنه يوثق لمرحلة مهمة ودقيقة ومفصلية في حياة الشعب الأرمني، وما مرَّ به خلال المجازر الرهيبة التي تعرض لها في حينها. ويؤكد صاحب المخطوط وحدة الدم السوري والأرمني، وما حملته تلك المرحلة من معاني الأخوة والصداقة.

إني ومعني الشعب العربي السوري برمته، نقدم لكم الشكر الدكتور أرشاك والدكتور ليفون، وأدعو لكم ولشعبكم استمرار تحقيق النجاح، ولجميع من يقع كتابكم بين يديه وتحت خط بصره، أن يتابع ما أنجزه فكركم والإسهام سريعاً بالانتصار لشعبكم وقيادتكم وجغرافيتكم.

دامت الصداقة السورية الأرمنية دامت أرمنيا منجبةً لأمثالكم

د. نبيل طعمة

لقامتك الفكرية

لا يتغير التاريخ، إنهم حاولوا أو يحاولون طمسه وقصّه، وأقصد طبعاً الطورانيين العثمانيين الترك قديماً وحديثاً، لكنه يعيد كتابته من جديد، يشير ويؤكد ما حصل في تلك الحقبة المهمة عام ١٩١٥م، والتي يحث فيها جميعنا على عدم نسيانها، لأنها ذاكرة حياة شعب يحملها على كاهله مع الخلس من أبناء أمته وشعوب العالم بأسره مسؤولية تقديمه لشرفاء العالم.

سيذكر البرفسور الدكتور أرشاك بولاديان كعلم بلاده وكعلامة بارقة وفارقة، بما قدمه ويقدمه عن مسيرة أمته وشعبه وجغرافيته، وترسيخه حضورهم ضمن وطنه، وتآلقهم وانتشارهم وتداخلهم وتفاعلهم مع ثقافات وحياة الشعوب التي دخلوا عليها، وعملوا معها على إضاءة فيض الإنسانية المحبة للحياة، ووقوفه في وجه فكر الكراهية والقتل والفرز والإقصاء بقواه الفكرية والعلمية، ومحاولات الإقناء التي حاول العثمانيون من خلال المجازر التي قاموا بها بأبشع عملية إبادة لشعب خلاق أعزل، حيث أزهقوا أجساد ما يقارب مليون وخمسمئة ألف إنسان أرمني، ولم يقدروا أن يمحووا قداسة أرواحهم ضمن عنصرية قل أن شهد العالم مثيلاً لها، بل لا نظير لها، لذلك رُسّموا قديسين، وهم يستحقون هذه القداسة، كيف بنا لا نقدر تلك الأرواح المتجسدة من قضية طفل في القفر، وسجن ديار بكر وسكانه، وتهجير الأرمن وسوقهم للقتل، وإحصاء عديد الأرمن الذين قتلوا، والكيفية التي كان (قومسيريه) البوليس العثماني التركي، يتحدثون بها عما حل بالشعب الأرمني الموجود على أراضيهم، وعن تلك الفضاعات التي مورست على نساء الأرض وفض بكارتهن.

ذاكرة يعيد إحضارها، يصرُّ على إسكانها في عقول البشرية، وهو على حق، يدون ما جرى، ويسعى وراء من شهد عليها، أو عايشها، يللم أوراق الشهود من ذاك المشهد، يعينه فكره العلمي الذي سعى إليه، وأمسك به بقوة مجيراً إياه

“إن الدين الإسلامي براء من أفعالهم”

فائز الغصين

الناشر دار الشرق للطباعة والنشر

الدكتور المهندس نبيل طعمة

الطبعة الأولى

عدد النسخ ١٠٠٠ نسخة

تاريخ النشر ١٤٣٨هـ - ٢٠١٧م

جميع حقوق النشر محفوظة لدار الشرق للطباعة والنشر

الترقيم الدولي:

٩٧٨-٩٩٣٣-٤٤١-٩٥-١

**فائز الفصين تتناهد عيان عربي سوري
عن الإبادة الأرمنية**

إعداد وتقديم ودراسة وترجمة من العربية

الدكتور : أرنتناك بولاديان

و

الدكتور: ليفون سركيسيان

دمشق ٢٠١٧

**SYRIAN ARAB EYEWITNESS
MEMORIES OF FAIZ EL-GHUSEIN
ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE**

**TRANSLATED FROM THE ORIGINAL ARABIC TEXT,
WITH AN INTRODUCTION, ANALYSIS
& COMMENTARY BY**

**ARSHAK POLADYAN
&
LEVON SARGSYAN**

DAMASCUS 2017

9/47.925
21-55
h2

فائز الغصين شاهد عيان عربي سوري

عن الإبادة الأرمنية

إعداد وتقديم ودراسة وترجمة من العربية

الدكتور: آرشاك بولاديان

الدكتور: ليفون سركيسيان

